

Sjuttonhundrat
Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies
2014

Sjuttonhundratal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies

Published by
Svenska sällskapet för 1700-talsstudier
in cooperation with
Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier
Norsk selskap for 1700-tallsstudier
Dansk selskab for 1700-talsstudier
Félag um átjándu aldar fræði, Ísland

Published with funding from the Nordic Publications Committee for
Humanist and Social Sciences Periodicals (NOP-HS)

Editor-in-chief: David Dunér, Lund

Co-editors: Johanna Ilmakunnas, Helsinki; Per Pippin Aspaas, Tromsø; Søren
Peter Hansen, Copenhagen; Lasse Horne Kjældgaard, Copenhagen; Hrefna
Róbertsdóttir, Reykjavík

Review editors: Kristiina Savin, Lund; My Hellsing, Örebro; Hentika
Tandefelt, Helsinki; Øystein Lydik Idsø Viken, Oslo; Jens Bjerring-Hansen,
Copenhagen; Margrét Eggertsdóttir, Reykjavík

Language consultant: Mark Davies, Lund

Editorial board: Anna Agnarsdóttir, Reykjavík; Marie-Theres Federhofer,
Tromsø; Pasi Ihalainen, Jyväskylä; Piret Lotman, Tallinn; Anne-Marie Mai,
Odense; Jonas Nordin, Stockholm

© Sjuttonhundratal & the authors 2014

Typesetting: Henri Terho

Printing: Pozkal, Poland 2014

ISSN 1652-4772

DAVID DUNÉR et al.: *Introduction: Eighteenth-Century Crossroads* | 7

THOMAS BREDSDORFF: *Originalitet og import i Holbergs oplysningstænkning* | 11

BONNIE CLEMENTSSON: *Att söka kungligt tillstånd för giftermål: äktenskapsansökningar från besläktade personer under svenskt 1700-tal* | 25

PETRI TALVITIE: *Black Markets and Desertion: Soldiers' Criminality in Helsinki 1748–1757* | 45

HARRY R:SON SVENSSON: *The Case of Fabian Philip, Karlskrona's First Jewish Entrepreneur: A Swedish Example of the Port Jews Phenomenon?* | 69

ERIC CULLHED: *Bakgrunden till Kellgrens "Öfver Propertii Buste"* | 90

SHORT ESSAYS:

JAN RAGNAR HAGLAND: *Strid om leseopplæringspraksis i Trondheim på 1770-talet? To utgåver av Christian Schultz' ABC-bok* | 101

HREFNA RÓBERTSDÓTTIR: *Källutgåvor och ny forskning om 1600- och 1700-talets Island* | 106

DISSERTATIONS:

MY HELLSING, *Hovpolitik: Hedvig Elisabeth Charlotte som politisk aktör vid det gustavianska hovet*, review by Charlotta Wolff | 115

TOMMI KAKKO, *Failures by Design: The Transparent Author in English Satire from Marprelate to Pope*, review by Adam Borch | 118

JANI MARJANEN, *Den ekonomiska patriotismens uppgång och fall: finska busbällningssällskapet i europeisk, svensk och finsk kontext 1720–1840*, review by Henrik Knif | 123

KJARTAN KOCH MIKALSEN, *Justice among States: Four Essays*, review by Georg Cavallar | 126

KRISTIAN NILSSON, *Baltic-Finns and Scandinavians: Comparative-Historical Linguistics and the Early History of the Nordic Region*, review by Per Pippin Aspaas | 127

HANNE ØSTHUS, *Contested Authority: Master and Servant in Copenhagen and Christiania, 1750–1850*, review by Carolyn Steedman | 132

- MIKKEL VENBORG PEDERSEN, *Luksus: forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede*, review by Kari Telste | 134
- LISA SKOGH, *Material Worlds: Queen Hedwig Eleonora as Collector and Patron of the Arts*, review by Emma Hagström Molin | 136

LITERATURE:

- KARSTEN ALNÆS, *1814: miraklenes år*, review by Jakob Maliks | 140
- CHARLOTTE APPEL & MORTEN FINK-JENSEN, *Da læreren holdt skole: tiden før 1780*, review by Øystein Lydik Idsø Viken | 141
- EVA HÆTTNER AURELIUS, HEDDA GUNNENG & JON HELGASON (eds.), *Women's Language: An Analysis of Style and Expression in Letters before 1800*, review by Cecilia Rosengren | 144
- CARIN BERGSTRÖM, *Passion & skilsmässa: om spruckna äktenskap inom högadeln vid sekelskiftet 1800*, review by Brita Planck | 146
- RIC BERMAN, *The Battle that Forged Freemasonry*, review by Marcus Willén | 147
- CÉLINE BORELLO, *Du Désert au Royaume: Parole publique et écriture protestante (1765–1788)*, review by Sven Björkman | 149
- IDA BULL, *Kunnskap – hver etter sin stand og sitt kjønn: utdanning i norske byer på 1700-tallet*, review by Randi Skjelmo | 151
- CAMILLA KOLSTAD DANIELSEN, *Opplysningens stjerne: Voltaire*, review by Ingvild Hagen Kjørholt | 153
- JANINE DRIANCOURT-GIROD, *Den sällsamma historien om lutheranerna i Paris: från Ludvig XIII till Napoleon*, review by Sven Björkman | 155
- SEAN A. EDDIE, *Freedom's Price: Serfdom, Subjection, & Reform in Prussia, 1648–1848*, review by Eva Krause Jørgensen | 160
- CECILIA AF FORSELLES & TUIJA LAINE (eds.), *The Emergence of Finnish Book and Reading Culture in the 1700s*, review by Maria Kallio | 161
- RAMUS GLENTHØJ & MORTEN NORDHAGEN OTTOSEN, *Experiences of War and Nationality in Denmark and Norway, 1807–1815*, review by Tim Blanning | 163
- PAUL HALLBERG & S. BERTIL OLSSON (eds.), *En ostindiefarande fältskärs berättelse: Carl Fredrik Adlers journal från skeppet Prins Carl 1753–56*, review by Lisa Hellman | 165
- PASI IHALAINEN, MICHAEL BREGNSBO, KARIN SENNEFELT & PATRIK WINTON (eds.), *Scandinavia in the Age of Revolution: Nordic Political Cultures, 1740–1820*, review by Andreas Hellerstedt | 166
- TYGE KROGH, *A Lutheran Plague: Murdering to Die in the Eighteenth Century*, review by Andreas Hellerstedt | 168
- JOUNI KUURNE (ed.), *Mikael Hisinger: balki vanhan Euroopan. Matkapäiväkirja 1783–1784*, review by Niina Lehmusjärvi | 173
- TUIJA LAINE, *Carl Fredrik Fredenheim: en nybmanist och hans klassiska bibliotek*, review by Janne Tunturi | 175
- VETLE LID LARSEN, *1001 natt: den utrolige historien om to norske slaver i Alger*, review by Ketil Fred Hansen | 176

- PETER LINDSTRÖM & SVANTE NORRHEM, *Flattering Alliances: Scandinavia, Diplomacy, and the Austrian-French Balance of Power, 1648–1740*, review by Sophie Holm | 178
- OLA MESTAD (ed.), *Fribetens forskole: professor Schlegel og eidsvollsmennenes læretid i København*, review by Rune Blix Hagen | 180
- PAUL KLÉBER MONOD, *Solomon's Secret Arts: The Occult in the Age of Enlightenment*, review by Marcus Willén | 183
- MARTIN MULSOW, *Prekäres Wissen: Eine andere Ideengeschichte der Frühen Neuzeit*, review by Jens Bjerring-Hansen | 185
- ERIK A. NIELSEN, *H. A. Brorson: pietisme, meditation, erotik*, review by Helene Grønlien | 187
- KRISTIAN H. NIELSEN, MICHAEL HARBSMEIER & CHRISTOPHER J. RIES (eds.), *Scientists and Scholars in the Field: Studies in the History of Fieldwork and Expeditions*, review by Brita Brenna | 189
- LUCIEN NOUIS, *De l'infini des bibliothèques au livre unique: L'archive épurée au XVIIIe siècle*, review by Marius Warholm Haugen | 191
- KAREN ÖSLUND, *Iceland Imagined: Nature, Culture, and Storytelling in the North Atlantic*, review by Sumarliði Ísleifsson | 192
- SÖLVI SOGNER, "Og skuta lå i Amsterdam...": et glemt norsk innvandrersamfunn i Amsterdam 1621–1720, review by Finn Erhard Johannessen | 195
- BO VAHLNE, *Fribetstidens inredningar på Stockholms slott: om bekvämlighetens och skönhetens nivåer*, review by Johanna Ilmakunnas | 197
- CONTRIBUTORS | 199

Introduction: Eighteenth-Century Crossroads

The eighteenth century is often depicted as the harbinger of an Age of Revolutions. Old regimes, both on a metaphorical and a concrete level, were about to fall and be replaced with something radically new. But the ideals of the Enlightenment – political and religious tolerance, freedom of thought, the belief in human rationality and progress – lived side by side with traditional values: political stability, religious unity, control of dangerous thoughts, the belief in divine providence, and a past golden age. The people of the eighteenth century lived at this crossroads of old and new paths. It is often said that it is first in the eighteenth century we find humans that we immediately can understand and intuitively feel we share something with. We are as post-modernists descendants of these first modern humans. The literary remains, diaries, letters, protocols and other sources let us peer into the minds and lives of the people at this turbulent and critical moment in human history – a time when old beaten tracks met new roads leading into the future. The contributions to this volume of *Sjuttonhundratålet: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies* all deal in various ways with the Old and the New. It is about ingenuity and classical erudition, the rights of women and control of sexual behaviour, military life and new markets, religious tolerance and commercial liberty.

THOMAS BREDSORFF (Copenhagen) points out that “originality” should not be seen through the lens of Romanticism. Using the foremost figure of the Danish Enlightenment, Ludvig Holberg, as an example, he shows that even importation might be an ingenious undertaking, when measured according to eighteenth-century standards. In the eighteenth century, importation in the form of ideas, hidden quotes and stylistic features, etc., was not seen as a sign of laziness or lack of ingenuity, but rather as the pleasurable activity of knowledge. And Holberg did this. The paper points out that in many ways Holberg was an intelligent and witty importer of ideas originally put into circulation by English and French

philosophers, using quotes from both ancient Greek and Latin literature. But as Bredsdorff points out, there are two areas in which Holberg was most probably original: the equality of sexes, and pedagogics. Throughout his writings, Holberg advocates equal rights for women, and suggests much less authoritarian methods in education; methods it took about 200 years to acknowledge in the official Scandinavian educational systems.

BONNIE CLEMENTSSON (Lund) examines the regulations laws against incestuous relationships in eighteenth-century Sweden. At the time, Sweden had among the strictest legislations in Europe concerning marriage between relatives, primarily justified by religious arguments. By looking at dispensation applications for marriage between relatives, Clementsson unveils a wide range of strategies to circumvent what the law decreed. The article unearths the arguments that were used in the dispensation applications in order to persuade the authorities, and how the decision-makers responded to these arguments. The number of applications rose significantly in the latter half of the century, which seems to indicate, according to Clementsson, a change of attitudes. Different values in society, whether religious or not, affected the way kinship and relationships were apprehended. Of great importance was whether the applicants were good Christians and the relationships honourable or not. But there was one decisive circumstance, Clementsson finds, which always led to a refusal of the application: namely, when marriages crossed different generations.

PETRI TALVITIE (Helsinki) focuses on soldiers and how they negotiated their everyday life in Sveaborg, a fortress that was under construction during the mid-eighteenth century outside Helsinki. Sveaborg was a prestigious project for the Swedish kingdom, and it thus followed that the latest technical methods and solutions in fortress- and garrison-building were to be used. Thousands of soldiers, with their families, were transferred to the building site from various regions in Sweden. The construction of Sveaborg fortress also had an impact on the economic life of Helsinki, boosting both legal and illegal markets. Using source material from civilian and military courts, Talvitie explores how soldiers in Sveaborg managed their situation, new for many of them. Soldiers were ill-paid, which could lead them to survive daily life by stealing and selling stolen goods. Their criminality was very much related to their economic situation and can be seen as a survival strategy.

HARRY R:SON SVENSSON (Stockholm) deals with questions concerning religious tolerance, immigration laws, and freedom of trade. As a case study, Svensson focuses on the integration of a Jewish immigrant, the trader and entrepreneur Fabian Philip, in the economic life of the naval city of Karlskrona in southern

Sweden. Not until 1779 were Jews allowed to settle in Sweden. The climate for setting up businesses for members of the Jewish parish in Karlskrona was, according to Svensson, not so hostile as previous research has suggested. By reinterpreting known sources and adding some new ones, the article gives a revised picture of Jewish integration in Karlskrona. Svensson finds it useful to apply the Port Jews concept of Victor Karády in order to describe the unique social context of naval cities. Karlskrona, as well as Gothenburg, with its internationally orientated production, made room for a new sort of social stratum in the early capitalistic system.

ERIC CULLHED (Uppsala) carries out in his article on the Swedish eighteenth-century poet Johan Henric Kellgren a kind of reception history, describing how older literary motifs of the Renaissance are transformed into late eighteenth-century poetry. Cullhed shows that Kellgren's epigram "On a bust of Propertius", posthumously published in 1796, is not as it has earlier been claimed an autobiographical farewell from Kellgren on his deathbed, but is actually – which the author himself declared – a translation of an epigram by the Italian Renaissance poet Guido Postumo Silvestri of Pesaro. Cullhed continues by situating Postumo's poem in its intertextual field, and discussing how it makes use of common tropes and motifs in the classical and Neo-Latin ekphrastic epigram traditions. He also traces its textual history, particularly concerning the Danish translation by the Danish philologist Frederik Plum, which was actually the one Kellgren interpreted.

*

This volume contains, furthermore, two shorter essays: Jan Ragnar Hagland's analysis of two eighteenth-century Norwegian ABC-books, and Hrefna Róbertsdóttir's useful overview of Icelandic publications concerning the seventeenth and eighteenth century that have been published during the last ten years. And, as usual, this yearbook has a rich section of reviews of books from the Nordic countries and beyond, covering new dissertations and other scholarly works from a wide range of disciplines. New for this volume is that we have assigned a DOI (Digital Object Identifier) to all articles, short essays and reviews. From this year we can also offer a complete backlist of older volumes of the yearbook online, from the first in 2004 to the last online-published one of 2012. We will successively publish newer issues online at <http://septentrio.uit.no/index.php/1700/issue/archive>. The homepage of the printed yearbook is, as before, <http://www.1700-tal.se/pub>

licerade_arsskrifter.html. The deadline for contributions to the next volume is 1 January 2015, and we very much welcome articles and other material relating to all aspects of the eighteenth century.

Lund / Helsinki / Tromsø / Copenhagen / Reykjavík

*David Dunér, Johanna Ilmakunnas, Per Pippin Aspaas, Søren Peter Hansen,
and Hrefna Róbertsdóttir*

Originalitet og import i Holbergs oplysningstænkning

Thomas Bredsdorff

Der er en naturlig rangorden mellem de to begreber, originalitet og import. Det 'originale' er det vigtige, mens det 'importerede' i vore moderne ører nærmer sig begreber som 'efterligning', 'kopi', måske ligefrem 'plagiat'. Det er værd som udgangspunkt at minde om at forholdet mellem de to begreber ikke var helt det samme på Ludvig Holbergs tid. Når Holberg udformede genrer og tankegange på dansk efter de bedste fremmede mønstre, betragtede han og hans ligesindede det ikke som en sekunda-opgave, men som en selvstændig berigelse af det danske sprog. Når for eksempel Holberg i sit andet levnedsbrev skildrer Københavns brand i 1728 ved hjælp af det ene og det andet skjulte citat fra den yngre Plinius' beskrivelse af Vesuvus udbrud i år 79 og af en brand i en lilleasiatisk by, så er det ikke af passiv mangel på originalitet, men i kraft af en aktiv fryd over leg med lærdom.

Når Holberg følger et fremmed forbillede tæt, er det uden den blusel som en forfatter på denne side af romantikken og dens dyrkelse af originalitet vil føle. I eksemplet med Københavns brand er Holberg *stilistisk* importør. Når det gælder oplysningstænkning, møder vi i mange, måske de fleste, tilfælde Holberg som *filosofisk* importør. Vil man have en fornemmelse af hans særlige måde at importere filosofi på, kan man tage et nærmere kig på for eksempel epistel 78. Emnet er tolerance, en af oplysningens kerneværdier. Holberg henter mildt sagt inspiration hos John Locke og Pierre Bayle. Han skjuler det ikke, han nævner deres navne og henter endda sit eksempel fra den ene af dem. Hans vigtigste tilføjelse til forbillederne er sproglig: han sammenfatter sin og deres pointe i en enkelt gløse: "Thi man seer, at *Kiættmagerie* haver for faa Aar siden været regnet for en høy-christelig Dyd," skriver Holberg og har med dette ene ord vist at kætter er ikke noget man er, men noget man gøres til, og at de egentlige skurke er 'kættmagerne', altså dem der *skaber* kættere – ved at pådutte andre mennesker betegnelsen 'kætter'.

Jeg var i mange år af den opfattelse at Holberg selv havde skabt ordet 'kættermager'. Under Holberg-konferencen på Københavns Universitet 2013 blev jeg belært af den norske forsker Rolv Nøtvik Jakobsen om at Holberg har ordet fra Gottfrid Arnolds kirke- og kætterhistorie fra år 1700, som Holberg udtrykkeligt henviser til i forordet til sin egen kirkehistorie fra 1738, hvor han for første gang bruger ordet 'kættermager' på dansk. Arnolds hele skrift går ifølge Holberg ud på "at sværte Fædrene og forsvare Kiettere".¹ Så vidt vil Holberg ikke gå. Han vil søge middelejen mellem den ordinære kirkehistorie og Arnolds kætterheroisering. Men Holberg har lært af Arnolds betoning af magtforholdene i verden uden om kirken.² Og han har – med Arnolds hjælp – beriget det danske sprog med en glose der indeholder essensen af hans tænkning om kætteri. Denne glose er altså et eksempel på hvordan grænsen mellem import og originalitet var blødgjort.

Holberg-Ordbogen har vistnok misset pointen i ordet, når den oversætter 'kættermager' som en 'person som ivrigt søger at påvise kættere og kætterier'. Ligesom en skomager jo ikke er en person der ivrigt søger efter sko, men fremstiller dem, således er kættermageren for Arnold og Holberg ikke en der søger efter kættere, men en der ved sin stempling konstruerer kættere. I brødrene Grimms tyske ordbog defineres *Ketzermacher* rammende sådan: "qui ob leuem causam aliquem orthodoxum in haeticorum numero habet".³ Selv om Holberg viger tilbage fra Arnolds radikale forestilling om at nærmest kun kættere er rettroende, så holder han dog fast i at kernen i kætteri er social, ikke ideologisk: ingen er kætter før nogen har *gjort* ham til kætter. Tilbage til Epistel 78. Holberg har et *remedium* mod kættermageri:

En ivrig Kiettermager, naar han angribes af den største Enthusiasmo, eller Nidkiærhed i at forfølge Kiettere, haver kun at forestille sig dette: *End om jeg blev Borger udi et andet Land, hvor min Orthodoxie blev holdet for Kietterie, og hvor jeg saae mig forfulgt for det, som jeg nu forfølger andre for, mon jeg da ikke vilde fordømme det Principium Intolerantiae, som jeg hidtil saa meget haver forelsket mig udi?*⁴

Locke lavede det tankeeksperiment at flytte den kristne kættermager og hans kætter til et land hvor de begge var i mindretal. Holberg gør nøjagtig det samme: flytter ham til et land hvor han fra at være medlem af flertallet bliver repræsentant for mindretallet. Virkningen er, som hos Locke, at ortodoksi og kætteri bliver til relative begreber og dermed uegnede som grundlag for absolutte domme.

Holberg gør som sagt ingen hemmelighed af at han nøje følger de bøger "som mod Enden af forrige og udi Begyndelsen af dette Seculo ere skrevne udi den Materie", altså Bayles og Lockes skrifter. Som sine forbilleder påpeger han pro-

portionsforvrængningen i kættermageriet. De intolerante har det med at være tolerante over for tyve, bedragerer og horkarle, men være stejle over for dem der "ikke begribe en Ting paa samme Maade, som de selv", altså hæfte sig ved de "indifferente (dvs. uvæsentlige) Ting". Og så kommer det som – foruden brugen af et ord som 'kættermager' – er karakteristisk for Holberg, konkretionen, den vittige eksemplifikation:

Det forunderligste er, at saadant skeer ofte udi indifferente Ting: Ligesom det kunde være høyligen Magtpaaliggende, enten man communicerer (dvs. indtager nadveren) paa Knæ eller siddende, enten man forretter Tienesten udi hvide eller sorte Klæder, enten Kirkerne forestaaes af Biskopper, eller af simple Præster alleene. Om een troede, at Arius var lærere Theologus end den Alexandrinske Biskop, skulde jeg derfor separere mig fra ham? Og om een troer, at de Romerske Paver nedstamme lige fra St. Peder, skulde jeg derfor alleene hade ham?

Holberg ræsonnerer muligvis mindre subtilt end sine læremestre Bayle og Locke, men til gengæld mere pragmatisk og empirisk, og forbløffende fordomsfrit. Han fører den europæiske oplysnings hovedsag, tolerancen, ind i den dansk-norske litteratur. Og han giver den en praktisk accent. Man bemærker at Holberg ikke gør et nummer ud af sin egen tilføjelse til udlændingene. Han skammer sig ikke over at være importør, og behøver derfor ikke at bryste sig over hvad han føjer til det importerede.

Ligeretten

Man kunne på lignende måde gennemgå andre emner for Holbergs tænkning – respekten for naturretten, tilliden til empirismen, mistilliden til autoriteter – og demonstrere dens europæiske rodnet samt det særlige tvist af humor og pragmatisme Holberg føjer til. Men på to områder af oplysningstænkningen er Holberg så vidt jeg kan bedømme fuldstændig original. Det gælder ligeretten og pædagogikken.

Først *ligeretten*. I gamle dage måtte man begynde argumentationen med at demonstrere Holbergs holdning til emnet. I nutiden er den så ofte fastslået at det nærmer sig en accepteret kendsgerning. Fra Zille Hansdotters forsvar for kvindekønnet til heltehistorierne og epistlerne møder man den samme, for datiden forbløffende, opfattelse: at *mænd og kvinder er af samme art og derfor bør have lige ret til uddannelse, karriere, stillinger og indflydelse i samfundet*. Der findes ikke fornuftsgrunde for andet. Man bør understrege at Holberg ikke er jubelfeminist. Han mener ikke

at kvinder er *bedre* end mænd, kun at mænd skal vare sig for at tage for givet at *de* er bedre end *kvinder*. Han var overbevist om at kvinder kunne være lige så dumme som mænd, men altså også lige så kloge. Eller udtrykt lidt mere i Holbergs ånd: hvorfor skulle ikke en kvinde kunne snorke lige så højlydt i et dommersæde som en mand eller dumme sig lige så eftertrykkeligt på latin som nogen af hankøn.

Eksempler kan nemt genopfriskes to steder, udførligst i Anne E. Jensens *Holberg og kvinderne*, kortere i kapitlet "Kvinder og mænd" i antologien *Den radikale Holberg*, begge fra jubelåret 1984, da Holbergs 300 års fødselsdag blev fejret ved omsider at lade hans tænkning om de to køns samfundsroller komme til sin ret.⁵ Et særligt instruktivt og koncentreret eksempel på Holbergs tænkning om ligestretten mellem kønnene finder man i et kort essay gemt i en kapitelindledning i hans Heltehistorier fra 1739.⁶ Dette essay er da også optaget i skolebøger i begge Holbergs lande – i Danmark i 1984 og derefter i Norge i 2010.⁷ Fremtidens danske og norske gymnasier har hermed mulighed for at være mindre uvidende end fortidens om Holbergs syn på kvinders rettigheder.

To spørgsmål melder sig i forbindelse med Holbergs enestående indstilling til spørgsmålet om kvinders rettigheder i samfundet: Hvor kommer den opfattelse fra? Og hvor original er den? Mit korte svar på det første spørgsmål er: vi ved det ikke; og på det andet: som ligeretstilhænger er Holberg dybt original. Det sidste er det mærkeligste, ja, virkelig mærkværdigt – at Holberg er så alene blandt oplysningstænkere om at anse kvinder for lige så kapable og lige så berettigede til en plads i solen som mænd. Logisk burde tanken deles af alle oplysningmændene, for det er jo en af de mest centrale tanker i oplysningen den er afledt af: lighedstanken. Men vi har alle vore begrænsninger. Der kan fremlægges en temmelig gyselig liste af sexistiske citater af Voltaire, Diderot, Kant, oplysningens helte. Man kan jo prøve at forestille sig denne scene: Thomas Jefferson sidder ved sit skrivebord en sen eftermiddag. Han skriver: "Vi anser disse sandheder for selvindlysende, at..." Så falder mørket på. Han kan ikke se længere. Ind kommer da hans hustru og hans slave med hver sit tændte lys, så han kan fortsætte: "... at alle mennesker er skabt lige, og at de af deres Skaber har fået visse umistelige rettigheder, heriblandt retten til liv, frihed og stræben efter lykke." Men nogle mennesker var altså mere lige end kvinder og slaver. Vi holder os her til kvinderne.

Hvis man nu påstod at Holberg var den eneste oplysningstænkter der gik aktivt ind for kvindernes ligeret, ville det forudsætte at man havde læst *alt* fra oplysningstiden, og hvem har det? Man kan læse meget sludder om kvinder hos oplysningens mænd, men at slutte derfra til at så sludrede de alle, ville jo ikke være anderledes – i respekt for Karl Popper – end fra observationen af tusind hvide svaner at drage den slutning at alle svaner er hvide. Ligesom der kan være en ukendt sort svane et

sted, sådan kan der også være oplysningsfilosoffer der har draget samme – for os selvfølgelig – konsekvens af oplysningens ligeretsprincip som Holberg, som man blot ikke er stødt på endnu. Nu findes der heldigvis andre veje til at opspore sorte svaner end bare at vente og se tiden an. Man kan opsøge en af de mest belæste, vistnok *den* mest belæste oplysningsforsker i vores samtid, nemlig Jonathan Israel, der har skrevet og fortsat skriver på vor tids grundigste, mest omfattende analytiske oversigter over og indsigt i 1700-tallets oplysningsbevægelse.

I hans *Enlightenment Contested* (2006) med undertitlen ”Filosofi, modernitet og menneskets emancipation 1670–1752”, altså temmelig nøjagtig Holbergs tid, definerer han oplysningen som ”sekularisering, tolerance, ligeret, demokrati, individuel frihed og ytringsfrihed” og giver sig derpå til over 983 sider at samle eksempler på udtryk for disse værdier fra Frankrig, England, Tyskland, Holland, altså fra Holbergs verden.⁸ Kapitel 22 handler om ”The equality of women”. Her må det være, alt det der kan høstes i emnet på Holbergs tid. Det er ikke meget. Ser man bort fra bemærkninger i forbifarten, har Israel faktisk kun fundet én tilhænger af kvindernes ligeret, nemlig en mand ved navn François Poulain de la Barre (1647–1713), som oven i købet viser sig at være tvivlsom. Han har skrevet tre afhandlinger i tre på hinanden følgende år fra 1673. I de første to argumenterede denne mand, ligesom Holberg, for kvinders ret til uddannelse og mod forestillingen om mænds fortrinnsret. Om den tredje og sidste *De l'Excellence des hommes contre l'égalité des sexes* (For mændenes fortrin og mod kønnenes ligeberettigelse, 1675) er der delte meninger. Nogle forskere siger at Poulain de la Barre her diskuterer argumenterne mod ligeberettigelse alene for at nedgøre dem; andre at han her har skiftet mening og nu argumenterer *imod* de to forrige bøger.

Det eneste sikre er at Poulain aldrig skrev mere om sagen, så vi har ikke midler til at afgøre hvad han egentlig mente: om de to første bøger var et *stunt* og den sidste hans sande ansigt. Vi ved kun at hans navn og hans bøger (bortset fra et par engelske oversættelser, udgivet anonymt) stort set blev glemt – indtil Simone de Beauvoir citerede ham for en enkelt sætning i efterskriften til *Le Deuxième Sexe* (Det andet køn, 1949): ”Alt hvad mænd har skrevet om kvinder må anses for dubiøst, da mændene er part i den sag de vil pådømme”. Poulain var katolsk præst, mens han skrev sine to feministiske tekster (og den muligvis antifeministiske tredje). Senere konverterede han til calvinismen, giftede sig, slog sig ned i Genève og vendte, så vidt man ved, aldrig tilbage til emnet, skønt han levede næsten fyrré år til. Måske, hvem ved, fik han et andet syn på kvinder da han efter at have betragtet dem på cølibatets afstand, indtrådte i ægteskabets nærkontakt.

Denne gådefulde skikkelse er alt hvad Jonathan Israel kan byde på af oplysningens bidrag til et af de absolut grundlæggende oplysningstræk: ligeretten. Ikke ret

meget af en sort svane, må man sige. Nogle mener at Holberg har læst Poulain, men beviser for det er endnu ikke fremlagt.⁹ Alle svaner er åbenbart stadig hvide og alle oplysningsmænd enten mandschauvinister eller optaget af andre ting. Hvis en der læser så mange sprog som Jonathan Israel, og som har læst så enorme mængder af oplysningens skrifter, ikke har fundet andre feministiske oplysningsmand end den tvivlsomme og stort set ukendte Poulain, så er der vist ingen sorte svaner i oplysningens hovedstrøm.

Undtagen Ludvig Holberg.

Immanuel Kant kunne besvare det spørgsmål: *Was ist Aufklärung?* Men at kvinder burde have del i den, faldt ham ikke ind. "Jeg tvivler på om det smukke køn overhovedet er i stand til at tænke principielle tanker," lyder hans ikke særligt sublimme ord i afhandlingen om det sublime, *Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen* (1764).¹⁰ Som et oplagt modbevis kan man citere kvinden Zille Hansdotters principielle tanker, der i Holbergs version lyder sådan:

Jeg Sværdet ey af Skeeden tar,
Naar man kun tilstaar dette,
Hvis meere os betroet var,
*Vi kunde meer forrette.*¹¹

Holberg mente – i forordet til *Zille Hans Dotters Forsvars Skrift for Qvinde-Kiønnet* – at "Mænd og Qvinder ere af én Materie", og at kvinder kan være "bekvemme til mange Forretninger, hvorfra de blive udelukte, ja, være lige saa nyttige Lemmer udi en Republique som Mænd".

Holberg var ikke fundamentalist, men empirist. Da han i det foran omtalte essay fra *Heltes sammenlignede Historier* har afsluttet et ræsonnement om hvor kulturbestemt kvinders såkaldte natur er (vægelsind, sladderagtighed, den slags), siger han karakteristisk: "Dette siger jeg vilde komme an paa en Prøve for at see, om ikke Vanen og Optugtelsen *konfunderes* med Naturen".¹² Med andre ord, han siger med sine egne ord, i en alder af 55, nøjagtig det samme som han lod Zille sige, da han var 38: hvis vi ændrer opdragelsen, kan det være at vi ændrer kvinderne; lad os prøve! Hvorved han for resten også demonstrerer endnu et fundamentalt træk ved oplysningen, nemlig den indstilling at verden lader sig forandre ved fornuftige foranstaltninger. Hvad han mente om ligeretten, mente han tidligt og silde; Zille var ingen grille.

Konklusion: Om Holbergs originalitet på dette felt kan der ikke herske megen tvivl. Han er på ligerettens område ikke som på andre områder en begavet importør. Han er den sorte svane blandt de hvide som der går tolv af på dusinet. For at fuldføre beviset for Holbergs originalitet står kun ét tilbage, nemlig det spørgs-

mål: hvordan kom Holberg på tanken om ligeret? Jeg kender fire svar på spørgsmålet, et filosofihistorisk, et biologisk, og et histrionisk – foruden et socialhistorisk, som er det ældste, der længe var glemt, men som har fået ny tilslutning i det 21. århundrede. Ingen af dem forekommer mig fuldt overbevisende.

Anne E. Jensen, hvis tidligere omtalte bog *Holberg og kvinderne eller Et forsvar for ligeretten* rummer den fyldigste dokumentation for Holbergs kvindesyn, fremfører den *filosofihistoriske* forklaring. Hun siger at Holbergs forsvar for ligeretten udspringer af Descartes. Jonathan Israel siger for øvrigt det samme om *sin* eneste forkæmper for ligeretten, den tvivlsomme Poulain. Var Descartes da feminist? Bestemt ikke. Men han opfattede sjæl og legeme som to fuldstændig adskilte sfærer og anså sjælen for kønsløs – hvad den jo kan være når den er uden enhver forbindelse med kroppen. Mænd og kvinder har altså samme slags sjæl og disse sjæle er der derfor ingen grund til at tildele forskellige rettigheder. Dette er logisk uangribeligt. Men man sidder så tilbage med det spørgsmål hvorfor så mange andre Descartes-læsere ikke blev feminister. Descartes var jo i modsætning til Poulain en forfatter som alle oplysningsmændene havde læst. Hvordan kan Descartes påvirke én, højst to, til noget som i hundredvis af Descartes-læsere ikke blev påvirket til? Man kunne med samme ret lede ligeretstænkningens oprindelse tilbage til Jesus, der jo *ikke* sagde "lad de små drenge komme til mig", men "Lad de små børn komme til mig". Eller til naturretten, der var central i oplysningen, men er lige så tvivlsom en kilde til kønnes ligeret, eftersom der var tænkere der på naturrettens grund drog den stik modsatte konklusion, som Gunnar Sivertsen har demonstreret.¹³

Andre – en norsk mediciner, som fik Billeskov Jansens tøvende tilslutning – har antydnet at Holbergs evne til at se verden fra kvinders synspunkt kunne skyldes noget *biologisk*, nemlig at han var lidt af en tvetulle: spinkel, med ringe skægvekst, måske kryptorkist (den ene af testiklerne er forblevet i bughulen i stedet for som normalt at synke ned i scrotum).¹⁴ Men det beviser vel endnu mindre. Evnen og fantasien til at forestille sig en verden hvor kvinder har andre rettigheder, sidder mellem ørerne, ikke mellem benene.

Mest hold er der efter min opfattelse i den tredje forklaring, den *histrioniske* eller teatrale. Der var på Holbergs tid to og kun to arbejdspladser uden for hjemmet hvor kvinder faktisk optrådte med fuldstændig samme rettigheder som mænd, nemlig tronen og scenen. Der fandtes dronninger som kejserinde Katharina og der fandtes skuespillerinder som Marie Montaigu. Holberg var ikke i nærkontakt med nogen kvindelig regent, men han kan have stiftet personligt bekendtskab med kønsrollerne i teatergrupper da han boede sammen med sådan en i Italien. Her kan han have oplevet en ligestilling i praksis som ingen andre steder i datidens samfund. Men han har aldrig skrevet om det, så det er ren spekulation. Og i Marie

Montaignus skikkelse på Grønnegårdsteatret oplevede han i praksis en selvstændigt ydende kvinde, som han nærede dokumenteret respekt og beundring for. Da lå hans overbevisning om ligeretten dog allerede fast, så den kan ikke stamme fra oplevelsen af hende, men jo nok være blevet bestyrket af samarbejdet med hende.

Den ældste af de fire formodninger om kilden til Holbergs feminisme er det *socialhistoriske*. I det samfund Holberg voksede op i, levede en lærd kvinde som hans fiktive Zille kan have hentet sit navn fra. Ophavsmanden er Vilhelm Andersen, der skrev sådan om Holbergs *Forsvars Skrift for Qvinde-Kiønnet*:

Holberg har her forvandlet et af Fortidens lærde Fruentimmer, nemlig den Sille Gad i Bergen, der stævnedes for i Distraction at have været Aarsag til et af sine Børns Død, men frikendtes paa Grund af sin sjældne Lærdom i Græsk og Hebræisk, til en af Fremtidens kvikke Blaastrømper af Charlotte Dorothea Biehls Type.¹⁵

Man ser at det nærmest er i forbifarten Vilhelm Andersen får bragt Cille Gad på bane som ophav, hvorefter han hurtigt går videre til skæmtedigets litteraturhistoriske placering i forhold til Juvenal. Det er nok for at opnå den stilistiske virkning af krydsstillingen med *fremtidens* blåstrømpe at han udnævner Cille Gad til at komme fra *fortiden*, skønt hun kun var ni år ældre end Holberg og levede til han var 25, så han altså kan have kendt hende i levende live. Vilhelm Andersen tog ikke Holbergs opfattelse af ligeretten alvorlig. Ideen om at Cille Gad kunne være anledning til den, som længe har hvilet, er nu blevet hentet frem af forskere som Elisabeth Aasen og Ingeborg W. Owsen, der begge supplerer den med henvisning til selvstændigt erhvervsdrivende kvinder i Bergen.¹⁶ De kunne have henvist til København også, hvor der fandtes flere erhvervsdrivende kvinder end den gængse forestilling om mandssamfundet tilsiger, for eksempel enker, der drev deres mænds forretning videre. Dog mangler både hos ophavsmanden til Cille Gad-tesen og dens nutidige videreførere noget der kan underbygge den.

Ja, Holberg havde iagttaget stærke, selvstændige kvinder, både i erhvervslivet i almindelighed og i det sceniske erhverv i særdeleshed. Når jeg hælder til at kvindelige skuespillere kan have betydet mere end kvindelige kroholdere og lærde kvinder, bygger jeg det alene på Holbergs kendte forgabelse i skuespillernes verden, som han forbigår i sine levnedsbreve, hvor han holder sig til den mere prestigefulde del af teatrets verden, forfatterne. Men overbevisende er ingen af de fire formodninger om påvirkning, hverken de andres eller min. Kort sagt, ingen af de hidtil foreslåede kilder til Holbergs syn på ligeret mellem kønnene er overbevisende. Det er endnu en grund til at anse hans opfattelse af ligeretten for original. Og selv om originalitet på Holbergs tid ikke betød det samme som senere (som jeg var

inde på til en start) så er der nu noget tidløst ved begrebet original. Nogen finder på noget, andre efterligner. Forskellen mellem import og originalitet er og bliver afgørende, selv om man medgiver at den var anderledes end i dag.

Pædagogikken

Der er endnu et område hvor Holberg er original, ikke importør, nemlig *pædagogikkens*. Det er på dette område ganske vist vanskeligere at sandsynliggøre hans originalitet end på ligerettens, for pædagogikken figurerer ikke centralt i oplysningsforskningen. En all-round forsker som Jonathan Israel inddrager den ikke. I første bind af Ning de Coninck-Schmidts, Ellen Nørgaards, Charlotte Appels med fleres første bind af *Dansk Skolehistorie* (2013) forekommer der ikke andet om Holberg end to billedtekster – af gode grunde for den beskæftiger sig mere med skolens hverdag end dens idehistorie. Ove Korsgaard er efter sigende på vej med en idehistorisk skolehistorie, så dér får vi måske mere at vide. Men altså, Holberg gjorde sig tanker om undervisningen af både børn og universitetsstuderende, som rummer oplysningens kerneværdier, og som jeg indtil videre ikke kender sidestykker til eller fortilfælde for.

Der er en bestemt tankefigur som dominerer Holbergs pædagogiske skrifter. Vi i vore dage taler med en spatial eller rumlig metafor om at vende *op og ned* på tingene. Holberg brugte en temporal metafor for det samme, at bytte om på tingenes *rækkefølge*, på græsk *hysteron proteron*. Med den vil han sige: i verden som den foreligger, kommer tingene i den *forkerte* rækkefølge; følger I mit forslag, kommer de i den *rigtige* rækkefølge. Holberg bruger figuren *hysteron proteron* som et tegn for sin vilje til reform i bedste samklang med oplysningens motto: verden kan forbedres.

I det tredje essay i *Moralske Tanker* (1744) vender han sig mod den for tidlige brug af Luthers katekismus.¹⁷ Præmissen er: "Man maa først lære at tvivle, førend man maa lære at troe". Får man trossætninger ind før man har lært at tvivle, bider de sig fast som fordomme. Nej, børnene skal have moralske øvelser før de får de kristelige:

Jeg vilde derfor glæde mig over den Skole-Forordning, hvorved beskikkedes, at ud i første og anden Lectie skulde drives paa moralske Catechisationer, og at Lutheri Catechismus skulde allerførst blive et Præceptum udi tredje Lectie ... Thi, hvis een lærer Theologie, førend han lærer at blive et Menneske, bliver han aldrig Menneske. [Og senere, opsummerende:] Man seer her af, at et *Hysteron proteron* maa gøres udi Ungdommens Information.¹⁸

Det sidste kan også formuleres "menneske først, og kristen så", og så er det pludselig Grundtvig.¹⁹ Men det var altså Holberg der kom først med tanken. Grundtvig har importeret den fra Holberg. Det er nærliggende at forestille sig at når Holberg skriver sådan i 1744, er det en polemik mod den dengang splinterne skoleforordning af 1739, der i sin formålsparagraf begynder med undervisningen i kristendom, udmalet i 15 ord, efterfulgt af 5 små ord, nærmest som en distræt eftertanke om endnu et formål med skolen: "at læse skrive og regne". *Dansk Skolehistorie* kan føje til at selve undervisningen (det vil sige i kristendom) var gratis, mens der skulle betales "2 skilling om ugen, hvis barnet yderligere skulle lære *skrivning*, og yderligere 2 for *regning*"!²⁰ Man kan ikke lade være at tænke på hvad satirikeren Holberg kunne have fået ud af sådan en tekst – kristendom: ingenting, kristendom plus skrivning: 2 skilling, kristendom plus skrivning og regning: 4 – hvis ikke der havde været en censur at tage hensyn til.

Også i universitetsundervisningen trænges der til et *hysteron proteron*.²¹ De studerende og lærerne bør bytte rolle. Forelæsninger er til "liden eller ingen Nytte", har Holberg observeret. Studenterne frekventerer dem nemlig ikke for at blive undervist, men for at lærerne skal lægge mærke til dem. Der findes jo bøger studenterne kan læse, så hvorfor skal de sidde og høre på forelæsninger? Næ, siger Holberg,

det kunde være nyttigere, hvis Lectores forvandledes til Responsores, saaledes, at de paa visse Tider og Steder lode sig indfinde for at svare til de Spørsmaal, som af den studerende Ungdom bleve dem foresatte.²²

Denne omvendning (på latin: 're-volution', faktisk) ville tjene i hvert fald tre formål. For det første, eftersom en lærer der skal svare, ikke kan skjule sin uvidenhed, vil ingen turde stille op til jobbet uden at være udlært og vidende. Man ville altså slippe for udelige lærere. For det andet ville tanken om at skulle møde studenterne holde lærerne til ilden og drive dem til fortsatte studier. For det tredje ville studenterne blive undervist ikke i lærernes kæpheste, men i noget de har lyst til at få at vide, og de ville på den måde "faae de Knuder løsede, som de selv ikke kunde løse".

Det skulle vare længe før den slags pædagogik blev indført på universitetet. Der var en samtidig pædagog der praktiserede lidt af det Holberg plæderer for, nemlig Johann Bernhard Basedow, som skal have indført en livlig ping-pong pædagogik på selveste Sorø Akademi, Holbergs testamentariske øjesten, hvor Basedow, der var 40 år yngre end Holberg blev ansat to år før Holbergs død. Det ville være fantastisk, og dybt retfærdigt, hvis der var en forbindelse mellem Holberg

og Basedow, måske ligefrem en påvirkning, men jeg aner ikke om det er tilfældet. Den nye store pædagogikhistorie har ikke undersøgt det. Det har heller ikke den seneste Sorøhistoriker, Anne-Marie Mai – med god ret: hun er jo litteratur- ikke pædagogikhistoriker – men hun har til gengæld en betydelig fortjenesten af at have fået øje på den Holberg'ske pædagogik i fundatsen for det genoprettede soranske akademi:

Da de studerende sjældent i offentlige forelæsninger får alt det at vide, som de ønsker, men derimod hvad lærerne finder for godt at meddele dem, ønsker vi at professorerne visse timer om ugen skal være forpligtede til at modtage spørgsmål fra akademisterne for at oplyse, hvad de er i tvivl om, og give en mere udførlig undervisning i det, som har givet anledning til spørgsmålene.²³

Her er sandelig *lectores* forvandlede til *responsores*; teksten er som snydt ud af næsen på *Moralske Tanker*. Man mærker på dette *hysteron proteron* den direkte forbindelse mellem Holberg og den skole han gjorde til sin arving. Hvad der først flere hundrede år senere blev praktiseret på universitetet, var lov på Sorø Akademi, hvordan så end loven er blevet praktiseret.

Mellem John Lockes essay om opdragelse fra 1693 og Holbergs tanker er der ingen forbindelse – ud over i al vaghed at man skal være venlig over for børnene og lade være med at tæve dem. Det samme gælder den tjekkiske pædagog Johann Amos Comenius, hvis bog om *Den gandske Verden fuld af de Ting, som kand ses og sandes afmaled* udkom i Danmark for anden gang i 1721.²⁴ I den plæderer han for anskuelserundervisning, som skal gøre at skolen bliver ”keine Marter, sondern eitel Wollust”, altså at det skal være en lyst, ikke en plage at gå i skole. Længere rækker ligheden med Holberg ikke. Jeg har nævnt de to mest radikale af Holbergs pædagogiske tanker – menneske først og kristen så til de små børn, og til de store: hørere der bliver til svarere. Jeg tror de tanker er originale, men jeg tør ikke sige det med samme sikkerhed som jeg turde om ligeretstanken. Pædagogikken har været et stedbarn i udforskningen af oplysningstidens ideer.

Konklusion

Sammenfattende kan det siges om Holbergs ideverden mellem originalitet og import, for det første at ja, Holberg importerede, men med classicistens mangel på bekymring om ophavsret. Som Aage Kragelund har sagt det: at Holberg citerer gør ham ikke ”uoriginal, han flytter blot de gamles Ord og sommetider deres Me-

ninger over i en ny Sammenhæng, der helt er hans egen”.²⁵ At importere behøver ikke være så uoriginalt som det er blevet *comme-il-faut* at mene siden romantikken.

Men når man har understreget forskellen mellem dengang og nu i synet på citeringens kunst, så resterer der en tidløs forskel mellem det at citere eller importere, og så det at tænke fuldstændig originalt og uafhængigt. Det gjorde Holberg måske på pædagogikkens område og med meget stor sikkerhed på ligerettens. Angående ligeretten mellem mænd og kvinder er det sikkert og vist at Holberg ydede et fuldstændigt selvstændigt bidrag til den europæiske oplysnings kerneværdier. Det er synd for den europæiske oplysning at Holbergs tanker om kvinders ret ikke nåede den; så var måske ikke Rousseaus forestillinger på dette område blevet så enerådende. Ludvig Holberg fortjener at blive anerkendt i den internationale oplysningsforskning for sin originale indsats i tænkningen om ligeretten.

Noter

1. L. Holberg, *Samlede Skrifter*, red. Carl S. Petersen (København: Gyldendal, 1913–1963) – herefter *SSkr* – bd. X, s. 6.
2. Gottfrid Arnold, *Unpartheyische Kirchen- und Ketzer-Historie Vom Anfang des Neuen Testaments Bis auf das Jahr Christi 1688* (Frankfurt am Main, 1700), s. 2.
3. I dansk oversættelse: ”en som på et spinkelt grundlag stempler en rettroende som kætter”.
4. *SSkr* bd. XV, s. 470 f.
5. Anne E. Jensen, *Holberg og kvinderne eller Et forsvar for ligeretten* (København: Gyldendal, 1984); Thomas Bredsdorff, *Den radikale Holberg, Et brev og et udvalg* (København: Rosinante, 1984), paperback 1998.
6. Essayet står som optakt til Holbergs biografier af Zenobia og Katarina, *SSkr* bd. XI, s. 306–309.
7. *Sakprosa i skolen*, red. K. Kalleberg og A. E. Kleiveland (Bergen: Landslaget for Norsk-undervisning, 2010), s. 227–230. Dette må være første norske genoptryk i nyere tid, da Gunnar Sivertsen i indledningen anser essayet for at være ”blant de glemte” (s. 106). I Danmark er essayet genoptrykt i 1984 og 1998 (i *Den radikale Holberg*, se note 5 ovenfor) og analyseret i Thomas Bredsdorff, *Den brogede oplysning* (København: Gyldendal, 2003), s. 135–138.
8. Jonathan Israel, *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670–1752* (Oxford: Oxford University Press, 2006), s. X; Forgængeren er hans *Radical Enlightenment: Philosophy and the making of Modernity 1650–1750* (Oxford: Oxford University Press, 2001); efterfølgeren i trilogien er *Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790* (Oxford: Oxford University Press, 2011).

9. Paal Bjørby, Universitetet i Bergen, mener at Holberg er inspireret af Poulain de la Barre og agter at fremlægge indiciene for sin opfattelse i tidsskriftet *Edda*. – Ingeborg Owesen (se note 17 nedenfor) skriver (s. 49) at Holberg "har muligens også kjent" Poulain de la Barre, men fremfører ikke andet indicium for det end at hun mener at den Cartesianiske tanke om at sjælen ikke har noget køn, *ikke* stammer fra Descartes, men fra Poulain, der ganske rigtigt nævner den i anden del af sit første værk. – Selv hvis dette skulle være rigtigt, ville det dog ikke være noget bevis på påvirkning fra – eller kendskab til – Poulain, da Holberg ikke lægger vægt på argumentet om sjælens manglende køn. – Hvis imidlertid Paal Bjørbys resultater viser sig at udgøre et tvingende bevis for at Holberg blot importerer Poulain, må nærværende artikels hovedpointe falde.
10. En imponerende liste af mandlige stupiditeter om kvinder er samlet af Robin May Scott, "The Gender of Enlightenment", i James Schmidt (red.), *What is Enlightenment?* (Berkeley: University of California Press, 1984), s. 471–487.
11. *SSkr* bd. II, s. 530.
12. *SSkr* bd. XI, s. 308.
13. Se Gunnar Sivertsen om Lauritz Nørregaard, i det i note 7 foran citerede værk, s. 107.
14. Man kan finde de relevante henvisninger om kryptorkismen i Lars Roar Langslet, *Den store ensomme – en biografi om Ludvig Holberg* (Oslo: Press, 2001), s. 322. – F. J. Billeskov Jansen fremsatte sin tilslutning til kryptorkismens mulige betydning for Holbergs tanker om kvinders ligeret under 300-års symposiet for Holberg på Det danske Akademi i Rom 1984.
15. Vilh. Andersen, *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, bd. II (København: Gyldendal, 1934), s. 35.
16. Elisabeth Aasen, "Holbergs forhold til Bergen – og til kvinder", i E. Tjønneland (red.), *Den mangfoldige Holberg* (Oslo: Aschehoug, 2005); samt hendes "Let them study – Let them rule, Holberg's view of women", i G. Sivertsen og E. Tjønneland (red.), *Holberg* (Bergen: Fagbokforlaget, 2008), s. 173–195; dansk version, let forkortet, i årbogen *Terløsegaard* 2013 (København: Vandkunsten, 2013), s. 3–25; Ingeborg W. Owesen, "Ludvig Holberg – En tidligmoderne feminist", *Norsk Filosofisk Tidsskrift* (Oslo: Universitetsforlaget, 2010), nr. 1, s. 40–55.
17. Holberg, *Moralske Tanker*, libr. I, epigr. 5.
18. *SSkr* bd. XIV, s. 145.
19. I Grundtvigs Sangværk bd. 5, nr. 12.
20. Ellen Nørgaard m.fl. (red.), *Dansk skolehistorie* (Århus: Aarhus Universitetsforlag), bd. 1, s. 195, afsnittet forfattet af Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen.
21. Holberg, *Moralske Tanker*, libr. III, epigr. 68.
22. *SSkr* bd. XIV, s. 338.
23. Anne-Marie Mai, *Hvor litteraturen finder sted*, bd. I (København: Gyldendal, 2010), s. 293.

24. Comenius' hovedværk, *Orbis sensualium pictus*, udkom i Danmark i en tresproget udgave, så børnene foruden at lære fænomenernes navne af at se på billederne også kunne lære de tre sprog, latin, tysk, dansk. Forordet forekommer dog kun på de to hovedsprog, ikke på dansk. Derfor er citaterne her på tysk, s. A5.

25. Aa. Kragelund, *Ludvig Holberg, Citatkunstneren* (København: G.E.C. Gad, 1962), s. 12.

Summary:

Originality and Import in Holberg's Enlightened Thinking

A figurehead of the Danish Enlightenment, Ludvig Holberg (1684–1754) was an intelligent and witty importer of ideas put into circulation by the founding fathers of the European Enlightenment, Pierre Bayle and John Locke among others. In two realms of thought he was entirely original. He was a staunch believer in the equal rights of women, and a shrewd spokesman for anti-authoritarian methods in education. A discussion of the various possible sources of his view of women – whether they were derived from Descartes, from his experience of independent women either in the theatre or in his home town, or caused by a physiological aberration on his part – does not yield convincing results. The sensible conclusion until further evidence is unearthed is that Holberg was indeed original in as much as he – unlike Kant and several other major figures of the Enlightenment – included women in his urge to further mankind's exit from its self-incurred immaturity. Similarly, but less thoroughly investigated his anti-authoritarian view of education he may have reached independently.

Keywords: Holberg, Enlightenment, equal rights, feminism, education, toleration.

Att söka kungligt tillstånd för giftermål: äktenskapsansökningar från besläktade personer under svenskt 1700-tal

Bonnie Clementsson

Inledning

År 1715 inledde den ogifte skomakaren Bengt Mattsson en sexuell relation under äktenskapslöfte med änkan Sissa Mattsdotter.¹ Även om kyrkan sedan länge hade propagerat för sexuell avhållsamhet tills den kyrkliga vigseln väl var genomförd, var det vid den här tiden fortfarande en utbredd sedvana, åtminstone bland allmogen, att inleda den sexuella relationen i förväg och gifta sig först då kvinnan blev gravid. Denna sedvana hade dessutom stöd i 1686 års kyrkolag.² Men när Sissa väl blev gravid och Bengt gick till prästen för att ta ut lysning, visade det sig att parets relation var förbjuden och att äktenskap dem emellan inte var att tänka på. Problemet var att Bengt, vid ett tidigare tillfälle, hade gjort Sissas styvdotter med barn, en handling han pliktat för "både världsligt och andligt".³ Sissas släktskap med sin styvdotter ansågs likvärdigt en biologisk förälders släktskap. Eftersom lagstiftningen jämställde släktband baserade på *biologiska relationer* med släktband skapade via *giftermål* eller via *sexuella kontakter* betraktades Bengt och Sissas relation som incestuös. Bengt och Sissa hävdade emellertid att de inte hade förstått att Bengts tidigare relation med styvdottern utgjorde ett hinder för deras egna äktenskapsplaner och en anhållan om eventuell äktenskapsdispens för dem skickades till kungen. Begäran avslogs dock och paret dömdes till 20 par spö respektive 16 par ris för sitt brott.⁴

Som exemplet visar var definitionen av incest under den tidigmoderna perioden mycket olik vår egen. Enligt modern svensk lagstiftning är endast medlemmar av den omedelbara kärnfamiljen (förälder/barn och helsyskon) förbjudna att ha sexuellt umgänge med varandra. Exemplet visar också att det inte fanns konsensus i samhället kring vilka relationer som kunde accepteras. Bengt och Sissa tycks från början ha varit helt okunniga om de gällande reglerna, men även efter det att de hade blivit informerade om reglerna ville de fortfarande gifta sig med varandra.⁵

Detta tyder på att de själva inte definierade sin relation som omoralisk eller opas-sande.

Sexuella relationer mellan närstående eller besläktade personer har genom historien reglerats på något sätt i de flesta kulturer. Men reglerna för vilka släktskapsrelationer som tillåtits respektive förbjudits har skiftat dramatiskt beroende på vilken tid och plats man studerar. I det antika Egypten och Persien accepterades till exempel äktenskap mellan personer inom kärnfamiljen.⁶ Medan dessa antika kulturer utgör exempel på extrem tolerans, för äktenskap mellan besläktade personer, utgör det moderna Korea exempel på det motsatta. Mellan 1957–1998 förbjöds där äktenskap mellan alla personer som delade samma efternamn och biologiska ursprung, vilket resulterade i att miljontals människor från en och samma stad blev förbjudna att gifta sig med varandra.⁷ De skiftande bestämmelserna indikerar att regleringen av incestförbud åtminstone delvis är resultat av sociala konstruktioner och som sådana influeras de ofelbart av den kulturella kontexten. När samhället och dess värderingar förändras påverkas också bedömningen av vilka relationer som ska definieras som incestuösa. Men vilka värderingar är det som har fått betydelse i dessa sammanhang?

Under tidigmodern tid hade Sverige en av de strängaste lagstiftningarna i Europa, angående sexuella relationer i förbjudna led, och de grövsta brotten straffades med döden.⁸ I dag är svensk lag en av de mest liberala i frågan.⁹ Det sena 1700-talet framstår i detta sammanhang som en brytpunkt mellan dessa två ytterligheter, vilket bland annat visas av en kraftig ökning av antalet dispensansökningar (se tabell 1). Under samma period ökade också antalet äktenskap mellan besläktade familjemedlemmar i stora delar av övriga Europa vilket visar att de svenska förhållandena samtidigt var del av en större internationell trend.¹⁰ Den allmänna inställningen till incestförbuden tycks således ha förändrats under den här perioden, även om de lagliga konsekvenserna av förändringen inte inträdde förrän en bit in på 1800-talet i Sverige.¹¹ Genom att studera argumentationen i dispensansökningarna och överhetens respons på dem vill jag i den här studien belysa några mönster och strukturer i det svenska samhället som påverkade inställningen till incest och incestförbud.

Lagstiftningen som reglerade de förbjudna leden

Under tidigmodern tid jämfördes alltså släktskap via blodet (skyldskapsrelation) med släktskap via giftermål (svågerskapsrelation).¹² En person ansågs följaktligen stå lika nära sin egen biologiska släkt som sin makas/makes biologiska släkt. Un-

Tabell 1: Dispenssökningar till kung/råd enligt Justitierevisionens diarium för respektive år⁶⁶

1920 års uppgifter är hämtade från konseljdatabas efter sökning "äktenskap* hinder" i justitiedepartementet. Siffrorna inkluderar också eventuella spegelrelationer (t.ex. morbror/farbror). Inom parentes = "varav halvsläkt".

	1730	1750	1780	1801	1815	1850	1870	1920
Skyldskap, 1+2 led diagonalt								
Faster/moster	-	-	-	-	-	-	-	1(1)
Syskonbarn	-	-	-	5(2)	2(1)	1	-	9(2)
Skyldskap, 2:a led sida								
Kusin	4(3)	40(4)	105(1)	153	264	-	-	-
Svågterskap, 1:a och 2:a led lodrät								
Styvbarn	-	-	-	-	-	1	-	1
Styvbarnbarn	-	-	-	-	1	-	-	-
Styvmor	-	-	-	-	-	-	1	-
Svågterskap, 1:a led sida								
Hustrus syster	-	-	1	10	36	58(8)	66(3)	-
Brors änka	-	-	-	7	13	27(2)	37(3)	-
Svågterskap, 1+2 led diagonalt								
Hustrus syskonbarn	1	-	5(4)	11	8	10	9(1)	-
Hustrus syskonbarnbarn	-	-	-	-	-	1	-	-
Hustrus moster/faster	-	-	-	-	-	1	-	-
Farbror/morbrors änka	-	-	1(1)	5(2)	18	8	5	-
Svågterskap 2:a led/>								
Hustrus styvdotter	-	-	-	1	-	-	-	-
Hustrus styvmor	-	-	-	-	-	1	-	-
Styvfars/sons änka	-	-	1	-	2	1	-	-
Styvfars/mors syster	-	-	-	-	1	-	1	-
Styvsöns styvdotter	-	-	-	-	1	-	-	-
Styvsördotters styvdotter	1	-	-	-	-	-	-	-
TOTALT	6	40	113	192	346	109	119	11

der medeltiden hade lagarna i Sverige, liksom i den övriga kristna världen, baserats på den katolska kyrkans extremt utvidgade tolkning av Bibelns incestförbud.¹³ Antalet förbud ifrågasattes dock i samband med reformationen vilket ledde till en utdragen diskussion kring gränsdragningen mellan legala och illegala sexuella relationer mellan släktingar. Debatten pågick mellan jurister och teologer i hela Europa från och till i hundratals år.¹⁴ Slutligen fastställdes den svenska regleringen av incestförbuden och deras straffrättsliga konsekvenser 1734, i samband med lanseringen av en ny lag. Enligt denna lag skulle sexuella relationer inom släkten förbjudas och bestraffas enligt nedanstående tabell:

Tabell 2: Incestförbud och straffrättsliga konsekvenser enligt 1734 års lag.¹⁵

Relation	Närhet	T.ex. en mans relation med sin... ...eller motsvarande	Straff
Skyldskap	1:a led lodrät	Mor/dotter	Döden
	2:a led lodrät	Mormor/farmor/barnbarn	Döden
	1:a led sida	Syster/halvsyster	Döden
	Diagonalt, lodrät/sida	Faster/moster/syskonbarn	Döden
	2:a led sida	Kusin	Böter
Svågarskap	1:a led lodrät	Styvmor/svärmor/styvdotter/ svärdotter	Döden
	2:a led lodrät	Styvdotterdotter/farfars änka	Döden
	1:a led sida	Hustrus syster/brors hustru/ två systrar	Spö/ris/fängelse
	Diagonalt, lodrät/sida	Farbrors/morbrors änka/ hustrus syskonbarn	Böter/spö/ris/ fängelse
	2:a led	Hustrus kusin/hustrus styvmoder/styvsons änka	Böter

Parallellt med förbuden hade det alltsedan medeltiden funnits en möjlighet att söka dispens för enstaka äktenskap inom de förbjudna leden.¹⁶ I katolska områden hanterades dessa dispenser helt av kyrkan eller i förlängningen av kyrkans högsta överhuvud – påven.¹⁷ Eftersom kungen i de protestantiska länderna var överställd kyrkan var det istället hans godkännande som de protestantiska undersåtarna behövde.¹⁸ Från och med reformationen i Sverige var det alltså möjligt att skicka en ansökan till kungen om man ville gifta sig med någon som man var besläktad med i något av de förbjudna leden. Man kan se sådana dispensansökningar som en utmaning av regelverket. De som ansökte om dispens för sådana äktenskap ansåg uppenbarligen inte att just deras relation var syndig eller brottslig och med all sannolikhet förväntade de sig inte heller att omgivningen skulle reagera övervägande negativt på den.

Förbudet motiverades i första hand religiöst och i teorin var Guds lag orubblig. Men lagtexten följde inte Bibelns exakta ordalydelse, och i praktiken kunde tillämpningen av förbudet påverkas av opinionen. Under 1600-talet hade exempelvis förbudet emot kusinäktenskap ifrågasatts kraftigt av den svenska adeln som menade att detta förbud inte alls borde finnas eftersom det inte stod med i Bibeln.¹⁹ Vissa länder hade också valt att liberalisera kusinäktenskap i samband med att länderna blev protestantiska.²⁰ I Sverige var motståndet starkt emot en sådan generell liberalisering, men trots detta förekom kusinäktenskap ändå. Ibland medgavs en kunglig dispens för äktenskap mellan kusiner och det hände också att par löste problemet genom att åka utomlands och gifta sig.²¹ Men i den inhemska debatten var de rättslärdas länge oense. Den 1 mars 1678 fastställde den svenske kungen att kusinäktenskap helt skulle förbjudas.²² Men redan två år senare fick han upphäva detta beslut och i stället formellt öppna möjligheten för alla att söka dispens för att gifta sig med sin kusin.²³ Från och med 1680 blev det därmed officiellt sett tillåtet att söka dispens för kusinäktenskap. Påtryckningarna och ifrågasättandena av förbudet hade således resulterat i en viss lättnad av regelverket, och även om hela debatten fördes på en teologisk grund kan man misstänka att det egentligen var ekonomiska intressen hos framför allt adeln som indirekt drev fram förändringen.²⁴ Men finns det fler faktorer, vid sidan om de religiösa och de ekonomiska, som kan ha influerat inställningen till och bedömningen av äktenskap i de förbjudna leden?

Dispensansökningar – påtryckningar från folket

Under hela 1700-talet förekom det dispensansökningar från enskilda individer i landet som ville gifta sig med någon som de enligt gällande lag var förbjudna att äkta. Då hindret utgjordes av alltför nära släktskap gällde det oftast kusinrelationer eller svågerskapsrelationer i andra eller fjärmare led.²⁵ Domkapitlen fick åtskilliga förfrågningar angående äktenskap mellan besläktade personer från enskilda sökanden eller från lokala kyrkoherdar som frågade å sina församlingsmedlemmars vägnar (se tabell 3).²⁶ Flera av dessa förfrågningar gällde relationer där det fanns tydliga riktlinjer. Egentligen var det endast kusinrelationer (inklusive svågerskapsled *bustrus kusin*) som behövde kunglig dispens. Alla andra relationer var officiellt sett antingen helt förbjudna eller helt tillåtna. Trots detta tvekade de lokala kyrkoherdarna. Fick man egentligen gifta sig med sin *bustrus brors änka*? Eller sitt *kusinbarn*? Eller sin *moders kusin*? Och hur var det med sin *kusins änka*? Och var det tillåtet för en man att äkta sin *morbrors änkas barn* från en tidigare relation?²⁷

Tabell 3: Dispensansökningar till Skara Domkapitel för respektive period

GLA: SD volym AI:30–34, AI:55–62. Inom parentes = "varav halvsläkt".

	1710-34	1775-1806
Skyldskap, 2:a led		
Kusin	8	16
Skyldskap 1+2 led (diagonalt)		
Förälders kusin	8 (2)	
Kusinbarn	10	
Svåggerskap 1:a led lodrät		
Far och son		1
Svåggerskap 1:a led sida		
Styvsyster		2
Svåggerskap 1+2 led (diagonalt)		
Hustrus syskonbarn/barn	8 (3)	3 (1)
Syskons styvbarn	3 (2)	3
Svärbarns syskon	2	
Styvförälders syskon	2	8
Farbrors änka		1 (1)
Svåggerskap 2:a led/>		
Hustrus brors änka/hustrus mans syster	6 (2)	2
Hustrus kusin	5 (2)	
Kusins änka	5 (1)	
Två kusiner	2	
Styvfars syskonbarn	1 (1)	1
Styv/mor/farfars änka	3	
Hustrus syskonbarns styvdotter	1	
Hustrus syskonbarns änka	2	
Hustrus morbrors änka	1 (1)	
Hustrus kusins änka	1	
Morbrors änkas barn	1	
Mormors/fars brors änka	1	1
Mosters mans änka	3	
Kvinna + farbrors änka	1	
Hustrus styv-barnbarn	1	
Svärfaders änka	1	
Styvfärbrors änka		1
Totalt skyldskap/svåggerskap	26/50	16/23

Skiljelinjen mellan det tillåtna och det förbjudna upplevdes inte vara knivskarp, åtminstone att döma av de ansökningar som konsistoriet fick behandla.

Det förekom även förfrågningar om relationer där domkapitlets ledamöter försökte avråda de sökande från äktenskaplig förening, trots att relationen inte var förbjuden. Det fanns exempelvis ingen lag som hindrade en man från att gifta sig med sin *styvmoders moster* eller sin *mosters mans änka*, men domkapitlets ledamöter ansåg uppenbarligen att detta var olämpliga relationer eftersom de försökte avstyra sådana föreningar. Men om de sökande vägrade ge upp sina äktenskapsplaner fanns det alltså inga formella hinder för dem i de här fallen.²⁸

Då och då hände det att också domkapitlets ledamöter blev osäkra på vilka regler som gällde, vilket orsakade längre överläggningar eller en officiell förfrågan hos Kungl. Maj:t.²⁹ Men i de flesta fall kunde de sökande få klart besked, positivt eller negativt, från domkapitlet. I de fall beskedet blev negativt, men relationen ändå inte var alldeles förbjuden, kunde de berörda ansöka om dispens hos kungen. Ibland var domkapitlets prästerskap även berett att agera mellanhand och författa skrivelsen till kungen för att på så sätt visa sitt stöd för relationen, men det hände också att de nekade. År 1711 inkom en förfrågan till Skara domkapitel från Jon Jonsson från Råttekullen. Jon hade, som det formulerades, i "några år under äktenskapslöfte, av blind enfaldighet besovit sitt syskonbarn [sin kusin]", och gjort henne gravid varpå paret nu ville gifta sig. Jon visade intyg från sin lokala pastor och från den övriga församlingen, att han alltid hade fört ett hederligt och ordentligt leverne och bad domkapitlet om hjälp att skriva en dispensansökan till kungen. Detta ville domkapitlet dock inte åta sig.³⁰

De förfrågningar och ansökningar som skickades till Kungl. Maj:t behandlades i justitierevisionen, lades fram för konungen själv eller i hans frånvaro för det kungliga rådet, varpå beslut om bifall eller avslag fattades.³¹ Vid ett flertal tillfällen under 1700-talet utgick, förutom direkta svar på ansökningarna, officiella brev från Kungl. Maj:t till alla domkapitel och hovrätter. I breven angavs vilket utslag olika ansökningar hade fått baserat på den förbjudna relation som var aktuell. Vanligen bifogades också en kort motivering till beslutet vilket troligtvis syftade till att skapa en större likformighet i överhetens sätt att hantera liknande förfrågningar.³²

I början av århundradet oroade man sig, från överhetens sida, för att dispensmöjligheten skulle missbrukas för att legitimera en från början olaglig förbindelse. Detta var förmodligen också anledningen till att domkapitlet vägrade hjälpa Jon Jonsson att söka sin dispens i exemplet ovan. Åren 1725, 1733 och 1735 utgick brev från kungen till hovrätterna att endast sökanden som hyste en "ärbar kärlek" till varandra och som inte hade påbörjat sitt tilltänkta äktenskap "uti lösaktighet"

skulle få sin äktenskapsansökan beviljad. Om inte dessa förutsättningar förelåg kunde de sökande inte vänta sig bifall på ansökan utan i stället skulle de straffas enligt lagens bokstav, vilket i de flesta fall rörde sig om böter.³³ Möjligen fanns det visst fog för denna oro från överhetens sida. I augusti 1729 skrev biskopen i Skara, Jesper Swedberg, till kungen och redogjorde för ett sådant fall. I brevet berättade han om kusinerna Sven Johansson och Johanna Persdotter som hävdade att de hade blivit lurade av ett rykte som sa att man inte längre behövde söka kunglig dispens för att få gifta sig med sin kusin. Ärendet aktualiserades då paret ansökte om äktenskapsdispens först ett år *efter* det att de hade avlat barn med varandra, och detta trots att det kungliga brevet, som varnade för just dessa fall, hade kungjorts i parets församling vid tidigare tillfälle. Biskopen ansåg det därför vara angeläget att kungens brev skulle distribueras i nya tryckta exemplar till alla kyrkoherdar i stiftet för att återigen kungöras inför folket.³⁴

Trots denna på ytan restriktiva inställning förekom det att de som hade påbörjat sin relation på ett "osedligt" sätt fick sin ansökan godkänd. Den ovan nämnde Jon Jonsson från Råttekullen ansökte på egen hand om kungligt tillstånd för sitt tilltänkta äktenskap, vilket också bifölls i slutänden.³⁵ Likaså tilläts kusinparet Sven Johansson och Johanna Persdotter att gifta sig trots att de redan hade avlat barn med varandra.³⁶ Den hårda retoriken till trots, var överheten alltså i praktiken beredd att tumma på reglerna hellre än att riskera att folket fortsatte med vad man ansåg vara ett otuktigt leverne. Det är välkänt inom forskningen att den äktenskapliga institutionen vid den här tiden ansågs vara en förutsättning för hela den samhällseliga stabiliteten vilket kan förklara överhetens ageranden i dessa frågor.³⁷

Även om det förekom dispensansökningar för äktenskap i förbjudna led under hela 1700-talet ökade antalet ansökningar som nådde justitierevisionen radikalt mot slutet av århundradet. Från att ha legat på en handfull ärenden per år i början av 1700-talet steg siffrorna till mellan 200 och 300 ansökningar per år omkring 1800 (se tabell 1). I början av 1700-talet var ansökningarna relativt korta och koncisa. I flera fall uttryckte sig de sökande sakligt kring reglerna och påpekade något i stil med att *eftersom ett visst släktskap föreligger bör kungens tillstånd härmed sökas*.³⁸ Men man kunde också åberopa mer känslosamma skäl för att förbindelsen skulle kunna fullföljas. Någon sa sig ha fattat "hjärtligt tycke" eller "sinnligt tycke" inbördes, ett annat par anhöll "enträget" om att få gifta sig med varandra. Trots att konsistoriet försökte avråda dem på det bestämdaste hade detta par "icke kunnat avrådas" från att söka dispens för sin relation.³⁹

Omkring sekelskiftet 1800 blev dispensansökningarna både längre och utförligare. Allt fler argument åberopades för att få igenom sin ansökan, både praktiska sådana och känslomässiga. De allra flesta ansökningarna gällde kusinrelationer

men det blev också allt vanligare med ansökningar från svågerskapsrelationer ända in till första led. Samtliga framhöll, mer eller mindre starkt, att förbindelse handlade om en *ren* eller *kristlig* kärlek och att de sökande var av *god frejd* och *ärbar vandel*. En bonde benämndes "ärlig och beskedlig" med "god levnadsvandel" och "fri från all annan förbindelse".⁴⁰ En annan intygades "äga en god kunskap i sin kristendom", föra "ett kristligt leverne" och begärde sin tillkommande kusin "utan köttslig beblandelse på ett kristligt sätt".⁴¹ Välborne Emanuel Strähle och hans kusin, fröken Elisabeth Strähle, hyste en "oskyldig förklarad kärlek och tillgivenhet" för varandra och önskade ingå "en helig äkta förbindelse". Båda ska dessutom alltid ha fört ett "kristligt", "anständigt" och "ärbart" leverne till prydnad för sin "förfärdiga börd".⁴² Ett kusinpar hade i flera år umgåtts med "en anständig förtroelighet" som med tiden vunnit i styrka tills den förvandlats till en "ren och uppriktig kärlek".⁴³ Hans Knutsson och Pernilla Bengtsdotter önskade få sin ansökan beviljad då de kände en "ren och anständig kärlek" för varandra.⁴⁴ Johannes Larsson och hans kusin pigan Greta Johansdotter försäkrade att deras tilltänkta äktenskap var "grundat på dygden" och hade "de renaste, de ärligaste ja tilläteligaste avsikter".⁴⁵

Exemplen kan mångfaldigas. Kanske ansåg även de sökande att detta var viktiga omständigheter eller också var argumenten endast taktiskt betingade för att beveka överheten att bifalla äktenskapsansökan. Vidare påpekades det ofta att det tilltänkta äktenskapet i framtiden skulle leda till de sökandes *enskilda lycka* och *sällhet*. Denna lycka låg emellertid i konungens milda händer och man satte sin tillit till hans rättvisa bedömning. Johan Adolf Hedberg poängterade i sin skrivelse att hans och hans tilltänkta ansökan inte alls skedde "i avsikt att tillfredsställa flyktiga begär, utan med en stadgad föresats att söka [...] inbördes sällhet".⁴⁶ Även Peter Brunström förknippade ett eventuellt bifall på sin ansökan med en "inbördes sällhet" för sig och sin tillkommande.⁴⁷ Nils Berg Andersson såg sin ansökan som en "bön" om "lycka" inför den kungliga tronen varifrån "sällhet spridas" över undersåtarna. Andersson betonade också att hans och hans fästlös "efterlängtrade lycka [skulle bli] stor i framtiden" om de fick kungens nådiga bifall.⁴⁸ Ett par beskrev hur de, om deras ansökan skulle avslås, hade tvingats "gå med sorgsna ansikten och kvidande hjärtan".⁴⁹

Det är här intressant att notera den betydelse som ömsesidig kärlek och lycka tillmättes i dessa ansökningar, vilket ligger i linje med nyare forskning. Historikern Anna Nilsson har till exempel visat hur den jordiska lyckan uppvärderades efter sekelskiftet 1800. Tidigare hade *begäret* mestadels uppfattats som ett hot mot ordningen och mot den enskildes sinnesfrid varför det till varje pris skulle kontrolleras av förnuftet med dygdena som styrmedel. Nu fick *känslan* mer posi-

tiva konnotationer. Kärlek, ömhet och medkänsla beskrevs allt oftare som kristna dygder och lycka var något man kunde hoppas få uppleva redan i jordelivet.⁵⁰ I flera fall framhölls också ett mer praktiskt perspektiv i dispensansökningarna. Samtidigt som de sökande beskrev den ömsesidiga vänskapen, tillgivenheten och respekten som de kände för varandra, betonade de att de hade familjens och släktens medgivande samt att äktenskapet skulle vara till stor fördel för dem själva, ur ekonomisk eller social synvinkel, eller för barnen i familjen som genom förbindelsen fick en ny förälder.⁵¹

I ansökan från skomakargesäll Magnus Norling (26 år) och hans styvfars änka Catharina Söderström (28 år) lyftes också den praktiska fördelen med deras eventuella giftermål fram. Magnus var son till en sämskmakare som hade dött flera år tidigare. Modern hade då gift om sig med en man vid namn Hans Ekman, men dog själv en kort tid därefter. Hans Ekman, som alltså var Magnus styvfar, gifte i sin tur om sig med Catharina varpå även han dog efter något år. Kvar i hushållet fanns nu Magnus och Catharina. Paret påpekade i sin ansökan att de redan hade bott tillsammans i några år och att Magnus var den som förestod sämskmakarverkstaden. De uttryckte en oro för att deras gemensamma hushåll skulle rubbas och för att sämskmakarverksamheten skulle skadas allvarligt om de inte fick gifta sig.⁵²

I alla dessa ansökningar låg en implicit utmaning av den officiellt rådande normen. Genom att överhuvudtaget be om ett kungligt tillstånd för att gifta sig underkände man indirekt lagens egentliga legitimitet. De sökande såg inte sin relation som avvikande eller omoralisk utan strävade, på de sätt som stod dem till buds, efter att legalisera sitt förhållande. Argumentationen i ansökningarna representerar vilka skäl de sökande åberopade för att den officiella regleringen skulle underkännas. I nästa avsnitt ska vi se hur överheten reagerade på de utmaningar som ansökningarna representerade och ifall somliga argument var mer framgångsrika än andra.

Dispensansökningar – överhetens respons

Oavsett vilka argument de sökanden åberopade visar det sig att det framför allt var en omständighet som fick avgörande betydelse för om ansökan godkändes eller ej. Visserligen frågades det hela tiden efter huruvida de sökande var av "god frejd" eller om de hade inlett en sexuell relation i förväg, men detta var inte ensamt något definitivt skäl för avslag vilket vi har sett exempel på. Argumentationen i dispensansökningarna avslöjar en ökad önskan (eller krav på) att uppnå individuell lycka och sällhet men just dessa argument tycks inte heller ha påverkat utfallet

märkbart. Den utan jämförelse viktigaste faktorn som beslutsfattarna tog hänsyn till, då de avgjorde om en ansökan skulle bifallas eller avslås, var i stället *de sökandes inbördes släktpositioner*, eller med andra ord om *vördnaden mellan förälder och barn kunde äventyras*.

Den hierarkiska relationen mellan föräldrar och barn tillmättes generellt stor betydelse. Den markerades tydligt i den lutherska hustavlan och fick alltså också stora konsekvenser för den praktiska hanteringen och bedömningen av dispensärenden. Den svenske juristen Johan Stiernhöök, hade redan i slutet av 1600-talet, då han redogjorde för incestförbudens motiv, tagit upp *föräldraauktoriteten* som en avgörande faktor att ta hänsyn till i dessa sammanhang. Enligt denna logik stod exempelvis en mans moster i en liknande familjeposition till mannen som hans egna föräldrar. Därför var det mannens plikt att visa samma respekt och lydnad för sin moster som för sina egna föräldrar. Eftersom mannen ansågs vara den dominerande parten i en äktenskaplig relation skulle den samhällseliga hierarkin sättas ur spel om han samtidigt stod i underordnad barn-position till den person som han skulle vara överordnad i sin roll som äkta man. Dessa skäl var inte lika starka om det i stället handlade om ett syskonbarn till mannen, eftersom mannens auktoritära föräldraroll liknade den äkta mannens.⁵³ Relationen mellan en man och hans syskonbarn var inte heller accepterad men den gick inte på lika stark kollisionkurs med övriga samhällseliga värderingar som då en man ville gifta sig med exempelvis sin moster.

Flera handlingar vittnar om den hierarkiska familjerelationens betydelse under hela 1700- och en bit in på 1800-talet. I ett kungligt brev från 1769 gav kungen avslag på en ansökan där en man begärde att få gifta sig med sin *svärsons dotter*. I brevet motiverades avslaget med att kvinnan: "skulle bli sin styvmoders styvmoder och sin faders styvsvärmoder" varvid de "ömsesides åliggande plikter blandas, samt vördnaden emellan föräldrar och barn spillas".⁵⁴ Samma eller mycket snarlika argument användes då olika män nekades äktenskap med sin *bustrus styvdotter* 1738, sin *styvsons styvdotter* 1744, sin *styvmorbrors änka* 1752 och sin *styvfaders änka* 1774.⁵⁵ Historikern Andreas Marklund har uppmärksammat ett liknande fall från 1772 då en man ville gifta sig med sin styvfars änka. Detta nekades paret med kraft av 1734 års lag (2 kap. 6 §) och en kunglig förordning från 1703. Marklund missar att förbudet finns representerat i lagtexten och att avslaget faktiskt följde gängse rutiner för den här tiden men slutsatsen, att relationen utmanade normerna lika mycket på grund av den sociala familjepositionen som på grund av släktbanden, stämmer överens med min tolkning.⁵⁶

I samband med en debatt i riksdagen 1809, om en eventuell liberalisering av vissa incestförbud, summerades lagutskottets tidigare argument för varför upp-

rätthållandet av föräldravördnaden var så angelägen. Här påpekades att eftersom "sinnligheten" var extra stark under ungdomstiden måste den "böjas under andras förnuft och vänjas vid lydnad" till dess individen hade mognat och "kunde lyssna till sitt eget förnuft". För att vidmakthålla och skydda den naturliga vördnaden och respekten som den yngre generationen kände för den äldre var det därför viktigt att avvärja alla tankar på intima relationer dem emellan. Föräldrarna ansågs *av naturen* vara huvudansvariga för barnens uppfostran, men om föräldrarna dog innan barnen var myndiga förväntades deras syskon eller makar överta ansvaret för den yngre generationen. Således var alla relationer i skyldskap eller svågterskap i upp- eller nedstigande led (*mor/dotter/moster/syskonbarn/svärmor/styvdotter/farbrors änka etc.*) förbjudna och överträdelse medförde hårda straff. Denna vörnad för den äldre generationen ansågs vara av fundamental betydelse både för den enskilde medborgaren och för ordningen i samhället.⁵⁷

Mot slutet av 1700-talet förändrades överhetens bedömning av vissa dispensansökningar. När släktskapet var i andra svågterskapsled, det vill säga när två äktenskap skilde mellan man och kvinna (*styvfars änka/styvsöns styvdotter*) godkändes några äktenskapsansökningar även då relationen stred emot föräldravördnaden.⁵⁸ Parallellt med att antalet dispensansökningar ökade dramatiskt de sista decennierna av århundradet förändrades alltså också den officiella bedömningen av somliga relationskategorier. I den praktiska bedömningen av de sökandes inbördes släktposition fanns också ett kraftigt genusmässigt inslag. I diagonalt svågterskapsled godkändes dispensansökningarna enbart om kvinnans familjposition kom från en yngre generation än mannens (*bustrus syskonbarn*).⁵⁹ Om kvinnans familjposition var från en äldre generation än mannens (*farbrors änka/morbrors änka*) avslogs äktenskapsansökan i stället, trots att släktskapet var lika nära.⁶⁰

Johannes Håkansson (31 år) och hans morbrors änka, Brita Christina Jacobsdotter (38 år) förefaller ha varit mycket angelägna om att få gifta sig. De skrev i sin ansökan att de var övertygade om att den "rena böjelse" som de kände för varandra skulle leda till ett "lyckligt giftermål"; att de kände en "ständigt tilltagande [...] kärlek" för varandra; att deras lust att leva helt skulle försvinna om deras ansökan skulle avslås. Med en bifogad skrivelse intygade prästen från deras församling deras goda vandel och deras angelägenhet i ärendet. Paret ska, enligt hans vittnesmål, ha bedyrat sin "outsäckliga böjelse för varandra" med "tårar i ögonen". Prästen la också till att den "ringa åldersskillnad" som förelåg mellan de sökande, vida övervägdes av mannens mognad.⁶¹ Paret bönade dock förgäves och kungen avslog ansökan.⁶²

Trots att Johannes och Brita Christina var relativt nära varandra i ålder ansågs de ändå stå i ett barn-förälderförhållande till varandra bara genom deras respek-

tive position inom släkten. Att det var Brita Christina som kom från den äldre generationen förstärkte problematiken ytterligare eftersom hon kom att hamna i en auktoritär föräldraställning till honom. Besluten hade alltså inte något med de sökandes ålder att göra egentligen, utan det var först och främst deras respektive familjeställningar som blev avgörande för myndigheternas beslut att avslå deras dispensansökan. Den auktoritära föräldrarollen gentemot yngre generationer och den äkta mannens auktoritära position gentemot hustrun var dock jämförbara och uppfattades i praktiken inte som motstridiga mot varandra. Detta faktum blir uppenbart då man studerar äktenskapsförfrågningar i diagonalt svågerskapsled (*bus-trus syskonbarn/farbrors änka*) från sent 1700-tal, eftersom den ena relationen accepterades medan den andra förbjöds trots att närheten i släktskap var densamma.

Föräldravördnaden, föräldraauktoriteten eller respekten mellan generationerna är alltså den princip och samhällsnorm som kan förklara att biologiska kusiner hade relativt lätt att få dispens under hela 1700-talet, medan det dröjde till 1800-talet innan det blev möjligt för en man att få dispens för att gifta sig med till exempel sin farbrors änka – en relation helt utan biologiska band. Naturligtvis påverkades bedömningen också av det faktum att Bibeln explicit förbjöd äktenskap mellan en man och hans farbrors änka medan förbudet emot kusinäktenskap ansågs vara världsligt förankrat.⁶³ Jag vill dock hävda att föräldraauktoriteten hade en starkare praktisk påverkan för utfallen eftersom det var denna princip det aktivt hänvisades till i utslagen. Dessutom var incest i andra svågerskapsled (*stuvfars änka/bus-trus styvdotter*) också världsligt förankrat, men sådana ansökningar avslogs ändå konsekvent under större delen av 1700-talet, med den specifika motiveringen att relationen stred emot föräldravördnaden. Om det hade varit det explicita förbudet i Bibeln som hade varit avgörande för utslagen, borde dessa relationer ha godkänts på samma rutinmässiga sätt som ansökningarna från två kusiner.

Avslutande diskussion

Det är uppenbart att det mot slutet av 1700-talet fanns ett visst tryck från folket som bidrog till en liberalisering av de strikta reglerna för äktenskap i förbudna led. Antalet dispensansökningar ökade stadigt under perioden och de relationskategorier det handlade om försköts från andra eller fjärrare led till första led i sida. Dock var det ovanligt med ansökningar där de sökande stod i vertikalt förhållande till varandra. Även om incestförbuden i 1700-talets Sverige i första hand motiverades av religiösa argument är det tydligt att andra faktorer och värderingar spelade roll då man diskuterade och förhandlade kring förbudsgränserna på olika

arenor i samhället. En sådana bakomliggande faktor var troligen ekonomiska incitament som föranledde påtryckningar från framför allt adeln, då de genom strategiska äktenskap försökte hålla familjens tillgångar inom släkten.⁶⁴ Den förändrade inställningen till incestuösa relationer som skedde i Sverige vid den här tiden hade samtidigt sin motsvarighet i flera övriga europeiska länder, vilket talar för att förändringen var ett led i en större strukturell förändring med såväl ideologiska som kulturella förtecken.⁶⁵

I den här studien har jag valt att lyfta fram hur en specifik samhällsnorm förefaller ha influerat utvecklingen, nämligen föreställningar kring *familjemedlemmarnas inbördes position*. Dessa föreställningar blev avgörande för bedömningen av de enskilda dispensansökningarna. Argumentationen från de sökande visar på en ökad tendens att framhålla kärlek och individuell lycka som motiv för äktenskapsbildningen, men dessa argument tycks inte ha inverkat på den maktavande elitens bedömning. I stället var det de sökandes respektive familje-position som blev avgörande för dispensansökningarnas utslag. Beroende på vilken position en familjemedlem hade inom familjen fanns det olika förväntningar på dennes uppförande gentemot övriga familjemedlemmar. En förälder förväntades styra och vägleda den yngre generationen medan barnen var skyldiga att visa respekt och vördnad inför äldre familjemedlemmar. Denna maktrelation uppfattades vara både positiv och viktig för den samhälleliga balansen. Eftersom ett eventuellt äktenskap mellan personer besläktade i upp- eller nedstigande släktled ansågs kunna underminera den naturligt hierarkiska relationen mellan generationerna, avsågs alla sådana äktenskapsansökningar oavsett vilken ålder de sökande hade.

Mot slutet av århundradet blev överhetens bedömning av relationer i andra svågerns led (*styvvars änka*) mindre sträng och de första äktenskapen av detta slag beviljades. Dispensansökningar godkändes också i de fall släktskapet var diagonalt och mannens familje-position var över kvinnans (*bustrus syskonbarn*) men inte om relationen var den omvända (*farbrors änka*). Detta visar att föreställningarna kring föräldraauktoriteten också var knutna till genusrelaterade föreställningar där den äkta mannens auktoritet gentemot hustrun jämfördes med föräldrarnas auktoritet över barnet.

Den tonvikt, som överheten fäste vid värnet av föräldraauktoriteten, tycks ha haft ett visst stöd hos den breda allmänheten, eftersom dispensansökningar som utmanade denna princip var väldigt sällsynta. Antingen var denna typ av vertikala släktskapsrelationer mindre välsedda även bland allmogen eller också fanns det en medvetenhet om att dispensansökningar, där de sökande stod i detta släktskapsförhållande till varandra, sannolikt inte skulle godkännas av kungen. Men det fanns dock vissa undantag. De tidigare nämnda Johannes Håkansson och hans

morbrors änka Brita Christina Jacobsdotter ansåg inte att det fanns något legitimt hinder för deras äktenskap. De var nästan jämnåriga; de älskade varandra och ville gifta sig trots sin inbördes släktration. De fick stöd av sin lokala präst och förväntade sig antagligen också att deras äktenskap skulle accepteras i det övriga lokalsamhället. Men från myndigheternas håll var man mindre intresserad av de enskilda omständigheterna som eventuellt talade emot att föräldraauktoriteten utmanades, exempelvis då de sökande var jämgamla eller då de inte vuxit upp tillsammans i den släktposition som de senare hamnat i. Den hierarkiska relationen mellan förälder och barn och den vördnad som följde med denna, framstår här som en orubblig princip som ansågs vara viktig att upprätthålla, oavsett om de faktiska förhållandena utgjorde ett hot mot den eller ej. För den styrande eliten var det tydligen viktigare att försvara *idén* om föräldraauktoriteten snarare än att förhålla sig till den sociala realiteten.

Noter

1. Vadstena landsarkiv (VLA), Göta Hovrätts Arkiv (GHA) 1716, BIIA:25, nr 242; GHA 1715, AII:10, d. 14 dec, s. 814 f.
2. Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam: ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880* (Lund, 1997), s. 114 f.; Malin Lennartsson, *I säng och säte: relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland* (Lund, 1999), s. 156 f.; Även för norskt vidkommande var sedvanan liknande den i Sverige. Se Kari Telste, *Brutte løfter: en kulturhistorisk studie av kjønn og aere 1700–1900* (Oslo, 1999), s. 94 f.
3. VLA, GHA 1716, BIIA:25, nr 242.
4. Kroppsstraffen var vid den här tiden könsmässigt indelade och spöstraffet var förbehållet män medan kvinnor fick slita ris.
5. I domböckerna dyker det upp flera fall där de åtalade påstår sig inte ha vetat att deras relation var mer förbjuden, än vad en vanlig utomäktenskaplig sexuell relation var. Se t.ex. VLA, GHA, 1695, BIIA:5, nr 129; 1698, BIIA:8, nr 155; 1702, BIIA:12, nr 79 och nr 95; 1703, BIIA:13, nr 72; 1706, BIIA:16, nr 131 och 132; 1704, BIIA:14, nr 22; 1708, BIIA:18, nr 85; 1710, BIIA:20, nr 30.
6. Alberto C. Serrano & David W. Gunzburger, "An historical perspective of incest", *International Journal of Family Therapy*, 1983, 5:2, s. 72 f.
7. Alan H. Bittles, *Consanguinity in Context* (Cambridge, 2012), s. 37.
8. Marie Lindstedt Cronberg, "Lag, moral och samhällsdiskurs", i Eva Bergenlöv, Marie Lindstedt Cronberg & Eva Österberg (red.), *Offer för brott: våldtäkt, incest och barnamord i Sveriges historia från reformationen till nutid* (Lund, 2002), s. 61; Rudolf Thunander, *Förbjuden kärlek: sexualbrott, kärleksmagi och kärleksbrev i 1600-talets Sverige* (Stockholm, 1992), s. 13 f.

9. Göran Inger, *Svensk rätts historia* (Malmö, 1997), s. 264.
10. Christopher H. Johnson & David Warren Sabean, "Introduction", i Christopher H. Johnson & David Warren Sabean (red.), *Sibling Relations and the Transformations of European Kinship, 1300–1900* (New York & Oxford, 2011).
11. 1810 infördes officiell möjlighet att söka dispens för flera svågterskapsrelationer. 1845 och 1872 liberaliserades kusinrelationer respektive svågterskapsrelationer i sidled. *Svensk Författnings-Samling för 1872*, nr 27; *Sveriges Rikes Lag. Gillad och antagen på riksdagen år 1734. med tillägg af de stadganden, som utkommit till den 27 januari 1872, jemte bibang, innebärande vidlyftigare författningar, hvilka icke kunnat i lagboken införas* (Stockholm, 1872), Giftermålsbalken, 2 kap. § 5.
12. Formellt sett ansågs svågterskapsbandet upprättas i samband med den sexuella akten varför förbudet också innefattade alla utomäktenskapliga relationer med två inbördes besläktade personer.
13. Den katolska kyrkans incestförbud inkluderade under tidig medeltid släktskap ända upp till sjunde släktled. Efter 1215 minskade de förbjudna leden till fjärde led, men även detta var långt mer än vad som definierades som förbjudet enligt Bibeln eller enligt den romerska lagen. Charlotte Christensen Nugues, "Äktenskap och familj", i Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturbistoria: medeltiden* (Lund, 2004), s. 313.
14. Mar Jónsson, "Defining incest by the word of God: Northern Europe 1520–1740", *History of European Ideas*, 1994, 18:6. DOI: [http://dx.doi.org/10.1016/0191-6599\(94\)90340-9](http://dx.doi.org/10.1016/0191-6599(94)90340-9); Rudolf Thunander, *Hovrätt i funktion: Göta hovrätt och brottmålen, 1635–1699* (Stockholm, 1993), s. 264 f.; Bo H. Lindberg, *Praemia et Pona: etik och straffrätt i Sverige i tidig ny tid* (Uppsala, 1992), s. 1 f., 28–32, 69–71 och 77 f.
15. *Sveriges Rikes Lag. Gillad och Antagen på Riksdagen Åbr 1734* (Stockholm, 1808), Giftermålsbalken, 2 kap. 1–9 §§; Missgärningsbalken, 58 kap. 1 §, samt 59 kap. 1–9 §. Släktskaps närhet räknades i antal led från den gemensamma anfadern. I praktiken innebar det i stort sett att ett hopp i vertikal eller horisontell riktning i ett tänkt släkträd symboliserade ett släktled. Undantaget var "andra led svågterskap" där släktskapet definierades som andra led dels då man rörde sig två steg i samma riktning i släkträdet (t.ex. *bustrus kusin*) och dels då släktskapet skapades via två olika äktenskap (t.ex. *bustrus styvmor*). I äldre tid syftade termen "syskonbarn" oftast på "förälders syskons barn" eller vad vi i dag vanligen kallar "kusin". För att minska risken för missförstånd har jag valt att konsekvent använda "syskonbarn" i betydelsen " eget syskons barn" medan "kusin" alltid betecknar "förälders syskons barn". Undantaget är direkta citat där syskonbarn kan förekomma med den äldre definitionen. Detta klargörs i så fall med den moderna definitionen inom klammer.
16. Dispensmöjligheten utnyttjades främst av medlemmar från de övre samhällsskikten. Se t.ex. Christensen Nugues 2004, s. 314.
17. Detta gällde alltså även för svenskt vidkommande före reformationen. För svenska dispensansökningar under senmedeltiden, se Kirsi Salonen, *The Penitentiary as a Will of Grace in the Late Middle Ages: The Example of the Province of Uppsala 1448–1527* (Saarijärvi, 2001).

18. I kungens frånvaro kunde beslut fattas av det kungliga rådet.
19. Christer Winberg, *Grenverket: studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier* (Stockholm, 1985), s. 40 f.
20. Henrik VIII drev t.ex. igenom en liberalisering av kusinäktenskap i England då han ville gifta sig med kusinen till en av sina tidigare hustrur. Se Adam Kuper, *Incest and Influence: The Private Life of Bourgeois England* (Cambridge, 2009), s. 60 f.
21. Winberg 1985, s. 41.
22. *Kongl. stadgar, förordningar, bref och resolutioner, ifrån åbr 1528. in til 1701 angående justitiæ och executions-äbrender, med een förteckning på stadgarne främst, och ett fulkommeligit orda-register efterst wid wercket öfwer thes: innehåld; uppå hans kongl. may:tz allernådigste befalning och privilegier, til thet almänne bästas tjenst, och hwars och ens särskilte nytto, sålunda med flitj samlade, och genom trycket i dagzliuset befordrade* = av = Job. Schmedeman (Stockholm, 1706), s. 702.
23. *Kongl. stadgar...*, 1706, s. 724.
24. Winberg 1985, s. 41, och där angiven litteratur.
25. Se t.ex. RA, Stockholm, JR, BoA, Nils Creutman och Anna Maria von Chérman 27/6 1722 (hustrus brors änka); Göran Borg och Adriana Fineman 8/3 1727 (halvsyskonbarn); Nils Arvidsson och Ingeborg Bengtsdotter 3/6 1730 (kusin); Christian Månsson och Boel Svensdotter 9/6 1730 (halv-kusin); Nils Larsson och Ingrid Rasmusdotter 25/2 1780 (kusin); Holsten Wernesson och Anna Catharina Rystrand 29/3 1780 (hustrus halv-syskonbarn).
26. Domkapiteln var kyrkliga domstolar som mestadels hanterade religions- och äktenskapsärenden, även kallade *konsistorium*. Enbart Skara domkapitel (SD) fick drygt tre förfrågningar per år i början av 1700-talet.
27. Landsarkivet i Göteborg (GLA), SD, Protokoll, AI:30, 18/6 1713, nr 3; 15/3 1711, nr 22; 24/11 1711, nr 13; 19/4 1711, nr 2; 24/2 1713, nr 22.
28. GLA, SD, Protokoll, AI:33, 16/4 1729, nr 14; AI:34, 7/11 1733, nr 3; AI:34, 16/1 och 23/1 1734, nr 6 och nr 3.
29. Se t.ex. GLA, SD, Protokoll, AI:31, 31/1 1722, nr 1 (förälders kusin); AI:34, 22/7 1730, nr 21 (förälders kusin).
30. GLA, SD, Protokoll, AI:30, 11/1 1711, nr 10. Syskonbarn är här ett äldre uttryck för kusin.
31. *Justitierevisionen* fungerade som den dömande avdelningen i *Rikets Råd* fram till 1789 då *Högsta Domstolen* grundades och övertog denna funktion. *Justitierevisionen* (nu kallat *Nedre Justitierevisionen*) fortsatte dock att bereda ärendena.
32. T.ex. Kungligt Brev (K.B.) 15/2 1738; K.B. 23/11 1738; K.B. 10/6 1741; K.B. 12/12 1744; K.B. 22/2 1749; K.B. 23/12 1752; K.B. 7/11 1754; K.B. 2/4 1761; K.B. 16/4 1761; K.B. 21/5 1761; K.B. 2/6 1767; K.B. 19/6 1768; K.B. 22/6 1768; K.B. 22/11 1769; K.B. 8/8 1774.
33. K.B. 26/6 1725; K.B. 6/10 1733; K.B. 22/6 1735.
34. RA, Stockholm, JR, BoA från konsistorium i Skara, 11/3 1730.

35. GLA, SD, Protokoll, AI:30, 8/2 1711, nr 2.
36. GLA, SD, Protokoll AI:34, 8/4 1730, nr 4. Dock dömdes de samtidigt till böter för sitt "otidiga sängalag".
37. Se t.ex. Marja Taussi Sjöberg, *Rätten och kvinnorna: från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talet* (Stockholm, 1996), s. 139 f.; Kekke Stadin, "De starkaste banden", i Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria: stormaktstiden* (Lund, 2005), s. 375. Från myndigheternas håll fortsatte den äktenskapliga institutionen att uppfattas som en för samhället positiv grundpelare som man värnade om bl.a. i lagstiftningen långt in på 1900-talet. Inger 1997, s. 248.
38. Se t.ex. RA, Stockholm, JR, BoA, Carl Christeiernum och Agneta von Hyltén 25/4 1720 (hustrus kusin); JR, BoA, Nils Creutman och Anna Maria von Chérman 27/6 1722 (hustrus brors änka).
39. RA, Stockholm, JR, BoA, Nils Arvidsson och Ingeborg Bengtsdotter 3/6 1730 (kusin); JR, BoA, Jöns Andersson och Ingeborg Andersdotter 3/6 1730 (hustrus brors änka).
40. RA, Stockholm, JR, BoA, Nils Larsson och Ingrid Rasmusdotter 25/2 1780 (kusin).
41. RA, Stockholm, JR, BoA, Per Svensson och Anna Carlsdotter 17/3 1780 (kusin).
42. RA, Stockholm, JR, BoA, Emanuel Stråhle och Elisabeth Stråhle 16/5 1780 (kusin).
43. RA, Stockholm, JR, BoA, Johan Adolf Hedberg och Helena Sophia Hamisch 1/7 1801 (kusin).
44. RA, Stockholm, JR, BoA, Hans Knutsson och Pernilla Bengtsdotter 7/10 1801 (kusin).
45. RA, Stockholm, JR, BoA, Johannes Larsson och Greta Johansdotter 28/10 1801 (kusin).
46. RA, Stockholm, JR, BoA, Johan Adolf Hedberg och Helena Sophia Hamisch 1/7 1801 (kusin).
47. RA, Stockholm, JR, BoA, Peter Brunström och Anna Elisabeth Holmström 28/1 1801 (hustrus syster).
48. RA, Stockholm, JR, BoA, Nils Berg Andersson och Anna Maria Schultz 7/10 1801 (kusin).
49. RA, Stockholm, JR, BoA, Johannes Larsson och Greta Johansdotter 28/10 1801 (kusin).
50. Anna Nilsson, *Lyckans betydelse: sekularisering, sensibilisering och individualisering 1750–1850* (Höör, 2012), s. 152, 194.
51. RA, Stockholm, JR, BoA, Peter Brunström och Anna Elisabeth Holmström 28/1 1801 (hustrus syster).
52. RA, Stockholm, JR, BoA, Magnus Norling och Catharina Söderström 25/2 1780.
53. Jan Eric Almqvist (utg.), *Förarbeten till Sveriges Rikes Lag 1666–1686 med bidrag av statsmedel* (Uppsala, 1933), s. 113 f.

54. Kungligt Brev, 22/6 1768.
55. Kungligt Brev, 15/2 1738; 12/12 1744; 23/12 1752; 8/8 1774.
56. Andreas Marklund, *I hans bus: svensk manlighet i historisk belysning* (Umeå, 2004), s. 225 f.
57. *Protokoller hållne hos Ridderskapet och Adeln wid Riksdagen i Stockholm år 1809* (Stockholm, 1809), s. 1234 f., citat s. 1234.
58. Tidigare nämnda sämskmakare Magnus Norling (26 år) och hans styvfars änka Catharina Söderström (28 år) var möjligen bland de första som fick en sådan relation legaliserad. 1774 avslogs en ansökan mellan en man och hans styvfars änka, men 1780 godkändes Magnus och Catharinas ansökan trots att de stod i samma släktrelation med varandra. Jämför Kungligt Brev 8/8 1774 och RA, Stockholm, JR, Koncept, Magnus Norling och Catharina Söderström, 25/2 1780. Se även RA, Stockholm, JR, Koncept, Johan Emanuel Lundberg (22 år) och Beata Ulrica Lundberg (37 år) 26/7 1815 (styvfars änka).
59. Se t.ex. RA, Stockholm, JR, Koncept, Lars Boman och Christina Lindman 10/3 1780 (hustrus halv-syskonbarn); JR, Koncept, Per Persson och Catharina Jönsdotter 7/10 1801 (hustrus syskonbarn); JR, Koncept, Adam Quist och Anna Elisabet Stark 21/10 1801 (hustrus syskonbarn).
60. Se t.ex. RA, Stockholm, JR, BoA, Johan Assarsson (25 år) och Maria Jonasdotter (29 år) 24/4 1792 (farbrors änka); JR, Koncept, Per Wretman (24 år) och Elisabeth Nyman (44 år) 3/6 1801 (farbrors änka); JR, Koncept, Anders Ericsson och Maria Svendsdotter 13/5 1801 (halv-morbrors änka).
61. RA, Stockholm, JR, BoA, Johannes Håkansson och Brita Christina Jacobsdotter 13/5 1801 (morbrors änka).
62. RA, Stockholm, JR, Koncept, Johannes Håkansson och Brita Christina Jacobsdotter, 13/5 1801.
63. Enligt protestantiskt tänkesätt var endast förbud som explicit nämndes i Bibeln Guds förbud medan eventuella utvidgningar av förbuden sågs som världsliga. Se uttalande av t.ex. Johan Stiernhöök i *Förarbeten...*, 1933, s. 109 f.
64. De ekonomiska incitamenten bestod inte endast av adelns privatekonomi utan också av större strukturella förändringarna som skedde inom samhällsekonomin under andra halvan av 1700-talet. Se Winberg 1985, s. 4–6, 149.
65. Internationell forskning lyfter exempelvis fram flera kulturella och ideologiska skiftningar vid sidan om de strukturellt ekonomiska samhällsförändringarna från samma tid, vilka alla kan sägas ha bidragit på något sätt till ett förändrat äktenskapsmönster. Se t.ex. "Outline and Summaries", i David Warren Sabeau, Simon Teuscher & Jon Mathieu (red.), *Kinship in Europe: Approaches to Long-Term Development, 1300–1900* (New York, 2007), s. 187 f.; David Warren Sabeau, *Kinship in Neckarhausen, 1700–1870* (Cambridge, 1998), s. 73 f., 88; Leonore Davidoff & Catherine Hall, *Family Fortunes: Men and Women of the English Middleclass 1780–1850*, rev. ed. (London & New York, 2002), s. 215–225; Kuper 2009, s. 24–28, 243. I min kommande avhandling har jag för avsikt att på ett djupare plan analysera fler faktorer som påverkade den svenska utvecklingen.

66. Generellt sett har jag valt nedslag med 20–30 års mellanrum för att belysa den kontinuerliga förändringen under främst 1700-talet. Slutet av 1800-talet ligger egentligen utanför undersökningsperioden och därför blir nedslagen glesare. År 1810 blev det officiellt sett tillåtet att ansöka om dispens för svågerskapsrelationer i sidled varför jag har valt att göra något tätare nedslag före och efter denna förändring. År 1845 och 1872 liberaliserades kusinrelationer respektive svågerskapsrelationer i sidled vilket förklarar varför antalet ansökningar i dessa kategorier får ett abrupt slut.

Summary:

To Ask for the King's Permission to Marriage: Applications for Marriage between Relatives in Eighteenth Century Sweden

In early modern Western society regulations against incestuous relationships were primarily justified by religion, and kinship by blood and kinship by marriage were treated equally. In the seventeenth and eighteenth centuries Swedish law was among the strictest in these matters, and violations were often punished by execution. Simultaneously, it was possible to ask the king's permission for a dispensation for marriage between more distant relatives. During the second half of the eighteenth century the number of dispensation applications rose significantly, implying a turning point in attitudes. This article investigates arguments in dispensation applications and subsequent responses from decision holders. The aim is to illustrate how parallel values in society, apart from those of religion, affected the way different relationships were perceived.

The study shows that applicants used a range of arguments in persuading authorities that their relationships should be allowed. However, even though authorities took an interest in whether or not applicants were good Christians, and whether or not relationships were honourable (not carnal), there was one decisive factor for granting or denying the applications. If the applicants' family positions crossed different generations (e.g. man/uncle's widow) it was considered that the "natural parental respect" would be jeopardised and, irrespective of the applicants' ages, the application was denied.

Keywords: incest, kinship, marriage, dispensation, cousin marriages, values, social history, consanguineous marriages, affinal marriages.

Black Markets and Desertion: Soldiers' Criminality in Helsinki 1748–1757

Petri Talvitie

Introduction

This article examines the issue of soldiers' criminality in mid-eighteenth-century Helsinki, the most important garrison town and naval base in the eastern part of Sweden (i.e. modern Finland) after the Russo-Swedish War (1741–1743). It seeks to answer the following questions: what kinds of crimes were soldiers typically convicted of, and what does the structure of criminality tell us about soldiers' behaviour during peacetime? Is it justifiable to argue that the presence of the armed forces was a source of trouble for the townsfolk? The period under investigation is interesting, because at that time thousands of soldiers had been transported to Helsinki to construct a new sea fortress, Sveaborg, in the town as well as on the nearby islands. Suddenly a small coastal town with ca. 1,500 inhabitants was packed with soldiers from nearly all corners of Sweden.

Soldiers' criminality is not a new theme; several historians have touched upon the issue, though only a handful of studies have specifically concentrated on the military population.¹ One of the major arguments in Scandinavian historiography has been that soldiers were more inclined towards violence – especially serious violence, such as homicide – than all other social groups during the early modern period. This was certainly the case in rural areas during the seventeenth century as well as in late seventeenth-century Stockholm. Soldiers' propensity for violence has been explained by referencing their experiences of war and the fact that garrison soldiers were often armed with swords. It has also been argued that the cultural code of soldiery instructed soldiers to respond in a spontaneously aggressive manner if their honour was challenged, else they lose face among their peers.² As for eighteenth century, it has been proven that soldiers were over-represented in street fights, tavern brawls and even in large-scale riots in Stockholm (e.g. *Södermalmsupploppet* in 1719). Fights between soldiers and fire watches (*brandvakter*)

were especially common. Similar phenomena can also be found in late eighteenth-century Copenhagen: fights between soldiers and civilians were not uncommon. Most notable were two riots between officers and students in 1787 (*Fejden i Filosofgangen*) and 1793 (*Posthusfejden*), riots that lasted several days and involved dozens of participants.³

However, violence and rowdiness were only one, and probably a minor aspect of the soldiers' criminal behaviour, at least in a small garrison town like Helsinki. The aim of this article is to highlight another matter, namely soldiers' activity in the urban underground economy, by which I mean phenomena such as stealing and the selling of stolen goods, as well as smuggling and illegal transactions outside the marketplace. It should be noted at this point that these offences were part of a much larger issue including irregular jobs and contracts, together with prostitution and other similar phenomena not specifically classified as crimes.⁴ The relationship between the armed forces and the underground economy has not really been studied before, as far as the early modern period is concerned.⁵ There are a few exceptions, however. Jennine Hurl-Eamon's article about the makeshift economy of military families in eighteenth-century London should be mentioned in this connection. One of the central arguments of her article is that stealing, taking odd jobs and the pawning of goods, to take a few examples, were part of military husbands' and wives' survival strategies. Infantrymen and sailors were badly paid, and as a consequence they had to find additional sources of income. The role of the soldiers' wives was also important. 'Even at the best of times', she writes, 'men in the ranks of the army and navy would not have been able to maintain their families without their mate's help'. Sometimes the economic rigours of military family life drove wives to theft, extortion and the sex trade. In addition, they often acted as agents by selling stolen goods for others.⁶ Similar phenomena were also to be found in Helsinki.

There are a number of other studies that point in the same direction. Karsten Skjold Peterson has shown that the most common crimes in the Danish Jyske/Fynske Infantry Regiment in Copenhagen between 1774 and 1803 were desertion and property crimes (desertion 46 percent, property crimes 38 percent). Contrastingly, the frequency of violent crimes was low. Fights and riots between the civilian and military populations were striking, like those between officers and students, and they certainly stuck in the minds of local inhabitants. That being said, thefts and fraud were much more characteristic offences in everyday life.⁷

The data used in this article rests upon the records of the regimental courts martial, inferior city courts and the Castle Court (*slottsrätten*). My principal aim has been to gather all court cases relating in some way to Helsinki.⁸ In doing

so, I have sought to construct a general view of soldiers' criminality in Helsinki between 1748, when the construction of the fortress at Sveaborg was initiated, and 1757, when the majority of the soldiers were sent to Pomerania.⁹ This endeavour is comparable to the investigation of Arne Jarrick and Johan Söderberg on criminality in Stockholm in 1681 and in 1780. Their study is also based on the comparison of different judicial systems – city, military and ecclesiastical courts – though they discuss overall criminality, whereas this article concentrates on offences committed by soldiers.¹⁰ In practice such realisation has been only partial, as there are notable gaps in the source material. The most important deficiencies concern the Swedish tenure regiments sent to Sveaborg during the 1750s.¹¹ I have not found a single court record related to Helsinki or Sveaborg. The gap is consistent, and it is possible that the records of the Swedish regiments disappeared during the command in Finland. The court records of the Jägerhorn Regiment, one of the three garrison regiments in Helsinki from the 1750s onwards, are also missing. I have managed to isolate some cases from the General Court Martial in Stockholm, but these findings concern only the years 1756–1757. Some other smaller deficiencies are specified in the charts.

Helsinki as a Garrison Town

Helsinki has been an important military town since its establishment in the mid-sixteenth century. However, until the mid-eighteenth century the presence of armed forces was restricted to times of war, when Helsinki functioned as a transit town for troops marching to the battlefield. During peacetime Helsinki was an ordinary trading town with only a handful of soldiers keeping watch at the *corps-de-garde*. The situation changed dramatically in the late 1740s, after the Russo-Swedish War (1741–1743), which ended in a humiliating defeat for the Swedish troops. During that time the Swedish government began systematically to improve the defensive capabilities of the Finnish territories and decided to construct a central fortress together with a naval base in Helsinki and a border fortress in Loviisa (the fortress of Svartholm). On the one hand, the reasons behind this decision were related to the fear of Russian invasion. Russians troops had succeeded in occupying Finland twice during the early eighteenth century, and the south-eastern part of the country was ceded to Russia in the peace treaties of 1721 and 1743. Finland would have been in a vulnerable situation if nothing had been done. On the other hand, the construction of Sveaborg was part of the super-power politics of the mid-eighteenth century. To a large extent the entire

project was financed with French money, because the French government wanted to create a buffer against Russian expansion in Northern Europe.¹²

Initiated in 1748, the construction of the sea fortress Sveaborg meant that Helsinki became a garrison town with a significant military population. It has been estimated that in 1750 there were approximately 1,500 civilians in the city, compared with 2,400 soldiers. By 1755 the number of soldiers had increased to 6,000, whereas the number of civilians was only around 2,000, i.e. three times fewer. Accommodating these soldiers became a major obstacle for the city. During the first construction period of the fortress (1748–1757), officers and artillerymen lived in the houses of local burghers. The first barracks were built in 1748, but there were not enough of them and some soldiers were forced to live in saunas and assorted outbuildings.¹³

The military population residing in Helsinki consisted of two socio-economically distinct groups of soldiers: enlisted soldiers and tenure soldiers. Enlisted soldiers belonged to the lowest stratum of society. They were often former criminals or vagabonds without permanent occupation. Most of these soldiers were recruited from the Swedish provinces, but there were, for instance, a number of Prussian prisoners and deserters. The number of Finnish-born recruits was rather low, however, because the regiments were not allowed to enlist soldiers from the Finnish provinces during the mid-eighteenth century. There was one exception for this: enlisted regiments were allowed to recruit beggars and other vagrants outside the labour markets by legal force, and according to the court records the officers actively availed themselves of this prerogative. Sometimes recruiting officers exceeded their authorities and tried to enlist citizens who resided in the town legally.¹⁴

The enlisted soldiers served in three units: one artillery battalion and two infantry regiments, namely the Hamilton Regiment, later known as the *Änkedrottningens livregemente* (the Queen Dowager's Life Regiment) and the Cronhielm Regiment (later known as the Jägerhorn Regiment). The artillery battalion had already arrived in Helsinki in the mid-1740s, while the infantry regiments were transported to Helsinki from Sweden between 1751 and 1753. By that time, the strength of the enlisted regiments was somewhere around 2,300 men.¹⁵

As for tenure soldiers, they were part of a military allotment system, the purpose of which was to replace conscription by obligating farmers to maintain the soldiers. Tenure soldiers were housed in the countryside, and most of them came from a peasant background themselves. They did not receive cash salaries but were given a croft with a piece of land and, as a consequence, during peacetime tenure soldiers essentially became small-scale farmers. In addition, they were quite often married and their social standing was higher than that of enlisted soldiers.¹⁶

There were in total ten tenure regiments in Finland in the 1750s, and all of them were detailed to Helsinki at the beginning of the construction of Sveaborg. Additionally several battalions from the Swedish tenure regiments were transported to Finland between 1751 and 1754. Altogether there were soldiers from around 20 tenure regiments. We should note, though, that the regiments or battalions stayed in the town only for short periods of time and that, during the winter, when construction work was at a standstill, the units were often sent away from the town. Furthermore, many soldiers were detailed to the surrounding countryside to burn charcoal and log wood for the fortress. As a consequence, it is nearly impossible to estimate the number of tenure soldiers in Helsinki during the 1750s.¹⁷

Having a garrison in the town was advantageous for the townsfolk in many ways. The construction of fortresses and the maintenance of the garrison offered important business opportunities for local traders, restaurateurs, publicans, craftsmen, manufacturers and suppliers, including peasants living in the surrounding countryside. Officers accustomed to a certain standard of living supported local tailors, hatters, wigmakers and goldsmiths. Sveaborg was also an important employer for many civilians such as artisans and functionaries. The same also applied the other way round: soldiers on leave constituted an important workforce for the local brickworks, bakeries and other manufacturing facilities. Soldiers also undertook labouring jobs, which threatened the privileged position of the local craftsmen and burghers. Citizens, however, had to accept this competition to a certain extent, as legislation was not entirely on their side. For instance, soldiers were allowed to do labouring and piecework to supplement their meagre income.¹⁸

Court System in Helsinki

Traditionally Swedish towns had the privilege to exercise judicial power within the city, and naturally such was the case in Helsinki too. The lowest court was called the *kämmnärsrätten*, a Treasure's Court, which dealt with all minor cases such as debts, fights and most sexual crimes. In addition, nearly all serious offences were examined in this court of first instance. The *rådhusrätten* (Magistrates' Court) passed sentences on serious crimes such as homicides, infanticides and bestiality, and functioned as a court of appeal over the decisions of the *kämmnärsrätten*.¹⁹ However, when regiments marched to Helsinki they brought with them their own court system, and as a consequence there existed two parallel court systems in the same city.

The military court system consisted of regimental courts martial (*regementskrigsrätt*) and general courts martial (*generalkrigsrätt*). Regimental courts martial (RCM) represented the lowest level of court martial, and their number varied according to the number of regiments in the town. The general court martial (GCM) supervised and heard appeals from the regimental courts and heard cases in which nobles were involved. In 1750, the GCM functioned in several localities. The permanent GCM, founded in 1727, was located in Stockholm. Enlisted regiments and artillery, however, were entitled to found their own GCM from 1739 onwards.²⁰ One of these special GCM convened in Helsinki, namely 'the Royal General Court Martial in the Grand Duchy of Finland' (*Kongl. General Krigs Rätten i Storförstendömet Finland*). Earlier research has not noted the existence of this special GCM, and as a consequence its history has not been studied before. It was possibly founded when the enlisted regiments arrived in Helsinki, but this is merely a hypothesis. It is interesting to note that this instance also heard cases involving soldiers from Finnish and Swedish tenure regiments, if the offence had taken place in Finland.²¹ In 1756 this system was modified so that all separate GCM were abolished, and cases had to be sent to Stockholm.²²

The court system in Helsinki became even more complicated in 1755 when a so-called *slottsrätt* (Castle Court) was founded. This court was specifically designed to arbitrate street fights and petty thefts involving soldiers and fire watches (the so-called *brandvakt*). Fire watches were almost police authorities, often former soldiers themselves, who were responsible for keeping watch during the night in case of fire. They were also allowed to arrest soldiers and citizens involved in street disturbances. The *slottsrätt* acted somewhere in between the city and military jurisdiction, because its members consisted of officers and burghers. The county governor also participated in its sessions.²³

Such duality within the legal system was not unusual. The situation was the same in all Swedish garrison towns, and also in many other European countries.²⁴ However, the multitude of regimental courts martial made the system rather special. For instance, if a citizen wanted to sue a soldier, he had to find out which regiment that soldier belonged to. The task was relatively easy when the only regiments in town were garrisons, because the townsfolk would probably have come to recognise the uniforms of the different regiments. But how many citizens were able to tell the difference between a soldier from Dalecarlia and Savolax, for instance, just by looking at their uniforms?

The distribution of work between city courts and military courts was not arbitrary – quite the contrary. It was based on several laws and royal orders, the most important of which was the Articles of War, enacted in 1683. The Swedish Legal

Code of 1734 was also important in that respect. The basic rule was as follows: all individuals belonging to the military came under military jurisdiction. This also included civilians – in the modern sense of the word – such as officers’ servants, provision merchants (*markentare*), the wives and children of soldiers and NCOs as well as bureaucrats working for the regiments. Military courts were also entitled to sentence officers. That was not the case in Prussia, for instance, where military courts had legal capacity only vis-à-vis soldiers and NCOs. RCM were not, however, entitled to convict noblemen, be they officers or ordinary soldiers, if the crime concerned life, honour or God. Such cases had to be sent to the GCM.²⁵

There were, however, some exceptions. Tenure soldiers were subject to civil jurisdiction when they were at home in the countryside. The same applied for soldiers on leave, although legal usage was variable. Once or twice the Treasure’s Court interpreted that soldiers on leave were still in the service of the crown and hence subject to military jurisdiction. On the other hand, sometimes the RCM transferred cases to the city courts if the accused was a soldier on leave.²⁶

Restaurant keepers and publicans selling food and drink in Sveaborg were interesting borderline cases. They were often former soldiers or NCOs who had left military service – probably because selling beer to soldiers was more lucrative than serving in the army. These former soldiers acquired groceries from the local burghers, but they did not consider themselves civilians – at least not in the courtroom – because they worked for the army and received orders from officers. However, in the eyes of the Treasure’s Court they were townfolk. There were several reasons for this interpretation. First of all, the restaurant keepers of Sveaborg were not provision merchants who would follow the army to the battlefield. Secondly, they did not practice their business for their own benefit but for the burghers of the town. In other words, they were considered the equivalent of a burgher’s shop assistant. Finally, the fortress of Sveaborg was part of the judicial district of Helsinki, and consequently all restaurant keepers and publicans came under the supervision of the magistrate. Former NCOs did not appreciate these interpretations. Sven Frimodig, a former Sergeant Major of the *Österbottens regemente* (Ostrobothnia Infantry Regiment / tenure), argued in court that he was not in the service of the bourgeoisie – such a claim was insulting – bearing in mind that he had served the Royal Majesty and the Crown for many years.²⁷

As far as subject matter is concerned, legislation as well as legal usage was also variable. All offences against the Articles of War (1683) were ultimately brought to the courts martial. Desertion, theft, violence, drunkenness and insubordination were typical examples of such offences. Sometimes the military courts convicted people of offences that were also punishable according to civil law, such as Sab-

bath crime or fornication, if the crime was committed during military service or in the military zone. The practice was contradictory, however, particularly as regards sexual crimes and civil cases, such as debts and divorces. The majority of these cases were brought to city courts, though on a number of occasions the offences were dealt with in the regimental courts martial. In this respect, the distribution of work was clarified in 1791 when all civil cases were separated from the military courts. As for gambling and duelling crimes, legislation was clear by the mid-eighteenth century: gambling cases were to be heard at the district or city courts regardless of the social position of the accused; offences against the duelling bill were solved at the Court of Appeal (*hovrätten*) if the duellers were noblemen.²⁸

Soldiers at the Military Courts

The records of the military courts have been used rather actively in studies dealing with violence committed by soldiers. However, Johan Söderberg's article concerning soldiers' criminality at the Svea Life Guards is, to my knowledge, the only research to deal with overall criminality in Swedish garrison towns. Söderberg's study asserts that the most common crimes among soldiers in 1681 were violence and sexual crimes. More than half of all cases were related to these offences.²⁹ In mid-eighteenth-century Helsinki, however, the most typical offences in the military courts were desertion and property crime (see Table 1). More than 80 percent of convictions were related to these crimes, just like in late eighteenth-century Copenhagen. We should recall at this juncture that there are some notable gaps in the source material, though the overview would probably not change even if the material were inclusive, because the differences are so clear.

The frequency of desertion and property crimes is linked to the realities of the construction work at the fortress. The soldiers were far from home, they were badly paid, the work was hard at times and their motivation was low. Some of the soldiers, especially tenure soldiers, openly stated in the courtroom that they deserted because they missed their wife and children or because the workload was too heavy. Moreover, the forthcoming war in Pomerania further raised levels of desertion at the end of the 1750s. Dozens of enlisted soldiers escaped to the countryside or to Russia, notably in 1757. The most desperate deserters must have been Henrich Maratz, Ernest Bennick, Gottfried Esch and Anders Krebs, four German-born soldiers who tried to escape to their homeland in a small boat entirely unsuitable for such an endeavour. They were caught at the archipelago of Sipoo only around 20 kilometres from Helsinki.³⁰ It should be mentioned here

Table 1. *Crimes of the military population in the regimental courts martial (1748–1757)*

	enlisted regiments		tenure regiments	
Crime against property	46	34.3 %	32	44.4 %
Desertion	60	44.8 %	28	38.9 %
Sexual crimes	8	6.0 %	3	4.2 %
Defamation	7	5.2 %	2	2.8 %
Violence	4	3.0 %	2	2.8 %
Others*	9	6.7 %	5	6.9 %
Total	134	100 %	72**	100 %

Sources:

a) Finnish Artillery Battalion: *Krigsrättens vid then här i Finland förlagde artillerie ba-taillon dombok (1750–1752, 1755)*, *Domböcker* (vol. 5–6), Krigsarkivet (The Military Archives, Stockholm).

b) Queen Dowager's Life Regiment: *Krigsrättsprotokoll 1752–1757, Regementsexpeditionen, Änkedrottningens livregemente, Krigsarkivet; Brev från generalkrigsrätten, krigshovrätten och regementskrigsrätten (1751–1757)*, *Änkedrottningens livregemente, Militaria III*, Finska Riksarkivet (The National Archives of Finland, Helsinki).

c) Jägerhorn Regiment: *Ink. handlingar 1756–1757 (Huvudserien)*, *Generalkrigsrätten, Krigshovrätten*, Svenska Riksarkivet (The National Archives of Sweden, Stockholm).

d) Ostrobothnia Infantry Regiment: *Krigsrättsprotokoll och -utslag (1748–1757)*, *Österbottens regemente, Militaria II*, Finska Riksarkivet.

e) Åbo Infantry Regiment: *Krigsrättsprotokoll (1751–1757)*, *Åbo läns infanteriregemente, Militaria II*, Finska Riksarkivet; *Krigsrättsprotokoll (1755–1757)*, *Åbo läns infanteriregemente, Krigsarkivet*.

f) Björneborg Infantry Regiment: *Brev från justitiekanslern, hovrätterna och generalkrigsrätten (1748–1757)*, *Björneborgs läns infanteriregemente, Militaria II*, Finska Riksarkivet.

g) Häme Infantry Regiment: *Kungliga resolutioner på regementets riksdagsbesvär och krigsrättsprotokoll (1752–1757)*, *Tavastehus läns infanteriregemente, Militaria II*, Finska Riksarkivet.

h) Åbo and Björneborg Cavalry Regiment: *Krigsrättshandlingar (1750–1754)*, *Åbo och Björneborgs läns kavalleriregemente, Krigsarkivet*.

No records available: Swedish Regiments, Savolax and Nyslott Infantry Regiment, Nyland Infantry Regiment, Karelska kavalleri and Fortification.

* E.g. inappropriate behaviour, attempted suicide, unfounded confession, unauthorised release of prisoners

** Nearly all offences were committed by soldiers of the Ostrobothnia and Åbo Infantry Regiments.

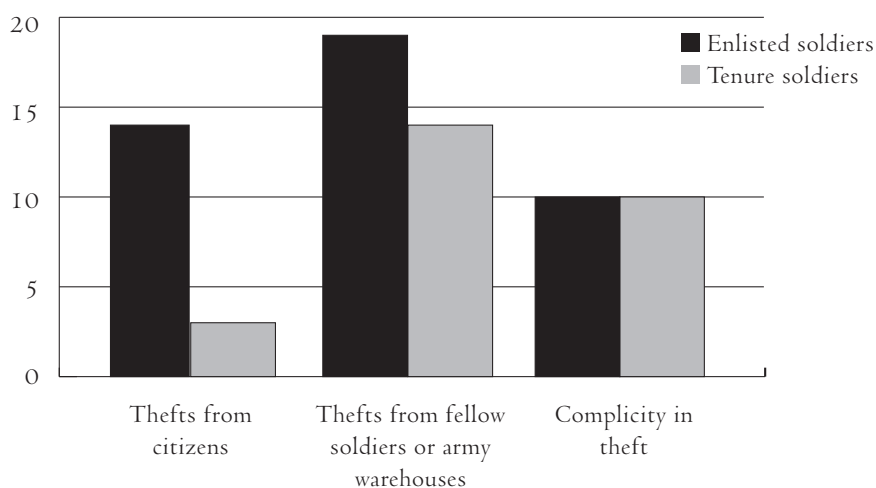
NB. The number of soldiers convicted was 180 (including 11 NCOs and their wives).

that some deserters were sentenced to hard labour at the fortress – this time with a chain (*balsjärn*) around their necks.

As for crimes against property, the figures should be nuanced to some extent before drawing any conclusions. First of all, most offences in this category were thefts. There were only three cases related to other types of offences (i.e. two deceptions and one forgery). Secondly, soldiers typically stole from their fellow soldiers or from army warehouses (see fig. 1). One way or another, nearly 70 percent of all thefts concerned the military, and this is understandable: soldiers stole goods that were easily accessible to them, such as meat and bread from the crown storehouses, gunpowder from the arsenal or money and clothes from the barracks.

Stolen goods were normally sold to other soldiers or soldiers' wives as well as to peasants in the surrounding countryside. Sometimes the goods were sold to citizens like local craftsmen, their wives and journeymen. Even burghers bought stolen items, like trader Pehr Hansson Sunn, who purchased a powder keg from artilleryman Paul Svedman in October 1755 and resold it to burgher Bremer from Åbo.³¹ It should be noted here that all kinds of trading with soldiers was strictly forbidden by a Royal Order given on 24 April 1745, but this did not prevent the townsfolk from indulging in transactions.³² One reason might have been the heavy inflation across Sweden during the 1750s. Moreover, it is likely that the prices of groceries were especially high in Helsinki as the arrival of the regiments increased demand significantly.³³

Fig. 1. *Thefts in Helsinki (1748–1757)* Source: Table 1.

How did the soldiers manage to get the goods in the first place? One of the best opportunities to commit crimes was during a watch in the *corps-de-garde*, the warehouses, the barracks etc. This explanation may sound paradoxical, but that was the case; foxes were guarding the chicken coop. Once, for instance, a tenure soldier named Göran Springberg (Ostrobothnia Regiment) had stolen money and clothes from his comrades-in-arms while guarding the sick barrack. Two of his victims were already dead when the crime was committed, and the others were seriously ill.³⁴ Another theft of a similar kind occurred in November 1757, when the 36-year-old German-born soldier Blomendorf (Hamilton Regiment) and the 24-year-old artilleryman Carl Laurin stole 31 boards from the market place by the *corps-de-garde*. Boards belong to the crown and Blomendorf was supposed to keep watch over them, which, clearly, he did not. The crime was committed in three phases. Somewhere at the end of October 1757 the comrades first stole four boards, then later on another eight boards, and sold them all to a local burgher named Henrik Hallin; around two weeks later they stole a further 19 boards, but this time Laurin and Blomendorf were caught red-handed. This time, too, they had planned to sell the booty to the same burgher. As for Hallin, he tried to deny his complicity in court – at first he did not even want to appear at the RCM, because he did not consider it his proper court. However, there were too many witnesses to his actions, and he was convicted of purchasing stolen goods.³⁵

Thefts were also committed during assignments, something that testifies to the fact that supervision of the construction work at Sveaborg was far from easy. The case of Johan Bergman is an illustrative example. Bergman, a 30-year-old soldier from the Cronhielm Regiment, was accused of having stolen eight hundred nails during the autumn of 1756 while he was detailed to cover the walls with boards at Sveaborg. According to his own story, he had collected the nails little by little in a pouch kept behind a brick pile at the Bastion Cedercreutz. He also confessed that he had sold 60 nails to an unknown Finnish peasant together with soldier Lars Berg of the same regiment. As compensation, they were given some bread, meat and a couple of coins. It appeared during the investigation that Lars Berg had been punished for trading with suspicious persons once before.³⁶

Not even were the barracks safe. On the night between the 10th and 11th July 1755, Sven Kierström, a soldier from the Hamilton Regiment, broke into the Bastion Hårleman and stole a wallet from Sergeant Carl Christian Pählman's trousers. Kierström clearly knew what he was doing, as the wallet was full of Swedish and foreign money, e.g. roubles, Danish crowns, Dutch guldens, Lüneburg guldens, Görtz daler and *karoliner*, up to 40 silver dalers. Subsequently he changed the money into Swedish currency with help from several soldiers and soldiers'

wives from various regiments. He also used the stolen money to buy cigars from the burgher Sunn's shop at Sveaborg and some beer and fish from a tavern.³⁷

Several times a year the thieving extended into the town as well. Enlisted soldiers were especially active in this respect; I have found only three cases in which the culprit was a tenure soldier. This difference may be due to the social background of enlisted soldiers; at least a number of contemporary writers thought that way. In 1770 an unknown writer commented in the newspaper *Inrikes Tidningar* that criminality had recently increased in the Southern provinces of Finland (Nyland and Tavastehus län) because of the large numbers of enlisted soldiers, who according to the writer were mostly of foreign descent.³⁸ Such a connection is difficult to prove, however, with the source material used in this article.

Another, more practical explanation for the differences was the fact that the enlisted garrison regiments were responsible for keeping watch in the city, which meant that the soldiers had ample opportunity to commit criminal acts. Nearly all thefts were committed by watchmen who had left their guard duty at night when the city was sleeping and broken into burghers' houses. Typical targets were unlocked attics and outbuildings.

The difference is also explained by the fact that artillery soldiers lived at the burghers' houses during the 1750s and, as a consequence, they had good opportunities to locate any possible booty, at least compared to those soldiers who lived in the barracks. The connection is best exemplified by a case that was tried at the regimental court martial of the Artillery in March 1751. The claimant of the case was driver Anders Lindström, whose daughter Christina Lindström complained that artilleryman Carl Gustav Lideman had broken into her father's warehouse with a picklock and taken one *lispund* of butter and seven pounds of smoked meat. The crime was revealed because Lideman's comrades Erling and Brandkulla, to whom he had sold the groceries, gave Lideman up after having heard that the theft was announced in the church. Lideman admitted the crime in the court and explained that he had heard about the booty from artilleryman Hans Wetterberg, who was able to tell him the exact location of the meat and butter in the warehouse. According to Christina Lindström, this assumption was plausible because Wetterberg's foreman lived at the Lindströms' house and Wetterberg frequented the house. In addition, she suspected that Wetterberg had stolen smoked meat from the same warehouse previously. She was not, however, able to substantiate this accusation and Wetterberg was cleared of the charges.³⁹

The records of the military courts are full of similar cases, and citizens were evidently unable to trust that their property was safe after the armed forces had arrived in town. At the same time, the townsfolk could live quite securely as far

as violent crime was concerned. I have found only two fights between soldiers and civilians from the military courts, and both were related to antagonism between two or three persons. Fights between soldiers seem rare too: only two soldiers were convicted of assaulting another soldier. Furthermore, it should be noted that homicides were non-existent. Two soldiers were accused of manslaughter but the charges turned out to be groundless because the victims had died of illnesses.⁴⁰ The insignificance of violent crimes is accentuated when the citizens' offences are taken into consideration too: I have found a total of 55 cases from the city courts in which civilians were accused of violence, and in ten such cases soldiers acted as the claimant. I have not calculated the exact number of convictions because the figure would not be comparable to that of Table I. It seems, however, that the townsfolk were more inclined to violence than the soldiers.⁴¹

The infrequency of violence was, at least to some extent, related to the mobility of the soldiers. The tenure regiments stayed in town only for short periods and soldiers spent most of their time at the construction sites. The garrison regiments came to Helsinki to stay, but the men came mostly from Sweden and had no contact with the local population before their arrival. In addition, the size of the civil population in Helsinki was very low compared to that in, say, Stockholm and Copenhagen. As a consequence, there was no seedbed for strong rivalries between the civil and military populations. Moreover, it has been argued that troops in general were more disciplined during the eighteenth century than during the seventeenth century.⁴²

Soldiers at the City Courts of Helsinki

It was not unusual to see soldiers and officers in the courtroom of the local city hall. In total 770 cases were heard at the Treasure's Court in 1749 and between 1752 and 1757, 170 of these cases involving soldiers either as defendant or claimant.⁴³ In addition, soldiers often acted as witnesses in conflicts and disputes between the townsfolk. At the same time, only 25 soldiers were sentenced during those seven years, seven times fewer than in the military courts (see Table 2). With regard to thefts, for instance, the figure is so low – only three – that it bears no statistical significance for the general overview. However, the records of the city courts are worth investigating because they open up some new perspectives vis-à-vis soldiers' criminality and the functioning of the legal system.

Interestingly, two new figures emerge, namely soldiers on leave and soldiers' wives. Their role in overall criminality was low; the number of convictions was

Table 2. Crimes of the military population at the Treasures' Court and Magistrates' Court (1749, 1752–1757)

Violence	3	9.4 %
Defamation	1	3.1 %
Sexual Crimes	9	28.1 %
Theft	3	9.4 %
Illegal trade in the countryside	2	6.3 %
Drunkenness	1	3.1 %
Gambling	3	9.4 %
Sabbath crime	3	9.4 %
Avoiding military service	1	3.1 %
Non-appearance in court	4	12.5 %
Contempt of court	1	3.1 %
Cursing in court	1	3.1 %
Total	32	100 %

Sources: Kämnråttens och Rådstuvurätten i Helsingfors, Renoverade domböcker (records of the Treasure's Court and Magistrates' Court) 1752–1757, Finska Riksarkivet (The National Archives of Finland, Helsinki); Kämnråttens protokoll 1749, Helsingfors stadsarkiv (Helsinki City Archives).

NB. The number of soldiers convicted was 25 (including five NCOs and one officer).

only nine in total. Nevertheless, these cases show that soldiers on leave and soldiers' wives were also active in the unofficial economy described above. In March 1757, for instance, an enlisted soldier named Johan Forss (Hamilton Regiment), who had been sent to work at the shop belonging to burgher Carl Magnus Sunn while on leave, was accused of having stolen several items from the shop in league with Sunn's shop assistant Isac Skogster. At the same time, Forss also became involved in another theft, this time with soldier Johan Lindman from the same regiment. Lindman had stolen clothes from several unlocked attics, including the residence of the governor and the houses of pharmacist Tingelund and Sergeant Major Sven Fridmodig, and hidden the booty in a chest at his own residence. Forss had also asked his wife Eva Maria Starck to give some of the clothes to soldier Joseph Mälster's wife, Bengta Nilsson, to sell. It appeared during the hearing that Bengta had sold stolen items of clothing to several persons, mostly wives of craftsmen and soldiers who, according to their own testimonies, could not sus-

pect Bengta, because she was a known peddler (*klädmånglerska*) allowed to sell used clothes in town.⁴⁴

A similar case was tried at the Treasure's Court in October 1756. The case centred around inspector Johan Boström's cow, which had been stolen while pasturing on an island called Högholmen. Boström suspected that the crime had been carried out by Petter Nyberg, a corporal on leave from the Cronhielm Regiment, and his wife Ingeborg Catharina Nyberg. He based his suspicion on the fact that the Nybergs had sold fresh meat to several people around the time of the theft. The corporal's wife answered the charges by admitting that they had sold meat to soldiers working at the brick factory located at the cavalry farm (*rusthåll*) in Munksnäs in the vicinity of the town, but that there was nothing illegal in that. She had the right to sell fresh meat in the town. She also claimed that the meat was not stolen. It was bought from an unknown man, who had smuggled the meat through *octroi* in a sack of turnips. The court did not believe her story and began to investigate the case by hearing other witnesses.

Interesting details came up during the investigation. First of all, the Nybergs were inconsistent in their statements. The corporal first said that the soldiers had bought the meat from Lars Dufwa of the *Nylands läns infanteriregemente* (Nyland Infantry Regiment / tenure), but later on, once the soldiers had heard about the theft, he admitted having acquired the meat from a tenure soldier from the parish of Espoo or Kirkkonummi – he could not remember which of the two. It also transpired that Petter and Ingeborg Nyberg had peddled meat in Munksnäs at least twice before the latest incident, and that the meat had always been badly managed. Testimonies proved that the animals were evidently slaughtered outside, because the meat was full of grass and lingonberry sprigs and that the slaughters were not carried out in a conventional way. According to one witness, the meat was so dirty that it was only good for soup.

The theft case was heard several times at the Treasure's Court at the end of 1756. Yet, the court was unable to pass sentence as it wished to hear more witnesses, and at some point the case disappeared from the court records for unknown reasons. As a consequence, it is impossible to determine whether the Nybergs had stolen the cow or not. However, the case shows unquestionably that animals were slaughtered outside the slaughterhouses and that meat was sold outside the marketplace.⁴⁵

The reason why soldiers on leave and their wives became involved in black-marketeering is evident: the army did not pay soldiers while they were on leave, and consequently they had to find additional ways of earning a living. Quite often soldiers were sent to work for local manufacturers or burghers, like Johan Forss,

but their salary must have been low judging from the fact that soldiers had to resort to illegal means. As for soldiers' wives, they seemed to work as peddlers selling bread, meat, clothes and buttons to civilians. Their legal position was vague, however. They were not provision merchants working for the army, but they probably did not hold a licence given by the Magistrate either. Most likely the civil authorities simply allowed soldiers' wives to practice their businesses as they had no other sources of livelihood. Furthermore, the origin of their merchandise remains obscure. It might be that they procured their goods from local butchers and bakers, though now and then they evidently sold stolen goods too. Thus, soldiers' wives had an essential role to play in the black markets.

An extreme example of their activity in the unofficial economy took place in January 1752. At that time, soldier's wife Christina Ågreen persuaded maid Catharina Hagberg to have a sexual encounter with two NCOs at the Broberg's barracks and to steal money and clothes from trader Olof Dahlström, her master. After the crimes, Ågreen accommodated Hagberg at her home for a fee. It is impossible to deduce from the court records whether the NCOs paid something to Ågreen or Hagberg, because prostitution was not illegal, and consequently the court had no interest in investigating the matter. The prosecutor was interested in Hagberg's gross indecency and in Ågreen's complicity. However, the case is the only example I have found which resembles prostitution at least to some extent.⁴⁶

In addition to thefts, the city courts also tried cases related to illicit trading with peasants from the surrounding countryside, which was another side of the unofficial economy. In October 1754 the town prosecutor Michel Mäther accused two peasants of selling an ox, a cow and three *lispund* of butter to Corporal Olof Malmberg outside the *octroi*. The peasants claimed that they planned to sell the animals at market, but it appeared during the hearing that the transaction had already been made before they arrived in town. These cases, however, are few in number at the Treasure's Court during the 1750s, probably because the civil authorities had no legal means to interfere in such trading. Officers were entitled to send soldiers to the countryside to trade with peasants and other suppliers in order to provision the army.⁴⁷

By far the most common crime of which soldiers were accused at the city courts was sexual crime, especially fornication. This is not as apparent from the statistics concerning convictions as it is from the charges heard at the Treasure's Court. According to the records of the city courts, only four soldiers or officers were convicted of fornication between 1749 and 1757 (excluding 1750–1751). But when attention is directed at the specific charges, the situation looks totally different. There were a total of 44 cases in which a soldier was charged of fornica-

tion during those same years. Some of these charges might have been made-up, but nonetheless, the difference between charges and convictions is considerable.

There were two reasons for this discrepancy. In most cases this was due to the fact that the soldiers in question had already left the town for various reasons. They might have already marched home with their regiment or they might even have deserted the army. In such cases the court decided to contact the regiment in order to make the soldier answer the charges, but it is rather probable that such demands were unsuccessful. At any rate, these cases were not brought to justice before 1757. In some cases, it was impossible to convict soldiers because the women accused of fornication were unable or did not wish to provide any names, saying only that their accomplice was 'an unknown soldier' or 'an unknown soldier from *Österbottens Regemente*'.

The comparison between charges and conviction rates for fornication reveals one of the most characteristic features of the legal system in Helsinki during the mid-eighteenth century, namely the mobility of soldiers. Regiments, especially tenure regiments but to some extent also enlisted regiments, stayed in Helsinki only for short periods of time, thus presenting a challenge to the local court system, and very often the soldiers in question managed to get away without conviction. However, this conclusion applies only in the case of fornication. When it came to other offences, it seems that soldiers were unable to avoid going to court.

Soldiers at the Castle Court

The significance of the *slottsrådet* (Castle Court) remained modest during the first construction period of Sveaborg, as this special court was not founded until March 1755 and the first session was held on 15 July that year. In addition, the court did not assemble between July 1756 and March 1758 (at least, there are no records to that effect), which means that all cases in this sample took place between July 1755 and June 1756. During those eleven months the *slottsrådet* dealt with a total of seven cases in which four soldiers were convicted of six different offences (see Table 3). All seven cases were of a similar kind: the offences took place in the streets and invariably involved enlisted soldiers or fire watches, who patrolled the town at night.

Though the sample is insignificant, it is possible to draw one conclusion: relations between enlisted soldiers and fire watches were tense. The two groups did not get along. The main reason behind such discord may have been the fact that

Table 3. Soldiers' Crimes at the Castle Court (1755–1756)

Violence	1
Defamation	1
Property crime	1
Sabbath crime	1
Resisting the arrest	2
Disturbing the peace	1
Total	7

Sources: Slottsrådet (Castle Court) 1755–1756, Helsingfors stadsarkiv (Helsinki City Archives).

the soldiers evidently did not respect the civil authorities, and consequently it was almost impossible for the authorities to keep watch over soldiers' actions. Mats Berglund notes the same phenomenon when discussing the prevalence of street fights in Stockholm.⁴⁸

A wrangle between enlisted soldier Lars Liedman and fire watch Henrik Lang is an illustrative example of such rivalries. The incident took place in July 1755 when one Lars Liedman visited with his friend at the fire watches' guardhouse to buy drinks, presumably beer, from a watch named Treffenberg who kept stock of drinks there. Lars Liedman was not on his evening furlough while searching for the alcohol but on watch at the *corps-de-garde*. However, his behaviour was not considered blame-worthy. When Liedman drank his beer at the guardhouse – a special sort of public house indeed! – he saw another fire watch, Henrik Lang, heavily drunken, lying on the board and said to him: 'Well, there lies the crazy carpenter!' With this mysterious utterance Liedman referred to the fact that Lang had suffered a special sort of public humiliation during the daytime: he had ridden a wooden mare (*trämärren*) located in front of the *corps-de-garde*. The slander made Lang angry and he stood up and started to insult Liedman: 'What are you doing here so late? You are all shameful scoundrels ("*skälmar, hundsfottar och kanaljer*") in the Cronhielm Regiment, and you have been whipped as punishment many times!' Liedman answered that he has never been punished of any offence – unlike Lang – but that he had served honourably. In addition, he advised Lang to go home and sleep. At this suggestion Lang assaulted Liedman and tried to push him out of the door. This resulted in Lang's arrest and in legal action in which he was sentenced to prison for eight days with only bread and water. It is worth mentioning that his punishment was based on the Articles of War, which means that fire watches were tried under military jurisdiction.⁴⁹

Conclusions

Honour-based violence, heavy drinking, illicit sexual intercourse and rowdy culture – these are the features often associated with soldiers' behaviour in garrison towns, and traces of these features can also be found in mid-eighteenth-century Helsinki, especially as far as drunkenness and premarital relations are concerned. However, by far the most common offences were desertion and property crimes, especially thefts. Approximately 70 percent of all offences were related to these two crimes during the first construction period of the sea fortress Sveaborg, when all remaining records from the military and civil courts are taken into consideration. On the one hand, the prevalence of thefts is linked to the realities of the construction work and to soldiers' lives in general; they were inadequately paid and prices were high during the 1750s, and as a consequence soldiers were obliged to find subsidiary ways to make a living. On the other hand, due to the construction of Sveaborg there were ample opportunities for black markets in Helsinki: army warehouses and fortress islands were packed with construction materials and groceries, and the townsfolk and peasants were willing to pass official market places. Of course, soldiers and their wives also held legal or semi-legal jobs; they worked as labourers, carried out renovations for local burghers and worked as publicans and peddlers in the town and fortress islands. Soldiers on leave were often sent to work for manufacturers and traders. The coin had two sides: illegal and legal tasks together formed a totality, an ensemble of survival strategies, by which the military population provided for themselves and their families.

Notes

1. See e.g. Christopher Collstedt, *Väldets väsen: Synen på militärers våld mot civilbefolkning i 1600-talets Sverige* (Lund: Sekel, 2012); Axel Tixhon, 'Une garnison en ville: facteur d'ordre ou de désordres? Le cas de la ville de Namur au début du XIXe siècle', in *L'armée et la ville dans l'Europe du Nord et du Nord-Ouest: Du XVe siècle à nos jours*, ed. by Philippe Bragard, Jean-François Chanet, Catherine Denys & Philippe Guignet (Louvain: Presses universitaires de Louvain, 2006), pp. 149–162; Jennine Hurl-Eamon, 'The Fiction of Female Dependence and the Makeshift Economy of Soldiers, Sailors, and Their Wives in Eighteenth-Century London', *Labor History*, 4 (2008), pp. 481–501. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/00236560802376987>.
2. Johan Söderberg, 'Människorna och rätten 1681', in Arne Jarrick & Johan Söderberg, *Odygd och vanära: Folk och brott i gamla Stockholm* (Stockholm: Rabén Prisma, 1998), pp. 21–127

(pp. 79–92); Arne Jansson, *From Swords to Sorrow: Homicide and Suicide in Early Modern Stockholm* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1998); Petri Karonen, 'A Life for a Life versus Christian Reconciliation: Violence and the Process of Civilization in the Towns of the Kingdom of Sweden during the Years 1540–1700', in *Five Centuries of Violence in Finland and the Baltic Area*, ed. by Mirkka Lappalainen (Helsinki: Academy of Finland, 1998), pp. 129–195; Jonas Liliequist, 'Violence, Honour and Manliness in Early Modern Northern Sweden', in *Crime and Control in Europe from the Past to the Present*, ed. by Mirkka Lappalainen & Pekka Hirvonen (Helsinki: Academy of Finland, 1999), pp. 174–202. As for the discussion of soldiers' violence in Scandinavia and Central-Europe, see Collstedt, *Våldets väsen*, pp. 17–31.

3. Mats Berglund, *Massans röst: Upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848* (Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet, 2009), pp. 102–132; Karsten Skjold Petersen, *Geworbne krigskarle: Hvervede soldater i Danmark 1774–1803* (Copenhagen: Museum Tusulanums Forlag, 2002), pp. 225–230, 261–267.

4. On the different definitions of underground or shadow economies, see Thomas Buchner & Philip R. Hoffmann-Rehnitz, 'Introduction: Irregular Economic Practices as a Topic of Modern (Urban) History – Problems and Possibilities', in *Shadow Economies and Irregular Work in Urban Europe: 16th to early 20th Centuries*, ed. by Buchner & Hoffmann-Rehnitz (Wien/Berlin: LIT Verlag, 2011), pp. 3–36.

5. Most studies dealing with black-market activities concentrate on the period around World War II. See e.g. Buchner & Hoffmann-Rehnitz, 'Introduction', pp. 3–36 (p. 9, note 21)

6. Hurl-Eamon, 'The Fiction of Female Dependence', pp. 481–501. Hurl-Eamon reminds us that plebeian families other than those of soldiers and their wives also resorted to such alternative survival strategies. *Ibid.*, p. 483.

7. Petersen, *Geworbne krigskarle*, pp. 226–229. Desertion and property crimes were also the most common offences in Namur (Belgium) between 1831 and 1849 (desertion 70 %, property crimes 16 %); Tixhon, 'Une garnison en ville', pp. 149–162 (p. 153).

8. Military historians have also used the so-called Punishment Rolls (*straffrullor*) to investigate soldiers' behaviour. These sources also include information regarding minor offences such as drunkenness or neglect of duty, which were dealt with on the spot by the commanding officer without court proceedings. I have omitted these sources, however, because only a handful of rolls have been preserved. This means that some trivial offences are underrepresented in the statistics.

9. It should be clarified that this research concentrates primarily on offences by soldiers and NCOs, because the crimes of the noble officers were heard at the General Court Martial. This material is, however, almost entirely missing. A couple of officers were sentenced at the city courts, and these cases are included in the statistics.

10. Jarrick & Söderberg, *Odygd och vanära*.

11. There were troops from around eight Swedish regiments in Helsinki. Sofia Gustafsson from the Sveaborg Project has kindly given me this information.

12. Oscar Nikula, *Augustin Ebrensvärd 1710–1772* (Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland, 1960), pp. 50–63; Seppo Aalto, *Sotakaupunki: Helsingin vanhan kaupungin historia 1550–1639* (Helsinki: Otava, 2012), passim.
13. Eirik Hornborg, *Helsingin kaupungin historia II: Ajanjakso 1721–1809* (Helsinki, 1950), pp. 297–299; Nikula, *Augustin Ebrensvärd*, p. 110. Juha-Matti Granqvist from the Sveaborg Project has kindly given me information concerning the civil population of Helsinki.
14. Hans Hirn, *Från Lantingshausen till Jägerborn: Ett värvat regemente i Finland 1751–1808* (Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland, 1970), pp. 108–111. As for cases concerning illegal recruitment, see Rådstuvurätten i Helsingfors, *Renoverade domböcker 1752–57* (records of the Magistrates' Court), Finlands Riksarkiv (The National Archives of Finland, Helsinki). On the phenomenon in general, see Thomas Magnusson, *Proletär i uniform: Studier kring den värvade armén, arbetsmarknadens kommersialisering och urbanisering i frihetstidens västsvenska sambälle* (Göteborg: Göteborgs universitet, 1987), passim.
15. The total strength of the enlisted regiments was slightly higher. However, some of the artillerymen and infantrymen served also in Hämeenlinna, one hundred kilometres north of Helsinki. J. E. Roos, 'Ur Hamiltonska regementets historia', *Historiallinen Arkisto*, XXXII:13 (1924), pp. 1–23 (pp. 6–9); Jonas Hedberg, *Kungliga Finska Artilleriregementet* (Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland, 1964), pp. 30–31; Hirn, *Från Lantingshausen till Jägerborn*, pp. 11–19, 110, 168.
16. J. E. O. Screen, *The Army in Finland during the Last Decades of Swedish Rule 1770–1809* (Helsinki: Finnish Literature Society, 2007), pp. 44–59.
17. Hornborg, *Helsingin kaupungin historia II*, pp. 196–197; Sofia Gustafsson, 'Sveaborg och trävarorna på 1750-talet', in *Viapori: linnoitus, läbiseutu ja maailma – Sveaborg: Fästning och omvärld*, ed. by Sophie Holm & Magdalena af Hällström (Helsinki: Ehrensvärd-seura, 2012), pp. 183–206 (pp. 186–193).
18. Hornborg, *Helsingin kaupungin historia II*, passim; Juha-Matti Granqvist, 'Viaporin panimon nousu ja tuho', in *Viapori: linnoitus, läbiseutu ja maailma – Sveaborg: Fästning och omvärld*, ed. by Holm & af Hällström (Helsinki: Ehrensvärd-seura, 2012), pp. 56–82 (pp. 57–59). For Göteborg, see Bertil Andersson, 'Att leva med och i en garnison i det gamla Sverige: Borgare och soldater i Göteborg under 1700-talet', in *Nordens garnisonsstäder: slutrapport från ett forskningsprojekt*, ed. Gunnar Artéus (Stockholm: Probus, 1997), pp. 157–169.
19. Sirkka Lindstedt, 'Helsingin hallinto ja virkamiehet vuosina 1743–1775', in *Kauppioiden ja merenkulkijain Helsinki: Entisaikain Helsinki 5* (Helsinki: Helsinki-seura, 1954), pp. 11–75 (p. 13).
20. Kjell Å. Modéer, 'Militär rättegång i Sverige under frihetstidens början', in *Rättshistoriska studier: Fjärde bandet* (Stockholm: Institutet för rätthistorisk forskning, 1974), pp. 256–336 (pp. 279–287).
21. The archives of the GCM of Finland are missing. They are not included in the archives of the permanent GCM in Stockholm. The conclusions are based on judgements sent from the GCM to the regiments. For Swedish soldiers convicted in Finland, see e.g.

GCM in Grand Duchy of Finland to Hälsinge Regiment, 5 December 1752 (f. 34–36), Krigsrättsprotokoll, Rättsskipningsavdelningen, Hälsinge Regemente, Krigsarkivet (The Military Archives, Stockholm).

22. Royal Majesty to Änkedrottningens livregemente, 26 April 1756 ('Bref om slut på reg. general krigsrätten'), Kungliga brev, Änkedrottningens livregemente, Militaria III, Finlands Riksarkiv.

23. Hornborg, *Helsingin kaupungin historia* II, p. 264; Berglund, *Massans röst*, pp. 90–92.

24. Berglund, *Massans röst*, pp. 79–95; Markus Meumann, 'Comment les conflits entre militaires et civils étaient-ils réglés au XVIIe siècle? Les exemples du Nord de la France et du duché de Magdebourg', in *L'armée et la ville dans l'Europe du Nord et du Nord-Ouest: Du XVe siècle à nos jours*, ed. by Bragard, Chanet, Denys & Guignet (Louvain: Presses universitaires de Louvain, 2006), pp. 89–100 (pp. 96–97); Tixhon, 'Une garnison en ville', p. 151.

25. Förklaring öfver krigsbefällets besvär af de wärfwade regementen 3rd August 1727, in *Utdrag ur publ. handlingar*, del. I, publ. by R. G. Modée (Stockholm: Grefing, 1742), p. 699; Gunnar Bohlin, *Militär statsmakt och individ särskildt i Sverige under Gustaf III:s tid: Militär rekrytering, straffrätt och disciplin* (Uppsala, 1917), p. 286; Modée, 'Militär rättegång', pp. 306–310.

26. Bohlin, *Militär statsmakt*, p. 289.

27. Kämnrådet i Helsingfors (Treasure's Court) 14th March 1752, §2, Renoverade domböcker, Finlands Riksarkiv. For other examples, see e.g. Kämnrådet i Helsingfors 6th March 1752, §2.

28. Ytterligare förordning om spel och dobbel 12th November 1730, in *Utdrag ur publ. handlingar*, del. II, publ. by R. G. Modée (Stockholm: Grefing, 1746), pp. 845–846; Bohlin, *Militär statsmakt*, pp. 287–288; Rolf Nygren, *Subordination och enskild integritet: Studier kring ett militärt rättssäkerhetskomplex* (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning, 1981), pp. 22–24.

29. Söderberg, 'Människorna och rätten', pp. 78–92.

30. RCM of Jägerhorn Regiment 10th May 1757, Ink. handlingar 1756–1757 (Huvudserien), Generalkrigsrätten, Krigshovrätten, Sveriges Riksarkiv (The National Archives of Sweden, Stockholm).

31. RCM of the Finnish Artillery Battalion 20th October 1755 and 24th November 1755, Krigsrättens wid then här i Finland förlagde artillerie bataillon dombok 1755, Domböcker (vol. 6), Krigsarkivet.

32. The military courts refer to this order in all the cases in which the townsfolk were accused of buying stolen goods from soldiers.

33. In Brest, which was the most important naval town in France, prices were extremely high during the late eighteenth century due to the mobilisation of armed forces. Philippe Jarnoux, 'Le poids des armes et le bruit du vent: le poids économique de la Marine dans un port de guerre. Brest dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle', in *L'armée et la ville dans l'Europe du Nord et du Nord-Ouest: Du XVe siècle à nos jours*, ed. by Bragard, Chanet, Denys &

Guignet (Louvain: Presses universitaires de Louvain, 2006), pp. 339–352 (p. 341). For prices in Sweden, see Lennart Jörberg, *History of Prices in Sweden 1732–1914: Part 2* (Lund: CWK Gleerup, 1972), pp. 3–9.

34. RCM of Österbottens regemente 26th June 1749, Krigsrättsprotokoll och -utslag (1748–1757), Österbottens regemente, Militaria II, Finlands Riksarkivet.

35. RCM 18th November 1757, Ink. handlingar 1757, Generalkrigsrätten, Krigshovrätten, Sveriges Riksarkivet. The name of the regiment is not specified in the record. Most probably it was a mixed RCM, convened just for this particular case, because the accused belonged to two different regiments.

36. RCM of the Jägerhorn Regiment 17th December 1756.

37. RCM of Änkedrottningens livregemente 4th and 25th August 1755, Krigsrättsprotokoll 1752–1757, Regementsexpeditionen, Änkedrottningens livregemente, Krigsarkivet.

38. Hirn, *Från Lantingshusen till Jägerborn*, p. 114.

39. RCM of the Finnish Artillery Battalion 20th March 1751.

40. GCM of Grand Duchy of Finland to Änkedrottningens livregemente 16th September 1754, Brev från generalkrigsrätten, krigshovrätten och regementskrigsrätten (1751–1757), Änkedrottningens livregemente, Militaria III, Finlands Riksarkivet; RCM of Änkedrottningens livregemente 2nd September 1756.

41. For sources, see Table 2.

42. Catharine Denys, *Police et sécurité au XVIIIe siècle dans les villes de la frontière franco-belge* (Paris: L'Harmattan, 2002), p. 147.

43. For sources, see Table 2.

44. Kämnrådsrätten i Helsingfors 4th, 10th and 14th March 1757.

45. Kämnrådsrätten i Helsingfors 29th October 1756, §4; 19th November 1756, §2; and 2nd December 1756, §1.

46. Rådstuvurätten i Helsingfors 8th April 1752. For prostitution in Namur, see Tixhon, 'Une garnison en ville', pp. 157–161.

47. Kämnrådsrätten i Helsingfors 4th–5th October 1754. See also Hirn, *Från Lantingshusen till Jägerborn*, p. 157.

48. Berglund, *Massans röst*, pp. 114–116.

49. Slotsrätten (Castle Court) 18th July 1755, 20th and 23rd September 1755.

Summary:

Black Markets and Desertion: Soldiers' Criminality in Helsinki 1748–1757

By combining source material from both the military and civilian courts, this article seeks to broaden our view of soldiers' criminality during the early modern period, especially in garrison towns. Earlier research has stressed soldiers'

propensity to violence and rowdiness. This article, however, highlights soldiers' activity in the urban black markets. The research focuses on mid- eighteenth century Helsinki, which became an important garrison town and naval base after the Russo-Swedish war (1741–1743), which had unfortunate consequences for Sweden. Thousands of soldiers from nearly all corners of Sweden were transported to the town to construct a new sea fortress, Sveaborg. Soldiers were paid badly and, consequently, they had to resort to illegal means, such as stealing and selling stolen goods, to support themselves and their families. Desertion was especially high among enlisted soldiers.

Keywords: History of criminality, garrison towns, soldiers, black markets, desertion, eighteenth century, Helsinki.

The Case of Fabian Philip, Karlskrona's First Jewish Entrepreneur: A Swedish Example of the Port Jews Phenomenon?

Harry R:son Svensson

The City of Karlskrona

The city of Karlskrona was founded in 1680 to become the one and only naval city of Sweden. The creation of a Swedish Baltic Empire and inclusions of territories in the Northern part of Germany and the former Danish Scania counties in the south of Sweden, had shifted the centre of Sweden from the Mälaren region and Stockholm to the Eastern part of the county Blekinge. The foundation of the naval city of Karlskrona was the largest part of the naval reform that was launched in 1679, which made Karlskrona the principal navy base of Sweden.¹ The fact that Karlskrona was the only naval city of Sweden has to be considered. The size of the different Christian parishes in Karlskrona reflects the social composition of the city. Two thirds of Karlskrona's inhabitants belonged to the non-territorial Royal Karlskrona Admiralty Parish, where membership was based on employment in the Swedish Royal Navy. As two thirds of Karlskrona's population relied on the navy for their revenue and livelihood, it was, thus, the naval establishment, which created the society of Karlskrona.²

The backbone of the manning system of the Swedish Royal Navy were the conscripted sailors who were enrolled every spring at the navy base in Karlskrona, in total 3,000 men.³ During winter the conscripted sailors lived as farmers in provided crofts in the countryside of Sweden. They were complemented by marine soldiers who voluntarily enlisted in the navy. In total the Garrison of Karlskrona was by far the largest in early modern Sweden, counting 3,000 men.⁴ This situation has not earlier been stressed by Swedish historians; instead the Garrison of Gothenburg, counting 800 men, has been studied as one of the largest in Sweden.⁵ The manning system meant that there was a constant flow of people embarking and disembarking ships or manning the industrial naval production

of the naval dockyard. The consequence for the city of Karlskrona was that the population never was homogenous, but rather heterogenic.

International duty was an integrated part of the Swedish naval officers training and this also contributed to heterogenic society of Karlskrona. In 1739 the tradition within the officer's corps to engage in foreign naval service was institutionalized by new regulations. A first lieutenant could be promoted to navy lieutenant in the Swedish Royal Navy when three years of seafaring was fulfilled on Swedish or Foreign naval or merchant ships. If the seafaring was undertaken on foreign ships the officers were obliged to follow *Instruktionen för till sjöfart permitterade officerare* (Instructions for officers on leave for shipping).⁶ Due to the foreign service, Swedish naval officers were part of a global network and, by the beginning of the eighteenth century, the Swedish Royal Navy had already expressed the necessity of international experience.

Jewish Immigration to Sweden

Influenced by Prussia in the 1770's, the Enlightened King of Sweden, Gustav III, wanted to invite Jews to reform and initiate a revitalizing of the Swedish economy. According to Rita Bredefeldt the policy presented by the Swedish government regarded Jews as economic agents in the European context.⁷ By 1779 the Swedish Parliament passed the *Bill of Religious Freedom* and Jews were allowed to settle in Sweden for the first time. The Church Law of 1686, which had previously regulated the presence of alien worshippers, stated that Muslims, Jews, Turks and Pagans entering Sweden had to be baptized; otherwise they were fined and expelled. Based on the same legal foundation, the Swedish Lutheran Church had a monopoly of faith in Sweden.

Entering Stockholm in 1780, Fabian Philip was the seventh Jew granted permission to stay in Sweden. Jewish settlement in Sweden was regulated by the Board of Trade in the 1782 *Law of Jews*, which stated that Jews were not able to become Swedish subjects and that the Jewish settlements were restricted to the three Swedish cities of Norrköping, Gothenburg and Stockholm. But Philip chose not to stay in Stockholm, going south instead to apply for and receive trading rights in the naval City of Karlskrona.

In 1924 Hugo Valentin, a leading Swedish historian of Jewish history, wrote his magnum opus on Swedish Jewish history. In his *History of the Jews in Sweden*, which has since become a standard work on this subject, Valentin presents the city of Karlskrona as being the most Jew-hostile city in early modern Sweden.⁸

Since then, the Valentin statement has formed the general knowledge about Jews in early modern Karlskrona. In 2012 Karl Bergman reproduced Valentin's statement and added that no private entrepreneur in Sweden or Karlskrona had the economic or organizational capability to form an industrial production on the same level as the naval establishment.⁹ However, the Port Jews Phenomenon makes it possible to evaluate the unique social context that was formed in naval cities.¹⁰ By applying the theory formulated by Victor Karády of Jews constituting a sort of proto-bourgeois stratum in the free markets of the early capitalistic system, this paper will challenge the former general knowledge about Jews in Karlskrona. Further, new empirical material such as economic treaties and purchase contracts strengthen the possibility of reinterpreting former evaluations.

The Naval City Approach

According to naval historian Nicolas Rodger, the Royal Navy became an international venture for the first time in the 1690's, by sending yard officers and artificers to Cadiz with the assignment to learn and gather information. The Royal Navy yards faced challenges, which no private undertaking knew or understood. Moreover the Royal Navy yards had a strong multiplier effect on employment, private investment and urban expansion. The British dockyards had entered the industrial age a hundred years before the rest of Great Britain. Both private suppliers of goods and master craftsmen within or alongside the dockyards supplied goods or services and the wide range of patterns they supplied can be seen as an index of the complexity of the dockyards' work.¹¹

Industrialization was started by the dividends of labour and mechanization. Lennart Schön states that industrialization is characterized by large-scale production for mass-consumption, whereby knowledge and science are systematically used to increase production. The industrial revolution meant that the industrial labour's share in the total employment increased drastically, urbanization rose and new social relations were created. But to economic historian Schön, industrialization also meant that capital replaced a large part of labour in the production process.¹² According to Urve Lepasoon, Karlskrona was an early modern industrial centre of Sweden. She argues that production at the naval dockyard in Karlskrona was characterized by serial production and the reorganization of labour. The production of naval ships, with its complexity of materials, skills and variety of tasks demanded a new way of organizing labour. But Lepasoon's observations are limited to the naval dockyard. She does not investigate how this early modern

industrial plant affected the local life of Karlskrona, even though two-thirds of the total working force of Karlskrona was employed by the navy during the eighteenth century.¹³

The naval city of Rochefort-sur-Mer was founded in 1668, only 12 years earlier than Karlskrona. Lepasoon points out a correspondence on the topic of naval cities between French and Swedish policymakers and argues that Karlskrona and Rochefort together were a French-Swedish joint venture. In any case, both being naval cities, Rochefort and Karlskrona are regarded as Twin Cities.¹⁴ Rochefort-sur-Mer is characterized by Michel Foucault in *Surveiller et punir: Naissance de la prison* (Discipline and Punish: The Birth of the Prison, 1975) where he sees in the naval city a new structure of society: "In France, it seems that Rochefort served both as experiment and model. A port, especially a military port, is – with its circulation of goods, men signed up willingly or by force, sailors embarking and disembarking, diseases and epidemics – a place of desertion, smuggling and contagion: it is a crossroads for dangerous mixtures, a meeting-place for forbidden circulations."¹⁵ What Michel Foucault describes is the production of all the necessities for naval war, for which the naval cities were constructed. The naval cities represented two forces of social transformation, industrialization and naval warfare, which were combined in the 'purpose built' naval stations.

In 1749 the Royal Chart Commission was issued to create demographic statistics on the population of Sweden. Due to the well-kept Church charters it was a relatively easy assignment to fulfill. But the Royal Karlskrona Admiralty parish did not succeed in this task. In a letter sent to the Royal Chart Commission in 1792, the Admiralty Consistory explained that due to the intense monthly circulation of hired soldiers and carpenters, the parish was not able to compile population statistics.¹⁶ On a political level, Jan Glete points to the fact that the eighteenth century is characterized by political separation. During the eighteenth century the central administration and the Admiralty Board in Karlskrona each progressively developed in different directions. Earlier, when the principal navy base was situated in Stockholm, the Wasa kings supervised and controlled the central administration of the Swedish Royal Navy. But the foundation of Karlskrona in 1680 created a 600-kilometre distance between the central administration and the Admiralty Board. Because of this physical distance, both the King and the central administration could not exercise direct control of the naval base.¹⁷

It is quite obvious that Karlskrona presents the same early modern naval city characteristics as its continental European and British counterparts. But one should not equate the early modern naval city of Karlskrona with other Swedish

cities. In 1930 William Anderson points out that in the seventeenth and eighteenth century Karlskrona, by the Baltic Sea, was connected with other port cities, which together formed a cultural area. The city was not only Swedish. It had always had an international outlook. Karlskrona featured a mosaic of international influences, a gateway to the greater world, “a Brest and Toulon with the same mixture of life and boundless Sunday stillness and melancholy typical to all naval cities.”¹⁸ But how did the naval city of Karlskrona express itself socially? Did the early modern industrial and naval war production affect the social life in Karlskrona? Early modern Sweden was a religiously homogeneous state where Lutheranism was the only faith allowed. But in 1779 partial religious freedom was issued and wealthy Jews were welcomed to settle in Sweden. Through an examination of the integration of the local Jewish presence in Karlskrona from 1780 and onward, insight into the social dimensions of the naval city can be reached.

Port Jews

The concept of Port Jews identifies port cities on the Western European Atlantic Seaboard and in the Mediterranean Sea to be areas offering civic inclusion of Jews earlier than in other regions. These cities were maritime trading centres, characterized by a tolerant pragmatic atmosphere and with a population willing and able to include Jews. The superior legal status offered the Jews a distinctive stepping-stone to emancipation.¹⁹ But the Port Jew concept has been limited by its focus on the Sephardic Jewish experience. In an attempt to make the concept more general and to make it possible to include non-Sephardic Jews, Lois C. Dubin proposes a list of five slightly different criteria to define early modern Port Jews. She highlights:

1. location in a dynamic maritime trading center that was part of a society or polity that valued international commerce;
2. perception by others of Jewish commercial aptitude and hence utility;
3. invitation or acceptance of Jewish merchants along with other non-Jewish merchants for the purpose of developing commerce;
4. a relatively favorable legal and civil status for Jewish merchants, roughly comparable to that of other merchant groups, though not necessarily in all respects; and
5. a Jewish self-consciousness with a strong degree of relation, that is, (a) a keen sense of connection to, and network with, other Jewish merchants

living elsewhere, merchants who were kin or business partners, often both, and also sometimes potential immigrants, and (b) also a keen sense of interaction and comparison to other non-Jewish merchants in the given port city.²⁰

Currently, none of the early modern cities in the Baltic area is considered a Port Jew environment. If Karlskrona is to be imagined as one, the naval city's production for war has to replace the dynamic trading centre and the non-Jewish merchants have to be replaced by the officers, the dominant social category of the naval city. The key to understanding if this can be done is to examine the pattern of international duty within the officer's corps of the Swedish Royal Navy and as a consequence, what kinds of attitudes towards alien cultures were expressed.

The Jewish parish of the naval city of Portsmouth has been investigated by Tony Kushner. According to the original sets of conditions Portsmouth cannot be interpreted as an example of the Port Jews phenomena. But not seeing the phenomena as an exclusive Sephardic experience and elaborating with time frames Kushner manages to fit Portsmouth into the model.²¹ Fabian Philip being an Ashkenazim and Karlskrona a naval city focused on the production for war, also disqualifies Karlskrona from being an example of the Port Jews phenomenon. But similar to Portsmouth, the Jewish history of Karlskrona has been overlooked by the mainstream Jewish narrative of Sweden. As in Great Britain, the Jewish history of Sweden is a history of the Capital. The unique Jewish experience of Portsmouth therefore has been overlooked by historians in Great Britain. The same conditions are valid in the case of Karlskrona.

The reflection of the local geographical space within the Port Jews-model, Kushner confirms that the local environment is a product of global movements. The function of Portsmouth as one of the Royal Navy's most important naval stations accessed the city to a global network that formed the city's identity. The close and important contacts with the Royal Navy were vital for the Jewish presence and further development. The difference between the Swedish Royal Navy and the Royal Navy was so profound that it is questionable if a comparison can be made. The Baltic Squadron of the Royal Navy in 1810–1812 was itself larger than the Swedish Royal Navy.²² The Royal Navy operated on a global level while the Swedish Royal Navy operated mostly in its local Baltic theatre. Despite this, due to the manning system of the Swedish Royal Navy, Karlskrona was a part of a global network and the local culture was formed by global movements.

The Economic Role of Jews in Early Modern Europe

Victor Karády argues that during the process of abolition of feudalism and at the start of the process of industrialization Jews were better prepared than their fellow-competitors to adopt the economic behaviour and life strategies required by the emergent free markets. The same restrictions and occupational choices that had been imposed on Jews prior to emancipation were subsequently to evolve into what was more or less a distinctive set of conditions for successful engagement in free markets of the early capitalistic system. At the very outset of modernization, precisely due to their earlier exclusion from the main branches of the feudal economy, Jews constituted a sort of proto-bourgeois stratum, inasmuch as they were already then driven to certain forms of rational behaviour, including the principle of maximizing profitability, risk assessment, calculation of anticipated rate of return, entrepreneurial innovations, exploration of new economic markets and minimizing of consumption in order to maximize capital accumulation. These factors would later be characterized as having emanated from the capitalistic spirit.²³

In as much as prior research on Jewish integration in Karlskrona has emphasized the anti-Semitic sentiments among the Burghers, I will need to relate to the phenomenon. My basic understanding of anti-Semitism is hostility against Jews as persons and the Jewish faith in general. Anti-Semitism in eighteenth century Sweden was based on a Medieval Christian conception, which had presented a fundamental image of the Jew.²⁴ During the late eighteenth century scholars have identified a primitive and fundamental fear of Jews in the Swedish society. This fear originated in Christian anti-Judaism and the Enlightenment's disdain of the 'fanatic' and 'fundamental' Jew.²⁵

The Jewish Settlement of Karlskrona

On July 24, 1780 the Jewish traders Fabian Philip and Emanuel Samuel received permission from the authorities in Karlskrona to settle and to start a trade business in the city. The Traders' Guild opposed the application but the City Board based its decision on the *Bill of Religious Freedom*, which favoured alien worshipers who wanted to engage in trade business.²⁶ When the 1782 *Law of Jews* was passed, the Jewish settlement in Karlskrona became illegal. The four Jews who had been granted rights of trade in Karlskrona were informed by the City Board to leave. Threatened by expulsion, the Jewish trader Fabian Philip turned to Henrik af

Trolle, Admiral of the Fleet, and made an offer to contribute to the naval industrial complex by building a sailcloth factory, In return Philip wanted an exception from the restrictions on settlement for Jews in Sweden.

Admiral af Trolle applied to the King for exception from the restrictions on settlement on the behalf of Fabian Philip. Fabian Philip personally, and his family were granted a Royal permission to settle in Karlskrona, with the stipulation that a sailcloth factory was built and production of sailcloth was started.²⁷ Admiral af Trolle was heading the largest industrial enterprise in Sweden by 1782. For one century the Swedish Royal Navy had trimmed its industrial production by improvements in techniques and rationalizations of production. In the offer presented by Fabian Philip, Henrik af Trolle probably realized the common economic interests between the Swedish Royal Navy and the Jewish entrepreneur. At the same time Philip showed that he belonged to the Jewish proto-bourgeois stratum of Europe.²⁸

During the first two years Fabian Philip spent in Karlskrona, the Swedish government had launched a great reconstruction of the Swedish Royal Navy. In 1781 admiral Fredric Henric af Chapman commenced the construction of 20 large man-of-wars at the naval shipyard in Karlskrona.²⁹ Threatened by expulsion and losing his livelihood, Fabian Philip was forced to turn the situation into a favourable economic position. The solution was to become a naval contractor in a field in which the industrial centre of the Swedish Royal Navy lacked capacity. Even though the sail was the primary propulsion mechanism in a sailing fleet, sailcloth production did not exist in Karlskrona. Fabian Philip recognized this and saw it as his new field of economic employment.

Jan Glete defines the Swedish Royal Navy as the most complex organization of early modern Sweden. By the beginning of the 1770s the naval shipyard had turned into a formal corporate structure due to undertaken reforms.³⁰ Nicholas Rodger shows that the Royal Navy had become an international enterprise by 1690.³¹ Being a naval city, Karlskrona was dominated by the navy and the naval yard. Therefore the naval officers replaced the burghers as the most dominant group of the city. Heading the large corporate structure of the Swedish Royal Navy the officers appreciated the contribution of the Jewish presence.

Reactions from the Trading Society

The 1782 *Law of Jews* gave the Trading Society legal backing for their complaints against the Jewish presence in Karlskrona. It is obvious that Hugo Valentin interpreted the complaints performed by the Board of Guilds against Fabian Philip as

an expression of anti-Semitism: "Fabian Philip [...] who more than anyone else among the Swedish Jews being exposed to the Burghers bitter hatred".³² But this statement was probably formed by the 1920's and a reaction to the anti-Semitic discourse that dominated the Swedish society at the time that Valentin undertook his historical research on the Jews of Sweden. A reinterpretation of the documents from the 1780's used by Valentin shows no anti-Semitic rhetoric. Instead the legal matter was stressed.

In the autumn of 1783 the Traders Guild raised complaints against Philip, stressing the fact that he had not yet started the production of sailcloth and was furthermore engaged in commerce in the city:

that, under the Regulations issued here in the Kingdom on the 27th of May, 1782 for the Jewish Nation, it must stand in the way in the matter of his place of residence, even so, not only will the manufacturing establishment allowed by statute, but even his prohibited merchandising of satin, handkerchiefs, linens and quality fabrics, etc., in every way, wrong the Merchandising Citizenry of this city; for that, lawful correction is called upon herein and that the Jew, Philip, and others, namely his Jewish employees, be prohibited, under the penalty of fines, from continuing to carry on such unlawful merchandising and further that a certain time limit be set for the dissolution of the manufacturing establishment, with the provision that otherwise the aforementioned will be forfeited.³³

The Traders Guild argued within the legal framework, as was their only chance to get rid of the, from their perspective, illegal competition. By marking Fabian Philip's Jewishness, the Traders Guild can be accused of trying to apply to an anti-Semitic discourse within the local administration of Karlskrona. But the use of the name 'Jew' does not express any hostility towards Philip or his Jewishness as such. In this case it is a marker of nationality, emphasizing that Philip and his assistants were not Swedish subjects and were thus governed by a different set of laws than the Traders Guild.

The unwillingness to accept alien traders was nothing unique to the Trading Society in Karlskrona. The Burghers of Torneå showed the same tendency, but in Torneå the alien traders were Christians.³⁴ In 1669–1670, when Scania was incorporated into Sweden, the Board of Guilds in the cities of Scania raised complaints to the Commission of Scania. It does not matter which city is studied, there are the same complaints against unlawful intrusions into the businesses of the Guilds.³⁵ This is the perspective of Janrik Bromé when interpreting the actions of the Board of Guilds: "The traders as well as the craftsmen were united in their intense hunt for black market traders, soldiers and 'cheaters'. In the 1790's the newly settled Jews were subject to other traders' great displeasure."³⁶

The naval city of Karlskrona was no trading place. Leif Törnquist stresses the fact that the motif for founding Karlskrona was purely operational; there was no need of channelling either trade or communication.³⁷ Karlskrona was a pronounced city of consumption with small possibilities for traders to expand their businesses and this is why the Burghers of Karlskrona were even more protective. Furthermore, the Burghers of Karlskrona were already under great pressure from the 1,500 enlisted soldiers who did not need to belong to the Guild to practice crafts.³⁸ Due to this situation, the Board of Guilds in Karlskrona had developed a tradition of written complaints.³⁹ In the 1770's the traders of Karlskrona had lost their monopoly on deliveries to the Admiralty, but after the great fire of Karlskrona in 1790, when two thirds of the city burnt down, the monopoly was restored to ease reconstruction of the city.⁴⁰

The same arguments used to lodge complaints against the Jewish traders, can be seen in the letters from the Board of Guilds lodging complaints against other groups. Soldiers doing crafts was characterized as “excruciating” and after the city fire the Guilds wanted the soldiers banned from working as craftsmen.⁴¹ In November 1790 the Board of Guilds raised complaints against “the disorder amongst the farmers who prowl the streets offering their goods”.⁴² But for every letter addressed to the Board of Trade, trying to repeal the Karlskrona exception of the *1782 Regulation of Jews*, a letter in favour of the Jews was signed and sent by the highest ranking officers in the naval establishment, Admiral of the Fleet, Count Carl August Ehrensward, Admiral Count A. J. Wrangel and Admiral Count Fredrik Henrik af Chapman.⁴³

The Sailcloth Factory, a Local Economic Interaction

In March 1785, a business contract was signed by the Admiralty secretary, Christian Strömholm, a businessman, Sven Johan Wahlgren, and Fabian Philip. The three men were equal owners of the sailcloth factory that was to be set up at the mouth of the river in Lyckeby. This area was already an early modern industrial production site as the Swedish Royal Navy had established a Crown mill and water purification ponds, from where Karlskrona and the navy base was supplied with water. Philip was elected Head of the company and as such was in charge of the funding. He was also responsible for the establishment of the factory plant. Wahlgren was to supply the business with hemp and other necessary goods, while Strömholm was to support the others when needed.⁴⁴

The contract shows that Fabian Philip was not alone when starting the sailcloth factory. Members of the Admiralty, as well as the Board of Guilds, were interested in signing a contract and being co-owners with the Jew, whose presence in Karlskrona was questioned by the Burghers. Furthermore Philip signed the agreement with his legal entity *Fabian Philip & Co.*, which can have been caused by the prohibition for Jews owning property in the countryside of Sweden. Lyckeby is situated in the countryside, 10 kilometres to the North of Karlskrona.⁴⁵ But it seems that Fabian Philip did possess permission to own property in the countryside of Sweden and when Philip died in 1832, this permission was transferred to his five grandsons. This made it possible for the grandsons to inherit the extensive properties of their grandfather and to further expand them by turning to agriculture in the 1840's.⁴⁶ Jews were not generally allowed to possess land in the countryside of Sweden until 1860.⁴⁷

In 1787 a naval engineer, Magnus Rosensvärd, Head of the Mechanical Department of the Naval Dockyard, became the fourth owner of the sailcloth factory in Lyckeby. In his profession Rosensvärd headed the most technologically advanced industry in Sweden at the time and this spearhead technology was made accessible to the Jewish entrepreneur by Rosensvärd's participation in the sailcloth factory.⁴⁸ By 1792 the sailcloth factory housed 18 looms and engaged 300 women living in the city of Karlskrona and its surroundings. Attached to the factory were a dye and a rabble stamp to decompose the hemp into fibres. In the surroundings of the factory, loom cottages were built for the workers to work and live in. The sailcloth produced was considered to be of high quality.⁴⁹ In 1811 the numbers of looms had been increased to 40.⁵⁰ By 1828 the factory employed 100 workers and 400 of the city's poor were engaged in spinning. In contemporary figures it was a very large industrial establishment.⁵¹

After the reconstruction of the Swedish Royal Navy, Karlskrona became a dynamic maritime industrial and trading centre with a society that valued international commerce and knowledge. The local businesses, burghers as well as naval personnel, were willing to interact with Fabian Philip. Philip provided the money while the others offered business contacts and possible technical skills to the sailcloth factory.

Local Social Interaction

The most influential person in early modern Karlskrona was the Admiral of the Fleet. In 1782 the Admiral of the Fleet, Henrik af Trolle, legitimized the Jewish

presence in Karlskrona. But Trolle died in 1784 and was succeeded by Carl August Ehrensvärd. Even though the Trading Society raised new complaints against the Jews, Ehrensvärd continued the previous policy. This signalled that the Jews were in Karlskrona to stay. In the years 1785–1787 three persons from three different social categories in Karlskrona entered into trade agreements with Fabian Philip.

In the beginning of the nineteenth century Fabian Philip was, according to the local historian Sven-Öjvind Swahn, one of the wealthiest persons of Sweden. By 1806 Philip had the confidence to manifest his wealth and social position in the local community by buying a large property on the corner of the streets Drottninggatan and Ölandsgatan in downtown Karlskrona. The property consisted of 4,030 square metres and a two-story house of 412 square metres, and was situated in the area of the city where the Burghers had lived since the foundation of the city in 1680.⁵²

Five years later, in 1811, Fabian Philip took the next step on the path of social mobility and manifestation of social belonging, by buying the largest country manor in the village of Lyckeby. The purchase was made by the Rear Admiral Count Nils Elias Rosensvärd, his wife and heirs. Within force of *res judicata* the contract was transferred to Fabian Philip.⁵³ Count Nils Elias Rosensvärd's judicial involvement with Fabian Philip's purchase of *Afvelsgärde*, made it possible for Philip to circumvent the prohibition for Jews to own landed property. Therefore Rosensvärd's act should be interpreted as an act of social inclusion of the Jews into the social elite of Karlskrona. Nils Elias Rosensvärd was himself ennobled in 1809, and makes Rosensvärd an example of the transcendent social structure of Karlskrona.⁵⁴

Even though Jews were not allowed to own property in the Swedish countryside until 1860, exceptions from the rules were made and some 30 country manors were to be owned by Jews. But *Afvelsgärde* was the first landed property to be owned by Jews in Sweden.⁵⁵ Owning *Afvelsgärde*, Fabian Philip turned to agriculture and commenced a rational operation of the farming. Philip got a local reputation for being a skilled farmer.⁵⁶ The country manor was used in the summers while the city property housed the family during winters.⁵⁷ The purchase of a country manor in early modern Sweden was a way for parvenus to establish themselves in the social elite.⁵⁸ The integration of Fabian Philip into the local social elite of Karlskrona was accomplished according to the traditional pattern of social mobility in early modern Great Britain and Sweden. The late eighteenth century social elite of Sweden had a positive attitude towards cosmopolitanism, but meanwhile a new economic policy, based on agriculture, was adopted, which influenced the development of a new national identity.⁵⁹

In late eighteenth-century Karlskrona, buying a country manor was an upper class fashion. It was predominantly the noble officers who had the financial capabilities, but if the Burghers could afford it, they followed the trend.⁶⁰ In eighteenth-century Amsterdam and London, wealthy Jews integrated into the social elite by the purchase of country manors. The moneyed Jewish elite embraced the trend of buying landed estates and were met by respect from the Christian upper class. The case of Amsterdam and London is by Adam Sutcliffe interpreted as an example of the Port Jews phenomenon.⁶¹ The social mobility of Fabian Philip, first purchasing a large City House and then six years later establishing himself as owner of a country manor makes Karlskrona a parallel to the social integration of wealthy Jews in Amsterdam and London. In Karlskrona this process was supported by the local social elite of noble naval officers. The social mobility of Fabian Philip should not, however, be seen as an attempt to distance himself from his Jewish brethren. Philip was the founder of and continued to head the Jewish Parish in Karlskrona.

In 1815 Fabian Philip was elected as a working member of the Board of the Royal Blekinge Agricultural Society, which was founded in 1814. The Board consisted of the social and economic elite of Blekinge. Patrik Hall points out that the Agricultural Societies were fundamental to the regional life of associations. Furthermore, the Agricultural Societies were organized when agriculture had become more important to the state's financial policy and they acquired a position as the country's most important business.⁶² By 1819 Fabian Philip applied to become a Swedish subject. The Governor of Blekinge, the Mayor of Karlskrona and several civil servants from the local government certified the good behaviour of Fabian Philip.⁶³ Philip's application was approved by King Karl XIV Johan and Philip was granted the same rights as Swedish subjects in general.⁶⁴ In general, Jews were not made Swedish subjects until 1838 and then they were made Swedish subjects of Mosaic faith.

The CarlsKrona Reading Society

The social interactions between Jews and the majority society are revealed when investigating the membership of Jews in the CarlsKrona Reading Society. As time went on not only was Fabian Philip a member of this society but other Jews as well. The CarlsKrona Reading Society was founded in 1796 and merged with Karlskrona Circulating Library in 1803. It was founded by persons influenced by the Enlightenment and who wanted the public to have easier access to

literature. In 1803 the Society was constituted of 8 officers, 16 public servants and 11 priests and teachers. 35 out of 43 members were public employees, which reflected the social composition of early modern Karlskrona, dominated by the naval establishment.⁶⁵ Eleonora Ruben is the first Jew to be traced in the records of CarlsKrona Reading Society. She was a subscriber in 1811 but became a member of the Society in 1828–1829. Fabian Philip was a member in 1824 and his nephew Salomon Philip in 1825. The longest period of time for being a Jewish member was to be Rabbi Philip Lewin who was a member from 1822–1829. In 1835 he was elected deputy when the library was inventoried.⁶⁶

Fabian Philip and his relatives can have been subscribers before they became members of CarlsKrona Reading Society. Subscribers paid a lower fee, but had full access to the library. The society was constituted more like a social club and if you were not interested in club activities, subscription gave you access to reading. But subscription also seems to have been an introduction into the society. Unfortunately, as no register for subscribers has been saved, only the membership directory can be found.⁶⁷

In the 1820's the CarlsKrona Reading Society had four Jewish members. It was during this time the society reached its heyday with more than 100 members. In 1829 the society had 120 members, of which 47 were officers, 11 priests and teachers. Especially the membership of Rabbi Philip Lewin shows that the Jewish members were accepted. Perhaps the social clubbing did not suit Fabian and Salomon Philip? The short-term membership of Eleonora Ruben coincided with a turbulent period of her life. She was to be divorced from her husband in 1829–1830, an event that probably did not pass the local community unnoticed.⁶⁸

Jewish Philanthropy in Karlskrona

In 1794 a Blekinge fundraising for the benefit of equipping the Swedish Royal Navy was organized. Fabian Philip “in favour of the Jewish Nation” contributed 16 riksdaler 32 skilling. According to the Ruben family chronicle, Fabian Philip, his family and the rest of the parish were greatly respected for the contribution.⁶⁹ The donation was an act of philanthropy, but it can also be interpreted as an investment. When the Swedish Royal Navy was arming, sails were needed and sails were bought from the sailcloth factory in Lyckeby. But in this case Philip's act should be seen as a strategy of integration. In Great Britain Jews donated money

to reach greater acceptance.⁷⁰ Fredric Bedoir argues that Jews in Europe included the majority society in their beneficence as an act of emancipation.⁷¹

From the start of the industrial production Fabian Philip had offered work to the poor of Karlskrona. There was no organized relief for the poor in Karlskrona but in 1812 the Royal Karlskrona Admiralty Parish turned to Fabian Philip and asked if he could organize a Poor Relief, concentrating especially on the parish of the many poor. In 1814 Philip organized a Poor Relief just outside the main gate of the navy base. The first year 594 persons were registered as poor and all of them were engaged by Philip at the sailcloth factory. According to Swahn this was such a success that it became a pattern for how relief for the poor was organized in the rest of Sweden.⁷² In 1815 Karlskrona had 11,860 inhabitants. In percentage 594 persons was 5 percent of the total population of Karlskrona, which means that Fabian Philip engaged and supported financially 5 percent of Karlskrona's population in 1814.⁷³

Fabian Philip being a part of the Jewish proto-bourgeois stratum and equipped with a capitalistic rational behaviour, managed to match the demand of labour at the sailcloth factory to the surplus of labour in Karlskrona by organizing the Poor Relief and being a permanent member of the Board. As an act of gratitude for organizing the Poor Relief, the central government awarded Fabian Philip the medal *Illis quorum meruere labores* (For those whose labours have deserved it) in 1816. *Illis quorum* is a gold medal awarded for outstanding contributions to culture, science or society.⁷⁴

Concluding Discussion

The few contemporary domestic historians that have dealt with Karlskrona have not considered applying the naval city approach. Instead Karlskrona has been looked at for what it is today, a minor town in the countryside. As Karl Bergman puts it, Karlskrona was, in the late seventeenth and early eighteenth Centuries, one of several cities in Sweden of second rank dependent on export.⁷⁵ Hugo Valentin focuses on the protests against the Jews from the Traders Associations and believes that they represent the discourse of Karlskrona. But this approach leads to incorrect conclusions.

The city of Karlskrona, being the one and only naval city of Sweden, was totally dominated by the naval presence. Instead of the burghers, the naval officers constituted the social order and it was the naval establishment, which supported the presence of Fabian Philip and the Jewish parish in Karlskrona.

On both a formal as well as a social level it was the senior officers in person who gave their support and made it possible for Fabian Philip to express his social identity. The goal of Fabian Philip was probably to become a Burgher of Karlskrona and to start a trading business. When this option was closed in 1782, Philip identified the production of sailcloth as a new field of commerce to engage in. Despite the protests raised against him, Philip wanted to stay in Karlskrona. Committing to the naval industrial complex of Karlskrona, Fabian Philip managed to engage Admiral of the Fleet, Henrik af Trolle, to argue in favour of the Jewish presence in Karlskrona. And it was af Trolle who persuaded the King to make an exception from the settlement restriction of the *1782 Regulation of Jews*.

It was the unique social composition and the early modern naval industrial production of Karlskrona that made it possible for Fabian Philip to act as a Jewish proto-bourgeois entrepreneur. The disadvantages that were raised against him by the *1782 Regulation of Jews* were turned by Fabian Philip into cyclic advantages for himself and the Jewish parish.⁷⁶ The commitment by Philip to the Poor Relief of Karlskrona was an expression of this. Fabian Philip was also engaged at an early stage in non-Jewish philanthropy when donating money to the armament of the fleet in 1794. But since this was also a social and economic investment, the commitment to the Poor Relief should not only be seen as an act of philanthropy. The sailcloth factory engaged 500–600 workers and was by this the largest civilian employer in Karlskrona. When arranging the Poor Relief and being a permanent member of the Board, Fabian Philip got total control of the surplus of labour available in Karlskrona. By this the Jewish proto-bourgeois entrepreneur Fabian Philip could get a perfect match between his need of labour to the accessible surplus of labour in Karlskrona. In 1814 all of the poor in Karlskrona were engaged and supported by the sailcloth factory.

Like in Portsmouth, it was the international contacts of the navy that was the prerequisite for the Jewish settlement in Karlskrona and the social integration of the Jewish parish. Karlskrona is probably not the only example of the Port Jews phenomenon in Sweden. Anna Brismarck and Pia Lundqvist, for example, are currently studying Gothenburg and applying the Port Jews model. The criteria listed by Lois C. Dubin highlights that it was the merchants who constituted the cosmopolitan environments, which integrated the Jews. But Karlskrona was not an early modern dynamic trading centre, it was a naval city social dominated by the naval officers. It was the naval production for war and the experiences of the naval officers that constituted the environment that make it possible to interpret early modern Karlskrona as being an example of the Port Jews phenomena:

1. The maintenance of the navy and the industrial production of the navy shipyard made Karlskrona a dynamic maritime centre. The naval establishment fostered the insights of maintaining international contacts for keeping the naval capacity.
2. The naval establishment appreciated the contribution of the Jewish presence.
3. It was the naval establishment, which supported the continued Jewish presence in Karlskrona. Mechanical Captain Magnus Ankarsvärd presented possible technical skills to the sailcloth factory.
4. The exception from the *Regulation of Jews* was the first step. Fabian Philip's further establishment and economic activity show that he and the Jewish group were granted further exceptions from the rules regulating the economic life of the Jewish group in Sweden. The purchase of the country manor Afvelsgärde and being a member of both the Board of the Poor Relief and Royal Blekinge Agricultural Society show that the Blekinge upper class society had integrated Fabian Philip. Rear Admiral Count Nils Elias Rosensvärd's involvement in circumnavigating the Regulation of Jews by helping Fabian Philip to manifest his social belonging shows that Philip was socially accepted in Karlskrona. In 1819 the social acceptance by the local society was legitimized by the government, making Philip a Swedish subject.
5. The contacts with the Jewish network in Hamburg were maintained. This is not shown in this article, but when Eleonora Philip, the daughter of Fabian Philip, married in 1811, she was married to Jerachmiel ben Moses Ruben of Hamburg. Contrary to the Jewish tradition, Jerachmiel Ruben emigrated and settled in Karlskrona. Eleonora was Fabian Philip's only child, and obviously Philip planned for a future in Karlskrona for his family and coming generations. The same year Philip bought Afvelsgärde.⁷⁷

When recognizing the naval dominance of Karlskrona and evaluating the actions of the naval establishment towards the Jewish immigrants, it is possible to argue that the early modern Karlskrona fulfills the criteria for and was an example of the Port Jews phenomenon. But the function of the merchants in the dynamic trading centre has to be replaced by the naval officers and the industrial naval production. In the case of Portsmouth Tony Kushner argues it is possible there, which is why it should be possible in the case of Karlskrona.

Notes

1. Leif Törnquist, "Befästningskonstens utveckling", *Fortifikationen 350 år: 1635–1985* (Stockholm: Fortifikationskåren, 1986), p. 33.
2. Nils Henrik Sjöborg, *Utkast til Blekings historia och beskrifning* (Lund, 1792), p. 182.
3. Sven Wilhelm Gynther, *Författningssamling för Kongl. Maj:ts flotta; på nådigaste befallning utarbetad af S. W. Gynther 2* (Härnösand, 1852), p. 425.
4. *Utdrag af 1776 Års Qwartals förslager som underdånigast wisar tillståndet af Eder Kongl. Majts Örlogs och Gallere Flottas Militair Stat*, Amiralitetetskollegium, kansliet, G I Reseberättelser och militära avhandlingar 1693–1781, Krigsarkivet, Stockholm.
5. Bertil Andersson, "Att leva med och i en garnison i det gamla Sverige: Borgare och soldater i Göteborg under 1700-talet, in *Nordens garnisonsstäder: Slutrapport från ett forskningsprojekt*, ed. by Gunnar Artéus (Stockholm: Probus, 1997), p. 158.
6. Gynther 1852, p. 17.
7. Rita Bredefeldt, *Judiskt liv i Stockholm och Norden: Ekonomi, identitet och assimilering 1850–1930* (Stockholm: Stockholmia, 2008), p. 46.
8. Hugo Valentin, *Judarnas historia i Sverige* (Stockholm: Bonnier, 1924), p. 224.
9. Karl Bergman, *Pest, produktion och politisk kultur: Studier i statsbildning och örlogsstadens tidigmoderna historia* (Göteborg: Makadam, 2012), pp. 39, 187.
10. Lois C. Dubin, "'Wings on their feet ... and wings on their head': Reflections on the Study of Port Jews", in *Jews and Port Cities 1590–1990: Commerce, Community and Cosmopolitanism*, ed. by David Cesarani & Gemma Romain (Middlesex: Vallentine Mitchell, 2006), pp. 14–30.
11. N. A. M. Rodger, *The Command of the Ocean: A Naval History of Britain. 1649–1815* (London: Norton, 2004), p. 189.
12. Lennart Schön, "Industriella revolutionen", <http://www.ne.se/lang/industriella-revolutionen>, *Nationalencyklopedin*, hämtad 2012-05-23.
13. Urve Lepasoon, *Örlogsvarvet: Ett världsarv i Karlskrona* (Hedemora: Gidlunds, 2005), p. 12; Nils Henrik Sjöborg, *Blekings historia och beskrivning* (Malmö: Blekingia, 1968), p. 140.
14. Lepasoon 2005, p. 10.
15. Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (Westminster, MD: Vintage, 1995), p. 144.
16. Janrik Bromé, *Karlskrona stads historia: Del II, 1790–1862* (Karlskrona, 1934), p. 111.
17. Jan Glete, *The Swedish fiscal-military state and its navy, 1521–1721*, http://www2.historia.su.se/personal/jan_glete/Glete-Swedish_Fiscal-military_State.pdf, p. 28.
18. William Anderson, *Karlskrona: Gator och byggnader* (Lund: Borelius, 1930), p. 3.
19. Cesarani & Romain 2006, p. 1.
20. Dubin 2006, p. 16.

21. Tony Kushner, "A Tale of Two Port Jewish Communities: Southampton and Porthsmouth Compared", in *Port Jews: Jewish Communities in Cosmopolitan Maritime Trading Centres, 1550–1950*, ed. by David Cesarani (London: Frank Cass, 2002), pp. 87–110.
22. James Davey, *The Transformation of British Naval Strategy: Seapower and Supply in Northern Europe, 1808–1812* (Woodbridge: Boydell Press, 2012), p. 34.
23. Victor Karády, *The Jews of Europe in the Modern Era: A Socio-historical Outline* (Budapest: Central European University Press, 2004), p. 50.
24. Henrik Bachner, "Judefrågan": *Debatt om antisemitism i 1930-talets Sverige* (Stockholm: Atlantis, 2009), p. 28.
25. Lars M. Andersson, *En jude är en jude är en jude...: Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930* (Lund: Nordic Academic Press, 2000), pp. 28, 42, 478.
26. Utdrag af dombok, hållen på Karlskrona Rådhus den 24 Juli 1780; 1784: d. 20 Apr. Föredr. i Kongl. Ma:ts Rådskammare; Kommerskoll. Till Kongl. Maj:t 1785 Okt.–Dec, Familjen Rubens arkiv, Landsarkivet i Lund (LLA).
27. Valentin 1924, p. 224.
28. Karády 2004, p. 50.
29. Jan Glete, "Beredskap och vidmakthållande: Varvet och linjeflottan 1772–1866", in *Karlskronavarvets historia: Del 1, 1680–1866*, ed. by Erik Norberg (Karlskrona: Karlskronavarvet, 1993), p. 169.
30. Glete 1993, p. 145
31. Rodger 2004, p. 188
32. Hugo Valentin, *Judarna i Sverige* (Stockholm: Bonnier, 1964), p. 82.
33. Kongl. Maj:ts Befallningshavandes beslut att förbjuda Fabian Philip att idka bandel i Karlskrona, Familjen Rubens arkiv, LLA.
34. Börje Harnesk, "Småstadspolitik före och efter rikets delning", in *Stormvindar: En bok om ödesåret 1809*, ed. by Ingvar von Malmborg (Stockholm: Riksarkivet, 2009), p. 279.
35. Karl Bergman, "Borgaren och militärstaten", *Historisk tidskrift* 128:4 (2008), p. 115.
36. Bromé 1934, p. 122.
37. Törnquist 1986, p. 33.
38. Sven Wilhelm Gynther, *Författningssamling för Kongl. Maj:ts flotta; på nådigaste befallning utarbetad af S. W. Gynther* 4 (Härnösand, 1854), p. 170.
39. Bromé 1934, p. 122.
40. Rune Hillbom, *Karlskrona 300 år: En återblick i ord och bild. Del 1, 1679–1862* (Karlskrona: Abrahamson, 1979), p. 94.
41. Bromé 1934, p. 116.
42. Bromé 1934, p. 131.
43. 1784: d. 20 Apr. Föredr. i Kongl. Ma:ts Rådskammare; Kommerskoll. Till Kongl. Maj:t 1785 Okt.–Dec, Familjen Rubens arkiv, LLA; Bromé 1934, p. 123; Sjöborg 1968, p. 133.
44. *Bolags Contract emellan underteknade trenne Interessenter 1 mars 1785*, Afvelsgårde arkiv, Lyckebý, privat ägo.

45. C. Vilh. Jacobowsky, *Svenskt-judiskt herrgårdsliv* (Stockholm: Nordiska museet, 1967), p. 3; Katarina Olsson, "Längs Lyckebyån i östra Blekinge under olika epoker", *Ale: Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2011, p. 86.
46. Familjen Rubens släktkrönika: Afvelsgärde; F3:1: *Kungl. Maj:ts Resolution uppå Moritz Rubens ansökan om att få idka handel och besitta fast egendom 1832*, Familjen Rubens arkiv, LLA.
47. Jacobowsky 1967, p. 3.
48. *Kontrakt för Bryggaregården i Lyckeby 20/10 1787*, Afvelsgärde arkiv.
49. Olsson 2011, p. 87.
50. Valentin 1924, p. 228.
51. Olsson 2011, p. 88.
52. Sven-Öjvind Swahn, *Gamla Karlskronagårdar och deras ägare* (Karlskrona: Svenssons, 1933), p. 32.
53. *Kjöpe Contract Afvelsgärde 8/4 1811*, Afvelsgärde arkiv.
54. Robert von Horn, *Kommendörkapten L. L. von Horns Biografiska anteckningar: Del II, Officerare som tjänat vid Örlogsfloktan åren 1721–1824* (Örebro, 1937), p. 337.
55. Jacobowsky 1967, p. 3.
56. Ove Offerman, *Lyckeby i svunnen tid: Några kapitel ur ett gammalt sambälles historia* (Lyckeby: Lyckeby trafikfören., 1953), p. 72.
57. Jacobowsky 1967, p. 4.
58. Ingvar Elmroth, *Från överklass till Medelklass: Studier i den sociala dynamiken inom Sveriges adel 1600–1900* (Lund: Nordic Academic Press, 2001), p. 23.
59. Patrik Hall, *Den svenskaste historien: Nationalism i Sverige under sex sekler* (Stockholm: Carlsson, 2000), p. 121.
60. Bromé 1934, p. 53; William Anderson, *Svenskt stadslif under 1700-talet: Tidsbilder från Karlskrona* (Stockholm: Norstedt, 1912), p. 112.
61. Adam Sutcliffe, "Identity, Space and Intercultural Contact in the Urban Entrepôt: The Sephardic Bounding of Community in Early Modern Amsterdam and London", in Cesarani & Romain 2006, pp. 93–106.
62. Hall 2000, p. 121.
63. *Fabian Philips ansökan om att bli svensk undersåte 2 februari 1819*, Familjen Rubens arkiv, LLA.
64. *Resolution uppå Fabian Philip und: ansökning att blifva Svensk undersåte och vinna Medborgarerätt*, Familjen Rubens arkiv, LLA.
65. Torsten Samzelius, "Carlskrona Läsesällskap och Överheten", *Biblis* 2000(3):1, p. 37.
66. *Förteckning över kända medlemmar och låntagare i Lånebiblioteket och Läsesällskapet*, CarlsKrona LäseSällskap arkiv, Carlskrona Läsesällskaps Bibliothek, Karlskrona.
67. Minnesanteckningar förda vid samtal med Torsten Samzelius 5 och 7 juni 2001.
68. F2:1: *Fabian Philips testamente 1833*, Familjen Rubens arkiv, LLA.
69. *Familjen Rubens släktkrönika: Fabian Philip*, Familjen Rubens arkiv, LLA.

70. Todd M. Endelman, *The Jews of Britain 1656 to 2000* (Berkeley, CA: University of California Press, 2002), p. 40.
71. Fredric Bedoire, *Ett judiskt Europa: Kring uppkomsten av en modern arkitektur 1830–1930* (Stockholm: Carlsson, 1998), p. 444.
72. Swahn 1933, p. 39.
73. Bromé 1934, p. 112.
74. Swahn 1933, p. 37.
75. Bergman 2012, p. 42.
76. Karády 2004, p. 53.
77. *Familjen Rubens släktkrönika: Joachim Moses Ruben*, Familjen Rubens arkiv, LLA.

Summary:

The Case of Fabian Philip, Karlskrona's First Jewish Entrepreneur: A Swedish Example of the Port Jews Concept?

When studying a local society dominated by naval officers and the extent to which they integrated the Jewish community in their midst, a new perspective on Swedish naval history is revealed. The Swedish Royal Navy has always been internationally orientated, but previous research has not taken this into account. Furthermore, not much research has been undertaken on the Swedish Royal Navy at all. As a metropolitan outpost, Karlskrona has generally been seen, by historians and contemporaries alike, as largely peripheral to the upheavals of the late nineteenth and early twentieth centuries. Jews were not allowed to settle in Sweden until 1779, but in 1782 their settlement was permitted, though restricted to Stockholm, Gothenburg and Norrköping. The naval city of Karlskrona became an exception to the regulations. Previous research on the Jewish parish in Karlskrona was undertaken in the 1910s, and mistakenly concluded that it was the most unfriendly environment for Jews in early modern Sweden. This article seeks to reinterpret old sources and add newly found ones, which together engender a new perception of Jewish integration in Karlskrona. This is done by adopting the Port Jews concept and recognizing naval cities as internationally orientated production centres. In line with this, the article argues that Karlskrona, together with Gothenburg, should be interpreted as a Swedish example of the Port Jews concept.

Keywords: Port Jews, Jewish integration, Jewish life in Sweden, naval cities, naval history, Jewish proto-bourgeoisie.

Bakgrunden till Kellgrens ”Öfver Propertii Buste”

Eric Cullbed

Översiktliga genomgångar av den svenska litteraturhistorien har sällan låtit bli att stanna upp vid Johan Henric Kellgrens (1751–1795) epigram ”Öfver Propertii Buste eller Porträt”:

Blekt mit anlete är; men tadlen Konstnären icke,
At han det gjort så blekt: sådan i lifvet jag var.
Riktigt bildades så den färg som Cynthia gaf mig;
Blodet torrkade bort, kinderne vissnade hän.
Ungdom och helsa och lycka och lugn, alt offrades henne:
Hennes jag lefvande var, hennes i döden jag är.
Lifvet flyktade snart – men ach! när ägde jag lifvet?
Nej, genom Cynthia blott var ju Propertius til.¹

Raderna trycktes först året efter poetens död i en fotnot till översättningen av den romerske skalden Propertius’ *Elegi* 1.6 i Kellgrens *Samlade skrifter* (1796). För utgåvans redaktör, Gustaf Regné, utgjorde de fyra versparen ett tidigt men närmast ofattbart lyckosamt försök att kombinera elegiska distika med det svenska språket. Det var diktarens sista storslagna insats för den svenska poesin, präntad på dödsbädden ”med redan domnande hand [...], men med synnerligt nöje at se det lyckas”.² Kring mitten av artonhundratalet blev Per Daniel Amadeus Atterbom den förste av flera att uppfatta dikten som ett självbiografiskt farväl: i *Poesiens historia* (1861) uppges det att Kellgren ägnade epigrammet ”åt Propertii och sitt eget minne”.³ I det tidiga nittonhundratalets litteraturhistorikers fantasi bildade verserna stunden då poeten i lungsotens grepp kastade en blick över sitt liv och gav oss sin egen kärlekssaga speglad i den romerske skaldens erotiska självförstörelse.⁴ Enligt denna föreställning frigjorde sig Kellgren i mogen ålder till sist från Horatius’ lekfulla naivitet och gick ur tiden med Propertius’ pessimistiska livsåskådning som enda följeslagare.⁵

Kanske har denna berättelse, vilken i någon mån förutsätter att det rör sig om resultatet av obundet skapande, bidragit till att man emellanåt förtigit eller

åtminstone undvikit att på allvar utforska vad Kellgren själv påtalar: att stycket är en översättning av epigrammet *In statuam Propertii* författat av den i stort sett okände renässanspoeten Guido Postumo Silvestri av Pesaro (cirka 1479–1521), läkare och poet vid Leo X:s hov mellan 1517 och 1521.⁶ Vidare visade Sverker Ek i sin kommentar till Kellgrens verk från 1960-talet att diktaren i själva verket inte haft tillgång till det latinska originalet utan använt den danske klassiske filologen Frederik Plums översättning, publicerad i Hans Wilhelm Ribers *Poesier* (1790).⁷ Samma år hade Kellgren översatt ett annat epigram av Plum som ingår i *Poesier*, nämligen "Til de dansande Flickorne" (Til de dansende Piger), som Kellgren publicerade osignerat i *Stockholms Posten* den 26 februari 1795.⁸ Vid närmare anblick ska det strax framgå att Plum i sin tur inte hade tillgång till Postumos sällsynta elegisamling tryckt 1524.⁹ I stället läste han dikten som den föreligger i senare antologier och Propertiusutgåvor.¹⁰

Förtegenheten om denna bakgrund har antagit olika skepnader. Att Eugène Napoleon Tigerstedt valde benämningen "parafra" snarare än översättning tycks bero på en förståelse av epigrammet som "Kellgrens avsked till den makt som utgjorde hans livs salighet och vända".¹¹ Andra nämner inte Postumo över huvudet taget och räknar dikten till de "rent personliga bekännelserna" som hör Kellgrens sena författarskap till.¹² Häpnadsväckande nog har denna översättning av en översättning till och med uppfattats som en föraning om kommande diktargenerationers originalitetsdyrkan.¹³ Här vill jag därför vända blicken från Kellgrens ensliga möte med den romerske skalden på dödsbädden till textens sekellånga tillblivelsehistoria och intertextuella förgreningar i de grekiska och latinska epigramtraditionerna. I en första del kommer jag att utforska Postumos latinska original samt dess litterära genealogi och sammanhang. Därefter kommer de förändringar som dikten genomgick innan den hamnade i Kellgrens händer att spåras. Slutligen ska jag i del tre undersöka Kellgrens översättning från danskan.

In statuam Propertii och epigramtraditionen

Guido Postumos *In statuam Propertii* lyder enligt den ursprungliga utgåvan, åtföljd av en prosaparafra på svenska:

Pallida quod nimium male finxerit ora Propertii,
 Ne precor artificem carpite: talis eram.
 Finxit enim durae maerentem facta puellae:
 Aruerat sanguis, fugerat ore color.

Hac ego marmoreos sumpsit de Gorgone vultus:
 Huius eram vivus, saxeus huius ero.
 Usus abest vitae tantum, verum hunc ego et olim
 Alterius vivens pectore, non habui.

Att han felaktigt har format Propertius' ansikte alldeles för blekt, | beskyll inte, jag ber er, konstnären för detta – sådan var jag. | Ty han formade honom sörjande den hårda flickans dåd. | Blodet rann bort, färgen flydde ansiktet. | Från denna Gorgon fick jag ett anlete av marmor. | Hennes var jag levande, som sten ska jag hennes vara. | Enbart tillgång till livet är borta, men även förr, | då jag levde genom en annans bröst, saknade jag denna.

Redan Postumos' dikt framstår som ett slags syntes av återkommande teman och motiv i antik och samtida poesi. Traditionen att skriva epigram om bildkonstverk – ett numera alltmer genomtröskat ämne – har sitt ursprung i inskrifter på konstföremål och vann enorm popularitet redan under hellenistisk tid.¹⁴ Talar gör antingen poeten, den avbildade eller själva konstverket. Det sistnämnda poetiska greppet utvecklades under påverkan av konventionen i inskrifter från arkaisk och klassisk tid som innebar att föremålet adresserar läsaren i första person.¹⁵ I regel tematiserar dessa dikter motsatsparen liv och död, imitation och verklighet, bild och ljud/text, måleri och poesi. Ofta nämns eller tilltalas bildkonstnären som antingen hyllas eller beskylls för sitt verk.¹⁶ Poängen, åtminstone i genrens ny-latinska tappning, bygger inte sällan på huruvida mediet antingen lämpar sig för föremålet eller inte.¹⁷ Jag ska här enbart skrapa på ytan av diktens invecklade och svåröverskådliga intertextuella matrix genom att uppmärksamma ett par särskilt angelägna ställen. Först och främst gäller det den latinske 300-talpoeten Ausonius' epigram (nr 57) om Niobe:

Vivebam; sum facta silex, qua deinde polita
 Praxiteli manibus vivo iterum Niobe.
 reddidit artificis manus omnia, sed sine sensu:
 hunc ego, cum laesi numina, non habui.¹⁸

En gång levande, bliven till sten, som därpå polerats
 av Praxiteles' hand, är jag, Niobe, vid liv.
 Konstnären återgav allt, men utan fattningsförmåga;
 sådan saknades när gudarna kränktes av mig.¹⁹

Niobe förhävde sig över att hon med sina fjorton barn överträffade gudinnan Letos tvillingar (Apollon och Artemis) i antal. Straffet blev att alla de fjorton

döddades, och själv drog hon sig undan till berget Sipylos där hon förvandlades till sten. I Ausonius’ första verspar rör sig därför Niobe från liv till sten till liv igen genom skulptören Praxiteles’ pygmalionska konstfärdighet. Här kan ytterligare en länk läggas till kedjan av översättningar, eftersom raderna går tillbaka på ett anonymt grekiskt epigram:

Ἐκ ζωῆς με θεοὶ τεύξαν λίθον, ἐκ δὲ λίθοιο
ζωὴν Πραξιτέλης ἔμπαλιν εἰργάσατο.²⁰

Levande danades jag till sten av gudar, ur stenen
gjorde Praxiteles mig levande åter igen.

I Ausonius’ andra verspar uppmärksammas en naturlig begränsning i konstnärens medium vilken innebär att han omöjlig kan fånga människans fattningsförmåga; men eftersom Niobe själv uppenbarligen aldrig ägde någon sådan, visar sig porträttet fulländat. På så vis bryter motsatsparet verklighet/imitation samman, eftersom bägge skapelser präglas av motsvarande begränsningar. Även denna idé återfinns i grekiska epigram; närmast till hands ligger ett av Ausonius’ samtida Julianus av Egypten:

Δυστήνου Νιόβης ὀράας παναληθέα μορφήν
ὡς ἔτι μυρομένης πότιμον ἐὼν τεκέων.
εἰ δ’ ἄρα καὶ ψυχὴν οὐκ ἔλλαχε, μὴ τόδε τέχνη
μέμφεο· θηλυτέρην εἶκασε λαϊνέην.²¹

Dystra Niobes verkliga form står här att beskåda,
ännu sörjer hon det öde som blev hennes barns.
Men att den saknar själ, beskyll inte konsten för detta;
den ville skildra en kvinna av hårdaste sten.

I Ausonius’ epigram fogas alltså två traditionella Niobe-teman samman, tilldelade varsitt distikon. Postumos dialog med detta latinska epigram markeras med en tydlig allusion i det avslutande versparet (jämför Ausonius’ *hunc ego ... non habui* med Postumos *hunc ego et olim ... non habui*). Det är inte bara ”poängen” och nedmonteringen av bildkonstens gränser i Ausonius’ andra distikon som plockas upp av Postumo, utan även den första hälftens övernaturliga besjälning av föremålet och rörelse mellan liv och sten. Diktens röst tillhör på en och samma gång Propertius och hans staty; i nutid förstenad, i dåtid levande.

Till skillnad från Niobe beror Propertius’ förstening på erotik. Han var ”hennes”, inte sin egen, och därför görs den älskade i Postumos dikt till en Medusa

som förstenade diktaren lika mycket i livet som nu, och detta har konstnären återgivit sanningsenligt. Medusa-motivet förekommer ofta i denna typ av epigram under renässansen och inte sällan i kombination med Niobe i karaktäriseringar av föremål för obesvarat begär: de är hårda som sten och förstenar i sin tur älskaren.²² En passande illustration återfinns i Ercole Strozzi (1473–1508) dikt till Lucrezia Borgia, före detta hustru och senare fiende till Giovanni Sforza under tiden som Guido Postumo vistades vid dennes hov i Pesaro:

Si quis Apollineos perferre diutius igneis
lumine tentarit, lumine captus erit.
Et qui saxificae conspexerat ora Medusae,
mutato rigidum corpore marmor erat.
At quicumque tuos miratur Borgia vultus,
fit primo intuitu caecus, et inde lapis.
Moxque velut Sypili cautes lachrymosa madescit,
vivit et in saxo (quis putet) usque dolor.²³

Han som försöker att uthärda den apolloniska lågan
länge med ögats ljus, mister det ljuset snart.
Om han kastar sin blick på Medusas förstenande åsyn,
blir han snarast till hård marmor, med kroppen förbytt.
Men var man som ditt ansikte, Borgia, skänker förundran,
blir på ett ögonblick blind, därefter blir han till sten.
Sedan strömmar han snart likt Sipylos' gråtande klippa,
smärtan (kan du förstå?) lever i stenen alltjämt.

Blandningen av motiv pekar på kärlekselegins paradox; diktaren/älskaren är hjälten som vågar möta gorgonen, och begår därför ett slags förbrytelse mot gudarna och straffas som Niobe, dubbelt förstenad. Införlivandet av det livlösa självporträttet som motiv i den elegiska självdestruktivitetsens språk kan spåras till en av Postumos samtida, närmare bestämt till ett epigram i Girolamo Angerianos *Erotopaegnon* (1512):

Quis mihi te similem sic fecit, dulcis imago?
Quam vere vultus exprimis ipsa meos!
Tu palles, me pallor habet, tu lumine caeco,
Caecus ego; nulla heu! Mens tibi, nulla mihi.
Vita tuos artus, et nostros vita reliquit;
Muta taces, muta est haec mea lingua, tacet.
Tu sine corde manes, maneo sine corde; moraris
Hic sola, hic solus nocte dieque moror.

Membra geris tenui et fragili contexta papyro,
In tenui et fragili cortice figor inops.
Nil nisi vana mei tu corporis umbra vel aura,
Corporibus par est umbra vel aura meis.
Non multo duras tu tempore, tempore multo
Non duro; fies tu cinis, ipse cinis.
Ambo pares, at laeta magis tu degis: amorem
Non sentis, miserum me facit asper amor.²⁴

Vem har gjort dig så snarlik mig, du ljuvliga avbild?
O, så verkligt du här skildrar mitt anletes drag!
Blekt är ditt ansikte, blekt är mitt. Dina ögon är blinda,
också jag är blind. Bägge saknar förstånd.
Livet har lämnat din kropp, liksom livet har lämnat min egen.
Stumheten gör dig tyst. Stum är min tunga och tyst.
Utan ett hjärta finns du till, jag är utan. Du vistas
ensam, precis som jag; ensam var dag och var natt.
Dina lemmar är fästa vid tunt och ömtåligt papper;
här i en ömtåligt tunn form är jag hjälplöst fast.
Ingenting annat än skugga och dis som härmar min kroppsform
är du, men skugga och dis svarar precis mot min kropp.
Länge består du knappast, och jag består knappast länge.
Aska ska du bli till; aska består jag av själv.
Lika varandra, men långt större glädje är din, ty du saknar
kärlek, som fasansfullt gör mig så eländig jämt.

Den självförbrännande elegikern speglar sig här i sitt blodlösa porträtt, men hos Postumo är det porträttet som speglar sig i den döde poetens minne. Denna temporala förflyttning i förhållande till det elegiska nuet markeras genom en lek med Propertius' vers: "hennes ska jag vara levande, död ska jag vara hennes" (*huius ero vivuus, mortuus huius ero* 2.15.36). Hos Postumo står det i stället: "Hennes var jag levande, som sten ska jag hennes vara" (*Huius eram vivus, saxeus huius ero*). Propertius' ord här utgör (som så ofta) ett slags prematur gravinskrift över poeten själv som drastiskt utlovar odödlig kärlek, och i marmorbysten liksom i Postumos epigram infrias löftet.

Textens förvandlingar och Plums översättning

Ett par decennier efter Postumos' död inkluderades dikten i Giovanni Paulo Ubaldinos antologi med samtida latinska poeter.²⁵ Härmed uppkom två muta-

tioner i texten. Dels ersattes ordet *ego* ("jag") med *quoque* ("även") i den sjunde raden utan att ge upphov till någon större skillnad i grammatik (verbformen *habui* markerar fortfarande första person), men allusionen till Ausonius försvagades; dels kontaminerades (för att låna en term från textkritiken) den fjärde radens "som sten (*saxeus*) ska jag hennes vara" av Propertiusstället som anspelas på, och i stället står det liksom hos Propertius "som död" (*mortuus*), varmed allusionens kontrastverkan minskar.

Under de kommande århundradena kom dikten att oriktigt tillskrivas såväl Casanova som den spanske Jaime Juan Falcó, men när Jan van Broekhuizens inkluderade den bland paratexterna i sin Propertiusutgåva 1702 (omtryckt 1727) stod den under Guido Postumos namn.²⁶ Det var förmodligen här som den danske poeten Frederik Plum (1760–1834) fann den. Som ung studerade han klassisk filologi i Köpenhamn, men när hans fästmö Johanne Christiane Braëm dog 1786 bytte han bana till gammaltestamentlig exegetik. Innan hans uppehåll från klassikerna, vilket skulle vara i nästan trettio år, hann han dock ge ut ett par översättningar: en volym med Juvenalis' tionde och Persius' andra satir på blankvers, samt Postumos dikt, ett antal epigram ur den Grekiska antologin och Ausonius' epigram om Agathocles. De översattes på originalets versmått och trycktes tillsammans med Plums egna alster i den sista volymen av Ribers fyrbandsantologi *Poesier*.²⁷ En del av dessa dikter diskuterar Plum brevlades med vännen Jens Baggesen och ber om råd.²⁸ Dessvärre återfinns inte i detta sammanhang några vidare upplysningar om "Propertius's Büste. (efter Guido Posthumus.)":

See mit Ansigt er blegt, men dadler I Kunstneren ikke,
 At han det gjorde for blegt; saadan i Live jeg var.
 Han afbilded' deri min Sorg for den grusomme Pige;
 Blødet tørredes hen; Farven af Kinderne svandt.
 Dette Ansigt af Marmor har hun, Gorgonen mig givet;
 Hendes jeg levende var; hendes i Døden jeg er.
 Livet mangler jeg kun, men og fordum jeg manglede dette,
 Da jeg leved' og dog blot i en anden var til.

Översättningen svarar nästan ord för ord mot latinet, men ett par anmärkningsvärda förändringar kan noteras. Den första raden infogar ett presentativt "see" och byter ut Postumos något invecklade inledande bisats i vilken Propertius talar om sig själv i tredje person mot ett rakare påstående följt av en invändning. Dessutom har den tredje radens beskrivning av den älskade som *dura* ("hård") förlorat sin koppling till stenmetaforiken och översatts "grusomma" ("grym").

Kellgrens översättning

Det var alltså i denna form som dikten hamnade i Kellgrens händer under 1790-talet, i en fas då han tog intryck av tyska och danska poeter och började undvika franskklassicismens parrimade Alexandriner till fördel för antika versmått.²⁹ Regnér skulle senare återropa dessa metriska försök på dödsbädden som stöd i sitt manifest för främliggörande översättning.³⁰ Men innebar det nya intresset en större aktsamhet för källtextens rytm, ordval och syntax? Både ja och nej. Plums växling mellan påstående och invändning i första versparet bibehålls, men det inledande "See" raderas och "Blekt" återerövrar sin initiala position i dikten. I övrigt är dock de två inledande raderna nästan identiska och det iögonfallande "tadlen" framstår plötsligt som ett slags osynlig danism från Plums "dadler I". I tredje versen pekar förlagan på en ambivalens hos Kellgren som kanske inte är helt uppenbar annars, nämligen att "bildades" inte bör förstås som 'uppstod' (det vill säga hos mig, Propertius, när jag ännu levde, *Svenska Akademiens Ordbok* s.v. 1), utan som 'avbildades' (det vill säga av konstnären, *Svenska Akademiens Ordbok* s.v. 2). Det första tolkningsalternativets möjlighet hos Kellgren ger en känsla av att statyn, likt Ausonius' Niobe, är identisk med den förstelnade skalden. Dessutom har Plums "grusomme Pige" – en avmetaforisering av Postumos *dura puella* – bytts ut mot egennamnet för Propertius' älskade, Cynthia, som också blir subjekt i satsen. Ännu viktigare är kanske att Medusametaforiken helt och hållet plockats bort ur diktens femte rad och ersatts av en återblickande reflexion med en närmast flämtande repetition av ordet "och": "Ungdom och helsa och lycka och lugn, alt offrades henne". På så sätt har dikten lösgjorts från den antikvariskt namngivna mytologiska gestalten till fördel för "Cynthia", kort och gott. Men därmed försvann inte det monstruösa ur dikten och i gorgonens frånvaro har uttolkares tankar beträffande denna blodsugare i stället varit fria att gå till vampyren i en mer gotisk anda.³¹

På samma sätt försvann slutraderernas redan gradvis försvagade allusion till Ausonius' Niobe helt och hållet, och idén om Propertius' oförändrade livlöshet – i livet, i döden och i sten – har formulerats som en fråga vars svar får bli diktens avslutande visdomsord: "Nej, genom Cynthia blott var ju Propertius til." Vem talar i detta nya crescendo? I Postumos första vers stod Propertius i tredje person, men namnet försvann hos Plum där elegikern genomgående talar i jag-form. På svenska står Propertius återigen i tredje person, denna gång i slutversen när Kellgren, både som översättare vars röst blivit ett med epigramdiktarens och som uttolkare, summerar versernas poäng och 'sagan om Propertius' så som han uppfattar den.

Det är alltså inte helt okomplicerat att betrakta "Öfver Propertii Buste" som en föraning om kommande diktargenerationers originalitetsideal. Epigrammet ut-

gör en länk i en lång kedja av imitationer och översättningar, som ytterst stäcker sig till inskrifter från arkaisk tid i vilka föremålen talar i första person. Men för den sakens skull bör man inte förkasta den starkt positiva reception som dikten åtnjutit, utan snarare bejaka den. "Öfver Propertii Buste" kan ses som ett exempel på George Steiners översättarideal: hermeneutikern som "vet bättre än författaren gjorde".³² Längs vägen genom editioner och översättningar bleknade och raderades mycket av Postumos manierism, mytologi och allusivitet, och det var först hos Kellgren som denna svansång fick sin självutplånande livaktighet och emotionella laddning.³³

Noter

1. Johan Henric Kellgren, *Samlade Skrifter* II (Stockholm, 1796), s. 303; utg. i Sverker Ek, Allan Edvard Sjöding & Otto Sylwan (red.), *Samlade skrifter av Johan Henrik Kellgren* II (Stockholm, 1938–1939), s. 370.
2. Gustaf Regné, *Försök til Metriske Öfversättningar från Fortidens Skalder* (Stockholm, 1801), s. 148.
3. Per Daniel Amadeus Atterbom, *Poesiens historia* III (Örebro, 1861), s. 99.
4. Se till exempel Carl Grimberg, *Svenska folkets underbara öden: Gustav III:s och Gustav IV Adolfs tid* (Stockholm, 1922), s. 162; Henrik Schück & Karl Warburg, *Illustrerad svensk litteraturhistoria* IV (Stockholm, 1928), s. 330; Otto Sylwan, *Johan Henric Kellgren: levnad och författarskap*, omarb. uppl. (Stockholm, 1939), s. 357 f.
5. Se t.ex. Axel Forsström, "Kellgren och Horatius", *Förhandlingar och uppsatser* 33 (1919), s. 36; Carina Burman, "Översättaren Johan Henric Kellgren", i Stefan Ekman, Mats Malm & Lisbeth Stenberg (red.), *Den litterära textens förändringar: studier tillägnade Stina Hansson* (Eslöv, 2007), s. 359 f.
6. Se Domenico Bonamini, "Memorie istoriche di Guido Postumo Silvestri pesarese", *Nuova raccolta d'opuscoli scientifici e filologici* 20:9 (1770); William Roscoe, *The Life and Pontificate of Leo the Tenth* III (Liverpool, 1805), s. 317–324, 131–144.
7. Sverker Ek & Allan Edvard Sjöding, *Samlade skrifter av Johan Henrik Kellgren* VIII:2 (Stockholm, 1969–1972), s. 531–533.
8. Hans Wilhelm Riber, *Poesier, Fjerde Samling* (Kjøbenhavn, 1790), s. 164.
9. *Guidi Posthumi Silvestris Pisarenensis Elegiarum libri II* (Bologna, 1524), fol. xlvj.
10. *Sex. Aurelii Propertii elegiarum libri quator, ad fidem veterum membranarum sedulo castigati* (Amsterdam, 1702¹), s. 424; (1727²), s. 490.
11. Eugène Napoleon Tigerstedt, *Johan Henric Kellgren* (Stockholm, 1954), s. 60.
12. Sten Carlsson & Jerker Rosén, *Den svenska historien: 10, Gustav III, en upplyst enväldsbärska* (Stockholm, 1992), s. 56.

13. Se Michael B. Thomson, "'You're not a genius just because you're mad': Imitation and Originality in the Swedish Enlightenment", *Lumen: Selected Proceedings from the Canadian Society for Eighteenth-Century Studies* 13, 1994, s. 169–177, 174: "There is one extraordinary piece, possibly the only one in Kellgren which might nudge us somewhere towards the territory of 'The New Creation.' This is 'Över Propertii Byst' [...]".
14. Se exempelvis Kathryn Gutzwiller, "Seeing Thought: Timomachus' Medea and Ecphrastic Epigram", *American Journal of Philology* 125 (2004), s. 339–386; Michael Squire, "Making Myron's Cow Moo?: Ecphrastic Epigram and the Poetics of Simulation", *American Journal of Philology* 131 (2010), s. 589–634.
15. Se t.ex. Doris Meyer, *Inszeniertes Lesevergnügen: Das inschriftliche Epigramm und seine Rezeption bei Kallimachos* (Stuttgart, 2005); Michael Tueller, *Look Who's Talking: Innovations in Voice and Identity in Hellenistic Epigram* (Leuven, 2008).
16. Se Mary Tom Osborne, *Advice-to-a-painter Poems, 1633–1856* (Austin TX, 1949).
17. Se Marcos Ruiz Sánchez, "Pallida imago: el retrato del enamorado en el epigrama neolatino", i L. Gil et al. (red.), *Corolla Complutensis in memoriam J. S. Lasso de Ia Véga contexta* (Madrid, 1998), s. 643–654; Marianne Albrecht-Bott, *Die bildende Kunst in der italienischen Lyrik der Renaissance und des Barock* (Wiesbaden, 1976), s. 68–128.
18. R. P. H. Green, *The Works of Ausonius with Introduction and Commentary* (Oxford, 1991), s. 80–81.
19. Samtliga översättningar är mina egna.
20. *Grekiska antologin* 16.129, utgiven i Hermann Beckby, *Anthologia Graeca*, 2 verb. Aufl., vol. 4 (München, 1965), s. 372.
21. *Grekiska Antologin* 16.130, utgiven i Beckby 1965, s. 372.
22. Se Marcos Ruiz Sánchez, "La metamorfosis del mármol: Mito y obra de arte en los epigramas neolatinos", *Minerva* 12 (1998), s. 161–179.
23. Tito Vespasiano Strozzi & Ercole Strozzi, *Strozzi poetae pater et filius* (Paris, 1530), s. 86^r.
24. Allan Murray Wilson (red.), *Girolamo Angeriano: The Erotopaegnon (edited and translated with commentary)* (Nieuwkoop, 1995), nr 16; jfr också nr 89.
25. Io. Paulus Ubaldinus, *Carmina poetarum nobilium* (Milano, 1563), s. 50.
26. *Theodori Bezae Vezelii Poematum Editio secunda [...] Item, ex Georgio Buchanano aliisque variis insignibus poetic excerpta carmina, praesertimque epigrammata* (Genève, 1559), s. 190–191; *Operum poeticorum Jacobi Falconis Valentini Montesianae militiae equitis [...] libri quinque, ab Emmanuele Sousa Coutigno Lusitano amici famae studioso collecti [...]* (Madrid, 1600), fol. 16^v; *Sex. Aurelii Propertii elegiarum libri quator, ad fidem veterum membranarum sedulo castigati* (Amsterdam, 1702¹), s. 424; (1727²), s. 490.
27. Frederik Plum, *Juvenal og Persius om menneskenes ønsker: to satirer oversatte af det latinske og ophyste med anmerkninger* (Köpenhamn, 1790); Riber 1790, s. 152–156 (*Grekiska antologin*); s. 171 (Ausonius); s. 165 (egna distika, "Til de dansende Piger"); s. 192–197 (egen hexameterdikt, "Til Secretair Pram").

28. Om denna brevväxling se Claus Munk Plum, "Gamle breve fortæller om Frederik Plum og Jens Immanuel Baggesen", *Fund og Forskning* 37 (1998), s. 103–122.

29. Sylwan 1939, s. 154–157.

30. Se not 2; jfr Johanna Akujärvi, "Innovatörer och traditionalister: om tidiga svenska klassikeröversättares syn på sin roll i det svenska litterära systemet", i Per Erik Ljung & Claes-Göran Holmberg (red.), *Översättning – adaption, interpretation, transformation: föredrag vid den 28:e studiekonferensen i International Association of Scandinavian Studies (IASS) i Lund 3–7 augusti 2010* (Lund, 2011), s. 6.

31. Grimberg 1922, s. 162.

32. George Steiner, *After Babel: Aspects of Language and Translation* (Oxford & New York, 1992), s. 318.

33. Jag vill tacka Per Pippin Aspaas och de anonyma granskarna för värdefulla kommentarer.

Summary:

The Background to Kellgren's "On a bust of Propertius"

This article examines the Swedish eighteenth-century poet Johan Henric Kellgren's widely celebrated epigram "On a bust of Propertius" ("Öfver Propertii Buste eller Porträt"), published posthumously in Gustaf Regnér's edition of Kellgren's collected works. An attractive but fanciful story about the poem as Kellgren's autobiographical reflection and personal farewell on his deathbed has triggered an unwillingness among scholars to explore what the writer himself declares: that the piece is a translation of the epigram *In statuam Propertii* by the virtually unknown Italian Renaissance poet Guido Postumo Silvestri of Pesaro. The first section of the article surveys the intertextual field of Postumo's poem and analyses its fusion of common tropes and motifs in the Greco-Roman and Neo-Latin ekphrastic epigram traditions. The second section traces the subsequent textual history of Postumo's poem and the changes it underwent in reprints as well as in the eighteenth-century Danish philologist Frederik Plum's translation into his native language. The third and final section focuses on Kellgren's interpretation of the Danish text. It was through a process in several stages of reproductions and translations that this Neo-Latin creation was divested of its mythological references and allusions to late-antique poetry, thereby transformed into a pathos-driven swansong.

Keywords: Johan Henric Kellgren, Frederik Plum, Guido Postumo, translation, ekphrasis, advice-to-a-painter poems.

Strid om leseopplæringspraksis i Trondheim på 1770-talet? To utgåver av Christian Schultz' ABC-bok.

I "Forordning om Skolerne paa Landet i Norge" av 23. januar 1739 heiter det i artikkel 11 om læraren at "Alle Børn i Skolen skal han allerførst og frem for anden Lærdom lære at læse reeligt og rent i Bøger". Dette var då ei overordna målsetjing for den organiserte skoleundervisninga som vart sett i gang frå og med denne tida i den norske riksdelen. Det breie skolehistoriske biletet av denne prosessen er det på ingen måte tid eller plass til å ta fram her, så det skal få liggja. Vi skal heller prøva setja søkelys på ei avgrensa side ved praksis i det å læra ungar opp i lesekompetansen det er sikta til i den nemnde artikkel 11 frå 1739. For å prøva komma dette noe nærare inn på livet skal vi i denne samanhengen sjå litt på det aller eldste trykte materialet til spesiell bruk i leseopplæringa vi har bevart frå Noreg. Tilsvarende materiale elles frå Norden er eldre enn vårt, men skal av plassomsyn heller ikkje takast opp i særleg grad her. Det eldste *norske* materialet på dette feltet er to abc-bøker frå åra 1777 og 1779, båe er forfatta av Christian Schultz og trykte i "Tronhjem" (hos boktrykkar Jens Christensen Winding kan vi leggja til). Ei jamføring av desse to versjonane av sjangeren abc-bok gir oss etter alt å dømma ein liten gløtt inn i sider ved ein undervisningspraksis det, om ikkje anna, kan synast å ha stått reell strid

om. Når det er sagt, må det leggjast til at det vi her kallar *norsk* materiale, sjølv sagt er dansk-språklege lærebøker. Eldre enn dei to nemnde i norsk abc-historie er ei abc-bok på samisk, laga av seminaristane ved Seminarium Lapponicum i Trondheim og trykt i 1767 eventuelt 1768 (også hos J. Chr. Winding) med Knud Leem, professor ved seminariet som ein slags redaktør.¹ Det er likevel abc-bøkene frå 1777 og 1779 det skal dreia seg om i denne samanhengen.

Først då ein kort presentasjon av boka frå 1777: Det er eit lite trykk på 32 sider med to illustrasjonar og tittelen *Forsøg Til En nye Abc-Bog Ungdommen til Beste*. Tittelen har tillegget "Forfattet af Christian Schultz. Ih lens Skole den 20 Sept. 1777". Boka vart omtalt, med eit samandrag av innhaldet, i avisa *Tronbiems Adresse-Contoires Efterretninger* same år.² Den kortfatta presentasjonen av boka som er gitt i annonsen i Adresse-Contoires *Efterretninger*, treng for vår bruk her gjerast meir fullstendig. I denne abc-boka får vi då først (s. 2) ein presentasjon av bokstavane – "De selvlydende Bogstaver: a e i o u y æ ø" og så "De medlydende Bogstaver: b c d" og så bortetter. På sidene 3 til 5 er det gitt alfabet med ulike skrifttypar, store og små antikva til slutt. På side 6 får vi tal (arabiske og romartal). Så på side 7 og 8 kjem stavingar på to bokstavar – frå *Ab, eb, ib, ob, ub, yb, ab, øb* til *zu, zy, zæ, zø*. Dette er utvida til stavingar med tre bokstavar på sidene 8 og 9, frå *Bla,*

ble, bli til vru, vry, vra, vrø – altså reine syllabari-er utan språkleg meining. Deretter kjem (på s. 9) "Ord af een Stavelse": *Aag, Ørk*, ord av to stavingar (på s. 10): *Aa=buer...Øy=et*, og så frå side 11 til 15 "Ord af fleere Stavelser" frå *Aa=ben=ba=rel=se* til *Ø=jen=skalk*. På side-
ne 15 til 18 er det på tilsvarende vis ført opp "Navne=Ord", frå *Aa=ron* til *Æ=gyp=ten*. Så, og det er det all grunn til å leggja merke til, kjem det på sidene 19 til 24 ulike "Lære=Fabler", med verdsleg innhald som dømesvis dette:

En rej=sen=de Per=son, sat=te
sig paa et Æd=sel, og loed sin
un=ge Søn føl=ge med til Fods. De
For=bi=gaa=en=de, som det=te saae,
sag=de da: Hvil=ken u=for=skam=met
og u=barm=hjer=tig Mand! Han ri=der
selv i sin Ma=ge=lig=hed og la=der den
un=ge stak=els Dreng gaee til Fods...
etc.

Som vi ser, er orda delte opp i stavingar med bindestrekar. Etter dette kjem det på sidene 25 til 32 eit "Tillæg" med følgjande tre avdelingar: "Om Bogstavernes Brug, Om Bogstave-
ring, Om Afdeelings=Tegnene" i.e. "Comma; Colon" etc. Vi kan elles leggja til dette at den eine av dei to illustrasjonane i denne abc-boka er ein hane, eit slags topos i abc-bøker frå tysk 1500-tal av.

Det kan vera god grunn til å halda denne enkle utgåva frå 1777 opp mot den utgåva som kom allereie to år etter. Både tittel og innhald i den nye signaliserer nemleg motstand mot og etter alt å dømma misnøye med det første forsøket. Utgåva frå 1779 har såleis følgjande tittel:

Forsøg Til En forbedret Abc-Bog Ungdommen til Beste med undertittel og med Foresattes Samtykke udgivet i Trykken af C. Schultz. Ihlens Skole den 16de Julii 1779. Andet Oplag. Tronhjem. Trykt paa Autors Bekostning. Det kan her vera særleg grunn til å merka seg ordet forbedret i sjølve tittelen og med Foresattes Samtykke i

undertittelen. Vi kjem attende til dette – det synest om ikkje anna absolutt å ha "praxeolo-
giske" implikasjoner.

Innhaldet i andre utgåva av boka er altså substansielt endra på to område – bae viktige må vi tru: For det første er stavingsgruppene eller dei reine syllabariene på to og tre bokstavar (s. 7–9 i 1777-utgåva) heilt borte. Har det noko med praksis å gjera, kan vi spørja. Vi skal la det hengja litt. Det andre området der det verkeleg er gjort endring i den nye versjonen av abc-boka, gjeld teksttype som er vald for leseopplæring ut over stavings- og ordnivå. Utvalet med små lett moraliserande verdslege "Lære-Fabler" i 1777-utgåva er nemleg bytt ut med solid kristeleg teksttilfang. Det er tale om "Herrens Bøn" (s. 7), "Vor Troes Artikle" (s. 8), "De Ti GUDS Bud" (s. 9–11), "Daabens Sakramente" (s. 11), "Alterets Sakramente" (s. 12), "At bede til Bords" (s. 13–15), og så heilt til slutt, etter eit innslag med "Navne-Ord", alfabet og tal tilsvarende det i 1777-utgåva, kjem "En Bøn daglig at bede" (s. 21) – "O Jesu Christe! Vær mig arme Synder naadig og barmhjertig...". Relativt tungt oppbyggeleg stoff får vi vel seia! Det må leggjast til her at i alle desse oppbyggelege tekstene er ordtilfanget delt opp i stavingar (med bindestrek mellom) slik vi ser i tekstutsnittet frå 1777-utgåva.

Det er altså påfallande at bruk av syllabari-er forsvinn frå lærematerialet i løpet av to år – i ei "forbedret Abc-Bog Ungdommen til Beste" skriven av same forfattar som i første omgang har dette elementet med i læreboka. Likevel er det vanskeleg å sjå at dette har ført med seg noka dramatisk endring i undervisningsprak-
sis. Staving som metode var tydeleg nok det som galdt også for brukarar av 1779-utgåva, så vi kan berre spekulera over grunnen til at syl-
labariene vart fjerna i denne utgåva – plassom-
syn, kanskje? Bruk av syllabari-er i leseopp-
læring går i alle fall attende til mellomalderen og er godt kjend elles i europeisk samanheng. Det finst ikkje bevart syllabari-er med latinske

bokstavar frå norsk område før denne abc-boka frå Trondheim. Men metoden er belagd i runeinnskrifter frå norsk høgmellomalder. Vi har med andre ord to slike runesyllabariar frå Nidaros – eitt på ein vegg i Nidarosdomen og eitt på eit lausfunn frå gravingar i bygrunnen.³ Syllabariar av det slaget vi finn i abc-boka frå 1777, er elles godt belagde i mange abc-bøker frå reformasjonen og framover til 1700-talet. Frå Sverige finst det slike syllabariar for eksempel i ei abc-bok frå Västerås 1637 og ei frå Göteborg 1660.⁴ Så, om dette innslaget i 1777-utgåva frå Trondheim er etterlikning av kjend praksis ute, eller om det også er uttrykk for ein lokal opplæringstradisjon som går attende til mellomalderen, har vi ikkje kjeldegrunnlag for å seia noko sikkert om. Det vi *veit*, er at syllabariar er å finna i dei nemnde svenske abc-bøkene frå 1637 og 1660, truleg òg i den eldste på dansk frå 1649.⁵ Heilt ute var dette med syllabariar visseleg ikkje i norsk samanheng i 1779. Det er til dømes på plass att, saman med Fadervår og anna religiøst stoff, i ei abc-bok trykt i Kristiansand 1804.⁶ Det er difor grunn til å gå ut frå at mellomalderens bruk av syllabariar i leseopplæringa har halde stand som praksis 1700-talet ut her i landet.

Den fullstendige utskiftinga av små kvar dagsleg verdslege lesestykke med kristeleg stoff frå 1777- til 1779-utgåva synest meir dramatisk enn at syllabariene er utelatne og har nok meir å seia for det som skjedde i undervisninga. Det er utan tvil med underforstått tilvising til tekstutvalet at undertittelens ”med Foresattes Samtykke” i 1779-utgåva kjem inn. Eit avgjerande punkt i den samanheng vil då vera korleis uttrykket ”Foresattes Samtykke” her skal oppfatast. Er det tale om føresette for elevane, eller er det føresette for forfattaren av abc-boka det er sikta til? Forståinga av bakgrunnen for den ganske dramatiske endringa av tekstutvalet for leseøvingar dei to abc-bøkene imellom er heilt avhengig av kva vi skal leggja i omgrepet ”Foresatte” i undertittelen til 1779-utgåva. Om det skal skjønast som skolens tilsynsmenn

og Christian Schultz’ overordna, vil det vera tale om eit inngrep ovanfrå, frå kyrkjeleg hald eller frå kyrkjelege tilsynsmenn. I det andre tilfellet kan det vera tale om eit aldri så lite foreldreopprør. Det er altså ikkje heilt klårt kva som er den rette tolkinga av omgrepet ”Foresatte” i undertittelen til nyutgåva av abc-boka til Schultz.⁷ Men ettersom trykkefridomsperioden tidleg på 1770-talet var omme i 1777, må vi gå ut frå at biskopens *imprimatur* har måtta til også før ei abc-bok kunne prentast. Diverre er omslaget på det bevarte eksemplaret i Gunnerus-biblioteket ved Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet i Trondheim borte og erstatta med ny innbinding. Det *imprimatur* som der truleg har funnest, er såleis borte. Men vi må gå ut frå at bokmanuset har vore gjennom ein prosess som gjer det mindre sannsynleg at (religiøse) tilsynssmakter, og såleis ”Foresatte”, i ettertid skulle ha gripe inn og instruert Schultz til å endra innhaldet i boka. Det mest rimelege synest då å vera at dei ”Foresatte” det er sikta til i undertittelen på 1779-utgåva, er (ei gruppe) føresette for dei som skulle bruka boka, altså elevane. Det kan i den samanheng vera eit poeng at det står ”Foresatte” og ikkje ”de Foresatte” i undertittelen til abc-boka. Vi anar med denne presiseringa i så fall og med eit lite atterhald eit foreldrekrav om religiøse tekster i opplæringa – forfattaren av dei to versjonane er jo den same og har neppe så fullstendig endra oppfatning av kva som burde vera med i slik samanheng i løpet av mindre enn to år!

Ein grunn til denne fullstendige omkalfatringa av lesestoffet frå 1777 til 1779 *kan* vera (og truleg var) at det var to syn som støytt mot kvarandre i spørsmålet om kva lesestoff ei abc-bok skulle innehalda. Det var nemleg slik at heilt frå mellomalderen av hadde slike ting som fadervår, credo og Ave Maria vore med som element i leseopplæringa, og frå 1500-talet av vart dei ti bodorda, trusvedkjenninga, fadervår og ymse anna slikt standard innhald i abc-bøker, slik at omgrepet ”Katechismus-

ABC-Bücher” etterkvart kom til å bli nytta. I denne samanhengen stod elles også hanen fram som bilde, eller kanskje etterkvart som visuell markør i abc-bøker.⁸ Denne etterkvart vél etablerte tradisjonen med «katekisme abc-bøker» vart, også i Norden (Sverige i alle fall) frå tidleg 1700-tal, utfordra, om vi kan kalla det så, ved at ymse anna moraliserande stoff kom i tillegg. I 1758 gav såleis Erik Ekholm ut ei abc-bok med vekt på rettskriving, ”En ny A-B-C-bok inriktad efter et riktigt stafnings-ok skriftsätt, samt efter nu brukelig svenska”. Denne inneheldt ikkje katekisme-stoff i det heile, men hadde i staden med små moralske lærestykke og knytte seg ved det til ei litt tidlegare abc-bok frå Strängnäs (1750) der katekismestoffet var utvida med Æsops fabel om svala og mange andre småfuglar. Bruk av Æsops fablar hadde altså allereie i 1770-åra tradisjon til dømes i svensk undervisnings-praksis.⁹ Det er såleis neppe heilt tilfelleleg at Christian Schultz kallar leseutvalet i 1777-utgåva nettopp for ”Lære=Fabler”.

Det er då truleg i forlenginga av ein tradisjon med katekisme-abc-bøker på den eine sida og dei friare tendensar utan katekismestoff på den andre at vi må sjå Trondheims-utgåvene frå 1777 og 1779. Det er då truleg relevant å peika på at Ihlen Skole, der abc-bøkene vart til, ikkje fekk eigen fundas då han vart skipa i 1770. Heilt til 1790 vart sokneprest Niels Tønders kongeleg stadfesta «Foundation» for Vår Frues sokn nytta: ”Foundation for En Skole. Til frie Undervisning i Saligheds Kundskab for fattige Børn og andre Vankundige i Tronhiems Frue-Kirkes Sogn”. Denne var trykt hos J. C. Winding i 1754. Her heitte det uttrykkeleg (kap. 2) at ”Saadanne Børn nyde frie Undervisning i at lære ved inden og uden Bog at læse, især Lutheri lille Catecismum og den over same allerede forfattede og over alt anbefalede Forklaring”. Elevane kunne elles etter denne ”Foundation” berre få bøker som katekisme, forklaring, nytestamentet og salmebok ”uden Betaling”,

men berre ”saa længe Cassen det formaar”.¹⁰ I kva grad dette har hatt noko å seia for valet av abc-bøker, er uklårt. Det faktum at bøkene til Christian Schultz vart utlyste til allment sal, tyder vel helst på at dette var bøker dei føresette for elevane sjølve laut skaffa, og at det såleis ikkje i utgangspunktet har vore økonomiske grunnar for dei til å reagera på innhaldet.

Ettersom 1777-utgåva for det aller meste berre synest å ha vore kjend som *tittel* av abc-forskarar kringom, har skilnaden mellom utgåvene frå 1777 og 1779 ikkje vore åtgådd og diskutert. Men dei to utgåvene er altså uttrykk for to ulike praksisar i tidleg leseopplæring på 1700-talet, som vi altså ser spor av også i Noreg. Det ser dermed, slik eg tolkar materialet, ut til at Christian Schultz på 1770-talet i Trondheim har freista etablere ei leseopplæring lausriven frå katekisma – kanskje inspirert frå Sverige eller Tyskland. Ein rask reaksjon mot dette synest å ha komme, også frå foreldrehald kan det sjå ut til: Slik praksis har etter alt å dømma vore sedd på som uønskt. Schultz synest difor å ha vore tvinga *inn att* i folden, må vi tru, til solid katekismebasert leseopplærings-praksis. Om dette inneber at det har funnest andre katekisme-tru abc-bøker produserte i Noreg, er svært usikkert. Truleg ikkje. Det mest sannsynlege er at det har vore nytta dansk læremateriale både i Trondheim og elles i landet.¹¹ Men det kan i alle fall leggjast til her at abc-boka på samisk frå Trondheim 1767 tydeleg går inn i katekisme-tradisjonen. Boka på 24 sider har først syllabariar (s. 1–7) – resten er tekster med katekisme-innhald. Anna er vel ikkje å venta i ei bok laga ved og av eit seminarium for prestar! I vår samanheng her er det heller ikkje utan interesse å registrera at læraren Christian Schultz ikkje vart værande så lenge ved Ihlen Skole. Han byrja ved skolen i 1775 og slutta i 1780, året etter den andre versjonen av abc-boka kom ut.¹² Men kva avgangen botna i, veit vi jo ikkje.

Det er då rimeleg å meina at den foreldre-reaksjon vi her etter alt å dømma ser konturar av, på eitt eller anna vis også gir uttrykk for religiøse haldningar eller stemningar i byen. Ifølgje Steinar Supphellen i Trondheim bys nye historie frå 1997 har vi lite kjeldemateriale som kan opplysa oss om det religiøse liv i byen på 1700-talet. Vi veit at det fanst pietistiske straumdrag i første del av hundreåret, og at det kring 1760 var prestar som teologisk var orienterte i same retning.¹³ Utover det finst det ikkje så mykje å halda seg til, så kanskje kan den striden vi anar konturane av kring undervisningspraksis i leseopplæringa mot slutten av tiåret 1770–1780 også vera uttrykk for at ein tradisjonalistisk, kanskje pietistisk, stemning var å finna ute blant folk i bymiljøet. Men då er det mykje anna enn undervisningspraksis i skolen om å gjera.

Jan Ragnar Hagland

Noter

1. [Knud Leem], [Aabc-bok] (Tronhiem: prenti J. C. Winding, 1767 el. 1768).
2. Jf. *Tronbiems allene Kongelige privilegerede Adresse-Contours Ugentlig udgivende Efterretninger* 1777, no. 46. Boka er der presentert med eit lite oversyn over innhaldet: "Forsøg til en nye A.B.C. Bog, hvoraf den gemene Ungdom lærer at kiende adskillige Arter af Bogstaver, samt Tal og Rommer-Tal, derneest Stavelser, Ord og Navne til Lættelse og Øvelse i en vis Stave- og Læsemaade. Til den Ende gives og nogle Lære-Fabler af forskellige Slags Bogstaver og Ordene deelte i Stavelser; Endelig og et Tillæg om Bogstavernes Brug, Bogstavering og Afdelings-Tegnene." Deretter opplysning om kor boka er å få kjøpt. Annonsen gir eit nyttig oversyn over innhaldet i boka, men i lista over "ABC-bøker etter årstall" i Dagrun Skjelbreds rapport *Norske ABC-bøker 1777–1997* = Rapport 2/2000. Høgskolen i Vestfold (Tønsberg, 2000) er dette feilaktig oppfatta og oppført som eigen publikasjon (nr. 9 på lista med den eigentlege boka som nr. 10). Det er likevel ikkje så viktig i vår samanheng. Men det finst altså inga utgåve med ein slik lang undertittel.
3. Jan Ragnar Hagland (under utgiving), *Runer frå utgravingane i Trondheim bygrunn – N823*, www.hf.ntnu.no/nor/Publik/RUNER/RUNER.doc.
4. Ingeborg Willke, *ABC-Bücher in Schweden: Ihre Entwicklung bis Ende des 19. Jahrhunderts und ihre Beziehungen zu Deutschland* (Lund, 1965), s. 96.
5. Willke 1965, s. 133.
6. Jf. Skjelbred 2000, nr. 12.
7. Dansk ordboksmateriale som dekkjer perioden det her er tale om synest helst å tyda på at det er tilsynsmenn for skolen det er sikta til. *Dansk Ordbog, udg. under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse* (København, 1802) har såleis Foresat adj. part. [af foresatte] som eige oppslagsord med forklaringsa "Bruges meest substantive til at betegne enhver, som er sat over andre, eller har at befale over andre; en Øvrighed. Landets, Byens duelige foresatte Mænd maa man ikke søge at vanære. Man har at adlyde sine Foresatte. Jeg ærer ham ikke allene som en brav Mand, men og som min Foresatt." *ODS V* (1923) har likevel, med belegg frå Johannes Ewald (1743–1781) det tautologiske uttrykket "tyranniske Forældre og Foresatte". Det viser at Foresatte i tydinga "foreldre" ikkje kan utelukkast i vår samanheng.
8. I pedagogisk litteratur har det vore diskusjon om kva abc-hanen skulle symbolisera eller vera uttrykk for (jf. Willke 1965, s. 87 ff.). Det kan difor vera grunn til å merka seg at hane-illustrasjonen i 1777-utgåva til Schultz har ein billetekst der det synest å ha vore lagt vekt på hanen som den som tidleg står opp og tek til å verka. Ettersom det bevarte eksemplaret i Trondheim er defekt og svært nedslite, er det berre brokkar av teksten som kan lesast. Men vi kan i alle fall lesa at hanen "staar op sin...Børn og bæder ier Vagt/det er snart Tiden i Skole at gaae/ der flittigt at...e, bæde og siunge/ lærer Gud...iende...". Altså hanen som inspirasjon for den flittige elev er det Schultz tykkjest å ha lagt vekt på.
9. Willke 1965, s. 122.
10. Kristen Aspaas, *Forstadens skole: Ila skole – Trondheim 1770–1970* (Trondheim, 1970), s. 19.
11. Jf. òg Skjelbred 2000 om dette.
12. Aspaas 1970, s. 115.
13. Steinar Supphellen, *Innvandrerne by: Trondheim bys historie 997–1997*, Bind 2 (Trondheim, 1997), s. 234, 237 og 342.

Under det senaste decenniet har det kommit ut en rad böcker och källutgåvor av varierande slag om Islands historia, kultur och samhälle. Man finner bland annat källutgåvor inom rättshistoria och diktning, ett varierat utbud av avhandlingar samt andra böcker om olika speciella ämnen. I denna presentation av det senaste decenniets forskning om Islands historia och litteratur kommer fokus att ligga på de främsta böckerna om 1600- och 1700-talet: vilka ämnesområden de berör och vilken forskningsfokus de har. Detta blir inte en samlad historiografisk skildring av hela forskningen om denna period, men en presentation av ett urval böcker för en nordisk publik. De flesta av böckerna är skrivna på isländska, men många har engelsk sammanfattning. Några av böckerna är dock skrivna på andra språk, engelska, svenska eller danska.

Den tidigmoderna perioden har länge varit en av de minst beforskade perioderna i Islands historia. Under 1900-talet har forskningen varit mer fokuserat på medeltiden och 1800-talet, och under de senaste åren har 1900-talet blivit allt mer uppmärksammat. 1600- och 1700-talen har traditionellt inte räknats som Islands storhetstid. Tvärtom har dessa sekel snarare beskrivits som en nedgångsperiod, en tid med svårigheter, vulkanutbrott, sjukdomar, hungersnöd och andra olyckor.¹

Under de senaste 10–15 åren kan man dock säga att de glömda seklen, 1600- och 1700-talen, har fått mer och mer uppmärksamhet. Delvis har vi också fått en mer nyanserad syn på dem, och perioden har beskrivits mer utifrån sin egen tids historia och Islands dåvarande ställning som en del av den dansknorska staten, snarare än utifrån 1800- och 1900-talens nationsbyggande. Ett tjugotal böcker inom olika ämnesområden kommer här att presenteras: personhistoria, konst, dikt, bokkultur, minnen, handskrifter, arkivalier, fö-

reställningar, vetenskapshistoria, ekonomiskt tänkande, handel och rättshistoria.

Personhistoria. Individen i historien är inte sällan svårtillgänglig och ofta finns det mycket få källor från tiden före mantalsskrivningen. På Island finns det mantalslängder från 1703 där hela befolkningen finns registrerad, innan dess är källorna om befolkningen mer fragmentariska. 2008 publicerades dock ett stort genealogiskt verk från mitten av 1600-talet, *Ættartölusafnrit séra Þórðar Jónssonar í Hítardal*.² Det gavs ut i två stora band tillsammans med en utförlig vetenskaplig uppsats av historikern Guðrún Ása Grímsdóttir. Bakom verket ligger många års arbete, ett arbete som påbörjades 1964 av en annan forskare, men kom i perioder ligga nere under många år. Det är en filologisk utgåva baserad på handskrifter som finns bevarade i Árni Magnússon-samlingen, bland annat ett antal antavlor och stamtavlor från tiden, vilka sammanställdes av kyrkoherden Þórður Jónsson från Hítardalur på västra Island. Fokus ligger på åren 1645–1660. Þórður Jónsson tillhörde en av de mäktigaste släkterna på den tiden. Prästen och rektorn Jón Guðmundsson var hans far, och Hítardalur, som tidigare hade varit ett kloster, var känt för att vara ett vetenskapligt centrum. Förutom den vetenskapliga uppsatsen, som handlar om Þórður Jónsson och hans vetenskapliga arbete i Hítardalur samt om de bevarade handskrifterna, utgörs boken även av 18 stamtavlor samt ett namnregister på 280 sidor. Det är dock inte bara ett genealogiskt arbete, utan även en person- och bosättningshistoria om vissa isländska elitsläkter. Det är intressant att notera kopplingen mellan tillkomsten och syftet med att stamtavlorna blev nertecknade på 1600-talet och den medeltida Landnáma-boken, vars äldsta handskrifter från 1200- och 1300-talen finns bevarade, som beskriver landets första bosättning under 900-talet. En av de viktigaste avskrifterna gjordes av Þórður Jónsson. Elitens strävan att

uppteckna sin släkt blir tydlig och undersökningen av handskrifternas ursprung, innehåll och inbördes förhållanden blir ett viktigt bidrag till 1600-talets historia.

Två böcker, vilka beskriver helt olika levnadsöden, kan också nämnas. De handlar om två olika personer födda efter 1700-talets mitt och som levde under exakt samma tid. Den ene är Magnús Stephensen (1762–1833), son till stiftamtmanen, och själv chefsdomare i landsöverrätten och en av upplysningstidens främsta förespråkare. Historieprofessorn Anna Agnarsdóttir och kyrkohistorikern Þórir Stephensen gav 2010 ut hans dagbok efter originalhandskriften samt skrev en grundlig introduktion, *Ferðadagbækur Magnúsar Stephensen 1807–1808*.³ Dagboken är för åren 1807–1809 då han under krigsåren vistades i Bergen och Köpenhamn. I boken återges också två tryckta brev som Magnus skrev vid den tiden till engelsmännen sir Joseph Banks och kapten Alexander Jones 1807 och 1809, samt en resebeskrivning från 1799. Detta är en vetenskaplig utgåva med goda förklaringar i fotnoterna. Dagboken är skriven på isländska.

Historikern Guðný Hallgrímsdóttir har skrivit en biografi, samt givit ut en självbiografi av en tjänstekvinna, *Sagan af Guðrínu Ketilsdóttur: Einsögurannsókn á ævi 18. aldar vinnukonu* (2013).⁴ Guðrún Ketilsdóttir (1759–1842) fick sin självbiografi nedtecknad vid sin ålderdom. Den finns bevarad i tre handskrifter i Nationalbiblioteket i Reykjavík och det är den äldsta av dem som ges ut i denna bok. Därtill skriver Guðný Hallgrímsdóttir en biografi, byggd på historiska källor, om hennes liv utifrån ett mikrohistoriskt perspektiv. Utan tvekan är denna självbiografi bland de äldsta som finns bevarade av en kvinna, dessutom av en kvinna som under hela sitt liv var tjänstekvinna. Boken ger en intressant inblick i hur det var att arbeta under ett helt liv som tjänstehjon på ett 30-tal gårdar under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal. Att resa på den tiden var

ett privilegium för överklassen, men också ett ofrivilligt öde för de fattiga.

Konst och musik. Konstens värld under tidigmodern tid är ett område som det finns mycket lite forskning om. Två verk från de senaste åren har dock förändrat synen på konst och musik under denna period. Ett pionjärverk inom detta fält publicerades 2005 av kulturhistorikern Þóra Kristjánsdóttir, *Mynd á þili: Íslenskir myndlistarmenn á 16., 17. og 18. öld*.⁵ Hon skriver om den tidigmoderna periodens isländska måleri som främst finns bevarat på Islands Nationalmuseum i Reykjavík och i kyrkor runt om landet. Boken är skriven utifrån ett konst- och kulturhistoriskt perspektiv. Särskild vikt läggs vid att identifiera tidens målare och deras verk. Bland annat diskuteras huruvida tanken om den individuella konstnären växte fram i motsättning till den medeltida traditionen. En ny bild av konstnärsvärlden träder fram, vilken kopplas till både litteratur- och kyrkohistorien. Det visar sig finnas tydliga inslag av barocka stildrag under perioden och att kyrkan spelade en mycket viktig roll för utvecklingen av målarkonsten. Boken innehåller ett urval bilder av föremål och målningar, samt en engelsk sammanfattning av forskningsresultaten.

En avhandling i musikvetenskap av Árni Heimir Ingólfsson, "These are the things you never forget": The written and oral traditions of Icelandic tvísöngur (2003), presenterar också en ny bild av musiklivet på Island under denna tid.⁶ Árni Heimir Ingólfsson behandlar "tvísöng", det vill säga stämsång för två röster, både utifrån musikmanuskript från 1400- till 1700-talet och inspelningar från 1800- till 1900-talet. Fram till 1700-talet förekom dessa framför allt vid latinskolorna i Hólar och Skálholt, och var till stor del påverkade av den europeiska lärda musiken. Sången blev mindre viktig i skolorna under 1700-talet och på 1800-talet blev traditonen mer muntlig än lärd och har sedan levt vidare som en del av musikkulturen. Dessa två böcker presenterar

en helt ny bild av de estetiska konstarterna på Island under tidigmodern tid, som annars inte har fått mycket uppmärksamhet.

Insamling av medeltida handskrifter: En ny biografi över handskriftsammlaren Árni Magnússon gavs ut 2012. Professor Már Jónsson har skrivit hans biografi på engelska, *Arnas Magnaeus Philologus (1663–1730)*.⁷ Boken innehåller inte bara hans personliga biografi. Den behandlar också hans vetenskapliga verk och annat rörande forskningen om medeltida manuskript och dokument från sent 1600-tal till 1700-talets första hälft. Han bodde större delen av sitt liv i Köpenhamn, arbetade som historiker, professor, arkivarie och filolog. Det berättas om det intensiva insamlingsarbete som gjordes av handskrifter från perioden 1100–1600, inte bara av isländska handskrifter och arkivalier, utan också av norska, danska och svenska manuskript och transkriberingar, förutom texter skrivna på latin, tyska, holländska, spanska och italienska. Fokus ligger på både bevaringshistorien och det vetenskapliga arbetet, vilket sätts i relation till det som var på gång i hans samtid på Island, i Danmark, Norge och Sverige. Boken är på engelska och är försedd med ett omfattande handskriftsindex.

Korta biografier över Árni Magnússon och andra lärda män från 1700-talet har nyligen givits ut i boken *Ævisögur ypparlegra merkismana* (2013). De är skrivna av Jón Ólafsson úr Grunnavík (1705–1779) som var forskare och assistent till Árni Magnússon (1663–1730). Guðrún Ása Grímsdóttir har givit ut dem efter originaltexterna. De flesta skrevs under en 30-årsperiod vid mitten av 1700-talet. Dessa biografier är på danska, isländska eller latin, och kan sägas följa tidens vetenskapliga ideal att skriva biografier över ”rättrådiga” män. Jón Ólafssons tanke var att skriva ett verk över Islands historia från 1600-talet till förra hälften av 1700-talet, följt av sex biografier över Árni Magnússon och hans bror, en historieskrivare, en biskop, en lagman och en landsfogde. Detta

verk slutfördes aldrig, men några av biografierna har nu kommit i tryck.⁸ Dessutom innehåller utgåvan en biografi över hans dotter, en sagoberättelse samt hans egen beskrivning över sitt liv och sin forskning i Köpenhamn där han bodde större delen av sitt liv.

Árni Magnússon hade själv under många år varit verksam med att sammanställa en samling biografier, men hans verk gick förlorat i den stora stadsbranden i Köpenhamn 1728. Jón Ólafsson var i Árni Magnússons tjänst då branden inträffade och hjälpte till att rädda en del av hans samling, allt det som nu finns bevarat av medeltida material i de båda Árni Magnússon-samlingarna i Reykjavík och Köpenhamn. Jón Ólafssons skildring, som beskriver dessa dramatiska dagar i Köpenhamn, publicerades 2005 i boken *Relatio af Kaupinhafnarbrunanum sem skeði í október 1728*.⁹ Texten har givits ut på originalspråket isländska, men också i dansk översättning tillsammans med flera samtida dokument som rör katastrofen, samt hans dagbok 1725–1731 och Andreas Hojers (1690–1739) beskrivning av branden på tyska. Jón Ólafssons beskrivning är en av de mest utförliga om det som hände under dessa dramatiska dagar och är en enastående källa till Köpenhamns byggnadshistoria före 1728, då över 1 600 hus i den centrala delen av staden försvann på några få dagar.

Bokkultur, minne och språk. Skrivkultur – forskning, bokpublicering, handskriftskultur, språk och minne – har behandlats i ett par verk från de senaste åren. Ett bidrag till utgivningen av 1700-talets litteratur publicerades 2006, men ännu finns mycket outgivet. Matthew J. Driscoll, avdelningschef vid Árni Magnússon-samlingen i Köpenhamn, har givit ut fyra berättelser skrivna av Jón Oddsson Hjaltalín (1749–1835), med en utförlig introduktion, *Fjórar sögur frá bendi Jóns Oddssonar Hjaltalín*.¹⁰ Handskrifterna finns bevarade på Árni Magnússon-samlingen i Reykjavík och på Nationalbiblioteket i Reykjavík. Intro-

duktionen bygger i stora delar på Driscolls avhandling från 1998 men är också en vidare bearbetning av ämnet. Huvudvikt läggs vid prästen Jón Oddsson Hjaltalín som skrivare, men han var också författare och poet. Berättelserna, som trycks här för första gången, är bevarade i flera exemplar, transkriberade om och om igen genom åren och anses vara en del av populärkulturen under sent 1700-tal och början av 1800-talet. Boken är skriven på isländska. Sagorna är också på isländska, förutom en som både är på danska och isländska, som Jón Oddsson Hjaltalín översatte. Boken är försedd med en engelsk sammanfattning.

I Guðrún Ingólfssdóttirs avhandling i litteraturvetenskap från 2011, "*Í hverri bók er mann-sandi*": *Handritasyypur – bókmennning, þekking og sjálfsmýnd karla og kvenna á 18. öld*,¹¹ läggs ett nytt perspektiv på bokkulturen. Huvudvikten läggs vid 1700-talet och tidens handskriftskultur granskas utifrån bevarade handskriftsserier (*miscellanies*) från tre män och en kvinna. Deras självbild analyseras utifrån handskriftsserierna. Guðrún Ingólfssdóttir undersöker hur de utbildade sig och hur de som inte hade formell utbildning inhämtade kunskap, vilka texter de valde att ha i sin serie och hur de disponerades. Hon analyserar också innehållet i handskriftsserierna och de idéer som kan tänkas ligga bakom samlingarna, och vill med det ge en bild av kopplingen mellan vetenskapskultur och allmogekultur. Relationen till tryckkulturen diskuteras också. Kvinnors handskriftskultur behandlas, ett ämne som det finns mycket lite forskning om. Avhandlingen skrivs utifrån materiell filologi, där själva handskriften kontextualiseras. Det finns tydliga skillnader mellan den lärda kulturen och den allmänna i vilken kvinnorna ingår. En engelsk sammanfattning finns i boken.

En avhandling i historia från 2013 behandlar också handskriftskulturen, men utifrån teorier om minne, och med fokus på *Tyrkjarámið*, den turkiska plundringen av Island 1627 då flera hundra islänningar blev tagna till fånga

och sålda som slavar i Algeriet. I boken *Minning og saga í ljósi Tyrkjarámsins*, behandlar Þorsteinn Helgason minnet om dessa händelser, hur de blev berättade, transkriberade, tolkade, återberättade och tryckta under 1600-, 1700- och 1800-talen, för att sedan bli ett obligatoriskt inslag i lärobokstexter för alla skolungdomar under 2000-talet.¹² Berättelserna trycktes först under sent 1800-tal men hade innan dess cirkulerat i handskriven form. Þorsteinn Helgason behandlar också, på ett givande kulturhistoriskt sätt, det turkiska anfallet mot Island i ett danskt, europeiskt och nordafrikanskt sammanhang. Boken är skriven på isländska, men har en engelsk sammanfattning.

Kyrkoherden Jón Steingrímsson (1728–1791) nedtecknade sin egen självbiografi 1778–1783 och 1791. Den har Jóhannes Bjarni Sigtryggsson analyserat i en avhandling i språkvetenskap som gavs ut i 2011, *Málið á Ævisögu Jóns Steingrímssonar*.¹³ Den behandlar 1700-talets språkhistoria, ett nästan outforskat ämne i isländskt sammanhang. Självbiografen av Jón Steingrímsson publiceras i en ny utgåva, samtidigt med att den analyseras utifrån både modern isländska och med jämförelser med språk från tidigare skeden. Ljud och böjningar av ord beskrivs utförligt. Syftet är att ta reda på om hans språk är påverkat av periodens språkliga purism, vilket dock inte visade sig vara särskilt tydligt. Boken är skriven på isländska och har en engelsk sammanfattning.

Lyrik och prosa. Två doktorsavhandlingar om 1600-talets skönlitteratur har kommit ut under de senaste åren. Margrét Eggertsdóttir har skrivit om prästen, poeten och psalmdiktaren Hallgrímur Pétursson (1614–1674) och hans samtid i boken *Barokkmeistarinn: List og lærdómur í verkum Hallgríms Péturssonar* (2005).¹⁴ Hallgrímur Pétursson anses vara den främsta diktaren på Island under denna tid. Margrét Eggertsdóttir sätter hans verk i ett nytt sammanhang, och sätter in hans och andra poeters diktning i en nordisk och eu-

ropeisk kontext i stället för att enbart se honom som en del av den inhemska traditionen. Danmark och Tyskland beskrivs som de viktigaste förebilderna för den lärda diktningen under perioden. Poesin var starkt påverkad av klassisk retorik, men också av samhället och den sociala miljön i ett land som huvudsakligen var glesbyggt och endast hade några få lärdomscentra. Den tidigmoderna tidens poesi hade sina särskilda kännetecken och måste tolkas utifrån sin egen kontext i stället för utifrån moderna ideal. Boken är skriven på isländska med engelsk sammanfattning, men en ny utgåva på engelska väntas inom kort. Samtidigt med forskningen om Hallgrímur Pétursson har Margrét Eggertsdóttir tillsammans med flera forskare stått för en källpublikation av hans dikter. Fyra band har nu publiceras, den sista kom ut 2010.¹⁵

Den andra avhandlingen är från 2014, *Heiður og buggun: Erfiljóð, harmljóð og buggunarkvæði á 17. öld* av Þórunn Sigurðardóttir.¹⁶ Den behandlar gravdikter, sorgedikter och tröstande texter i tidigmodern tid, ett ämne som det på Island finns väldigt lite forskning kring. Den isländska litteraturen från 1600- och 1700-talen finns till större delen bevarad som handskrifter, så det är mycket som ännu inte finns publicerat och har därför inte heller blivit en del av landets litteraturhistoria. Studien behandlar dessa olika former av tillfällesdikter och analyserar dem utifrån genreteori. Þórunn Sigurðardóttir undersöker vilka litteraturtraditioner gravdikten ingår i och vilken sociala miljö den tillhör. Speciell vikt läggs vid att reda ut sambandet mellan litteratur och samhällskultur, som ingående i 1600-talets världsbild. Bland annat visas hur denna samhälleliga diskurs vid denna tid medverkade till elitens identitetsskapande och samtidigt formade andras föreställningar om dem. Dessa dikter anses också vara starkt förankrade i humanismen och de lärdes kollektiva, europeiska kulturarv. Boken är på isländska med engelsk sammanfattning.

Arkivalier och offentliga dokument. En annan sida av handskriftskulturen är arkivalierna, de offentliga handlingarna från 1600- och 1700-talen som var skrivna i gotisk skrift och till stor del har förblivit outgivna. Innan ett organiserat bevarande av offentliga arkivhandlingar infördes var det ämbetsmännens ansvar att bevara dem på ett säkert sätt. Före och under enväldet blev de dock inte alltid förvarade inom ämbetsverket. Inte sällan hände det att de gick vidare till ämbetsmännens arvingar, för att sedan ibland samlas in igen av de lärda handskriftssamlarna. Det mesta blev dock bevarat inom förvaltningen, speciellt material från tiden efter 1700. Flera viktiga verk har publicerats under de senaste åren som handlar om den administrativa delen av det bevarade arkivmaterialet från tidigmodern tid, men också direkta källpublikationer. Nationalarkivet på Island deltog i ett danskt projekt om administrativa källor, och ett band om Nordatlanten och tropikerna publicerades 2007.¹⁷ Där presenteras källserier i arkiv från olika perioder, som är speciella för den dansknorska administrationen av Island, Färöarna, Grönland och tropikerna. Boken ingår i det danska Kildeskriftsselskabets förvaltningshistoria och är skriven på danska.

Två serier källpublikationer av domstolsmaterial har publicerats de senaste åren: domar från överrätten på Island från perioden 1690–1710 och domar från synodalmötena från perioden 1639–1720. Första bandet av sex med bevarade överrättsdomar och handlingar kom ut 2011, och redigerades av historikerna Björk Ingimundardóttir och Gísli Baldur Róbertsson, som båda är verksamma som arkivarier på Islands Nationalarkiv.¹⁸ Överrätten instiftades 1563, men inga arkivalier är bevarade från rätten de första hundra åren av dess verksamhet. Arkivet har heller inte bevarats i sin helhet, men enstaka domar och handlingar har bevarats i många olika ämbetsarkiv och manuskriptsamlingar. I detta första band ingår också formella dokument om över-

rättens stiftande och andra bestämmelser om verksamheten fram till år 1800 då den lades ner. Förutom en introduktion till utgåvan har Björk Ingimundardóttir skrivit en viktig artikel om överrättens verksamhet, vars historia hittills har varit helt outforskad, bland annat på grund av ett mycket svårt och splittrat källäge. Ytterligare fem band planeras att ges ut. Således kommer källäget för Islands rättshistoria i tidigmodern tid att förändras radikalt. De flesta dokumenten är skrivna på isländska, men danska var också arbetsspråk i rätten och delar av texten är således på danska.

Den kyrkliga förvaltningen i landet hade sin egen domstol, *synodus generalis*, alltsedan medeltiden. Den samlades dock mer regelbundet från och med 1600-talet. För biskopsstolen i Skálholt på sydlandet hölls den årligen från och med 1739. Domar från tre biskopar i Skálholt publicerades i tre band under åren 2005–2008, i redaktion av historikerna Már Jónsson, Gunnar Örn Hannesson och kyrkohistorikern Skúli S. Ólafsson. Det var domar från biskop Brynjólfur Sveinsson's tid 1639–1674, biskop Þórður Þorláksson's tid 1675–1697 och biskop Jón Vídalín's tid 1698–1720.¹⁹ Allt originalmaterial är skrivit och publicerat på isländska. Alla böckerna har goda introduktioner och utförliga register. Denna publikation gör att ett stort material från Nationalarkivet nu är tillgängligt för forskningen.

Sambället i rikets periferi. Inom den historiska forskningen under de senaste åren har fokus till stor del varit på Islands kontakter med Danmark, det danska riket och de andra öarna i Nordatlanten, Färöarna och Grönland – ibland också Nordnorge. Två avhandlingar har givits ut som berör ämnet utifrån ett kulturellt och idéhistoriskt perspektiv, en tredje som behandlar ämbetsmän och förvaltningshistoria och en fjärde som rör det ekonomiska tänkandet i förhållande till relationen mellan Island och Danmark och hur manufakturpolitik och ylleproduktion utformades under

1700-talet. Under den tidigmoderna perioden var det dansk-norska riket som störst och efter enväldets införande 1662 ökade kontakten allt mer mellan centralmakten och de nordatlantiska provinserna. Monopolhandeln var ett av dessa kontaktfält, och slutligen presenteras också en bok om ett av dessa handelskompanier.

Historikern Karen Oslund vid Towson University i Maryland skrev sin avhandling om ett nordatlantiskt ämne som publicerades, omarbetad och utökad, som bok 2011, *Iceland Imagined: Nature, Culture and Storytelling in the North Atlantic*.²⁰ Boken behandlar diskursen kring Island, Färöarna och Grönland under 1700-talet och början av 1800-talet, utifrån både ett kulturhistoriskt och miljöhistoriskt perspektiv. Dessa områden ansågs vara i Europas utkant och de beskrevs ofta, i reseskildringar och annan litteratur, som mycket exotiska. En viktig del av boken behandlar identitet, vem som definierar den och hur dessa nordliga områden så småningom kom i den vetenskapliga diskursen att anses vara en del av det "normala" eller "moderna" Europa. Boken är skriven på engelska.

En avhandling från 2014 är skriven inom ett likartat fält, Sumarliði Ísleifsson's avhandling *Tvær eyjar á jadrinum: Ímyndir Íslands og Grönlands frá miðöldum til miðrar 19. aldar*.²¹ I denna komparativa idéhistoriska studie ligger fokus på Island och Grönland. Den innehåller en analys och en jämförelse av bilder av "den andre", stereotyper och det som upplevdes främmande hos dessa två länder från ett europeiskt perspektiv och de idéer som figurerade om dessa nordliga delar av världen. Boken presenterar en ny bild av de idéhistoriska stereotyper som funnits under en längre period, alltifrån medeltiden fram till 1800-talets mitt, vilket han definierar som "borealism" i analogi med "orientalism". Förutom ett stort samtida källmaterial från Europa, reseskildringar och historieverk, analyseras också bilder. Förhållandet till samhällsutvecklingen i de europeiska na-

tionalstaterna diskuteras och hur idén om den yttersta nordan speglas i Europas självbild på den tiden. Diskussionen om kolonialismen och nationalismen visar hur diskursen om dessa öar blir omdefinierad i ljuset av dem. Boken är skriven på isländska, men har en engelsk sammanfattning.

Historikern Einar Hreinsson har skrivit en avhandling om isländsk förvaltningshistoria, *Nätverk och nepotism: den regionala förvaltningen på Island 1770–1870*. Han behandlar den regionala administrationen och de regionala ämbetsmännens roll i det statliga maktutövandet på Island under perioden 1770–1870.²² Den danska centralförvaltningen i Köpenhamn studeras, både hur den var i teorin och i praktiken. Korrespondensen mellan ämbetsmännen används som ett mått på kontakterna. Centralmakten försökte modernisera förvaltningen under perioden 1770–1800, då det hade tillkommit allt fler isländska ämbetsmän på högre poster med starka lokala nätverk. Detta ville centralmakten förändra genom att återigen tillsätta danska och norska ämbetsmän. Avhandlingen skrivs utifrån nätverksteori. Boken är skriven på svenska och har en engelsk sammanfattning.

Manufakturpolitik, ekonomiskt tänkande och ylleproduktion under 1700-talet behandlas i en doktorsavhandling av historikern Hrefna Róbertsdóttir från 2008, *Wool and society: Manufacturing policy, economic thought and local production in 18th-century Iceland*.²³ Vid 1700-talets mitt introducerades yllemanufakturerna på Island som en del av reformplanerna för landets ekonomi, initierade av lokala ämbetsmän med stort stöd från centraladministrationen i Köpenhamn. Dessa reformer analyseras med hänsyn till tidens ekonomiska politik och ekonomiska tänkande, både i Danmark och på Island eftersom landet var en del av den dansk-norska staten under denna period. Vidare exemplifieras denna analys genom specialstudier av ylleproduktionen i två områden på Island, bland annat med hänsyn till diskussionen om proto-

industrialisering. Före år 1700 hade Island för det mesta stått utanför kungamakts intressesfär, men en bit in på 1700-talet försökte den danska centraladministrationen alltmer påverka ekonomin i de "norska provinser" i Nordatlanten, däribland Island, som låg under den danske kungen. Den ekonomiska politiken, visar det sig, skulle utgå från det gamla samhällets premisser, där lantbruket hade sin tydliga roll som huvudnäring, vare sig det var på Island eller i Danmark. Detta betydde att manufakturverksamheten skulle anpassas till lantnäringen, både ekonomiskt och mentalt. På samma sätt som fiskerinäringen, skulle manufakturverksamheten anpassas och bli en del av det gamla samhällets tillväxt. Boken är skriven på engelska.

År 2013 trycktes en bok om ett av monopolhandelns kompanier på Island, *Hörkræmmerlaget (1743–1758)*, med fokus på en stor konflikt under 1750-talet rörande handeln på Island, *Deilur Hörmangarafélagsins og Íslendinga 1752–1757*.²⁴ Delar av boken utgörs av en tidigare utgiven licentiatavhandling i historia från Lund 1973, som forskaren, Jón Kristvín Margeirsson, sedan har arbetat vidare på under många år. En kortare version av boken kom ut 1998 under samma titel, men i en mycket begränsad upplaga. I sin nuvarande form har boken legat klar för publicering sedan 2005. Boken bygger på ett omfattande källmaterial från den danska centralmakten och följer noga upp de tvister som fanns mellan det danska handelskompaniet som hade monopol på Islandshandeln och det isländska privilegierade sällskapet som hade speciella rättigheter vad gäller yllemanufakturerna och annan produktion under 1700-talets andra hälft. Dessutom blev det oenigheter i landet om själva handelskompaniets handel. Genom skildringen av dessa stridigheter, utifrån tingsvittnen och andra källor, ges också en bild av hur monopolhandeln fungerade i praktiken i förhållande till allmänheten. Boken är skriven på isländska.

Slutord. Forskningen om isländskt 1600- och 1700-tal har sakta ökat de senaste årtionden och inte minst under de senaste tio åren. Periodens socialhistoria och rättshistoria har uppmärksamrats, liksom Islands relation till omvärlden, administrationshistoria, boendeförhållanden och kulturhistoria. Monopolhandeln har också fångat mångas intresse genom åren.²⁵ Flera avhandlingar har tillkommit inom historia, litteratur och filologi. De böcker som har behandlats här har vissa gemensamma kännetecken. För det första så har det kommit ut många fler källutgåvor med 1600- och 1700-talsmaterial än tidigare. Man kan också säga att det har skett en tydlig förändring i vetenskapligt fokus, från att behandla Islands historia och kultur isolerat till att se det som hände på Island i ett danskt eller nordiskt/europeiskt sammanhang. En förändrad syn på det tidigmoderna Island är därför ganska märkbar, inte minst när man återfinner samma drag både i historiska verk och i litteraturforskningen. 1900-talets romantiska syn på nationalstaten har gett vika för en mer nyanserad bild av Islands tidigmoderna historia.

Hrefna Róbertsdóttir

Noter

1. Harald Gustafsson, "Funderingar om det isländska tidigmoderna samhället", *Gardar XXVIII. Årsbok för Samfundet Sverige-Island i Lund-Malmö* (1998), s. 5–14; Se också t.ex. Gunnar Karlsson, *Iceland's 1100 Years: The History of a Marginal Society* (Reykjavík, 2000), s. 1–5, 186–192.
2. Guðrún Ása Grímsdóttir (utg.), *Ættartölusafnrit séra Þórðar Jónssonar í Hítardal I–II*, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum Rit 70 (Reykjavík, 2008).
3. Anna Agnarsdóttir & Þórir Stephensen (utg.), *Ferðadagbækur Magnúsar Stephensen 1807–1808* (Reykjavík, 2010).
4. Guðný Hallgrímsdóttir, *Sagan af Guðrínu Ketilsdóttur: Einsögurannsókn á ævi 18. aldar vinnukonu*, Sýnisbók íslenskrar alþýðumenningar 16 (Reykjavík, 2013).

5. Þóra Kristjánsdóttir, *Mynd á þili: Íslenskir myndlistarmenn á 16., 17. og 18. öld* (Reykjavík, 2006). English summary.
6. Árni Heimir Ingólfsson, "These are the things you never forget": *The written and oral traditions of Icelandic tvísvöngur* (Cambridge MA, 2003).
7. Már Jónsson, *Arnas Magnaeus Philologus (1663–1730)*, The Viking Collection, volume 20, red. Margaret Clunies Ross, Matthew Driscoll & Mats Malm (Odense, 2012).
8. Några av dem kom ut i en biografisamling för många år sen.
9. Jón Ólafsson úr Grunnavík, *Relatio af Kaupinbafnarbrunnum sem sköði í október 1728: Dagbók 1725–1731 og fleiri skrif*, utg. Sigurgeir Steingrímsson (Reykjavík, 2005).
10. M. J. Driscoll (utg.), *Fjórar sögur frá hendi Jóns Oddssonar Hjaltalin*, Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi Rit 66 (Reykjavík, 2006). English summary.
11. Guðrún Ingólfssdóttir, "Í hverri bók er mannsandi": *Handritasýrpur- bókmenning, þekking og sjálfsmynd karla og kvenna á 18. öld*, *Studia Islandica* 62 (Reykjavík, 2011). English summary.
12. Þorsteinn Helgason, *Minning og saga í ljósi Tyrkjarásins* (Reykjavík, 2013). English summary.
13. Jóhannes Bjarni Sigtryggsson, *Málið á Ævisögu Jóns Steingrímssonar* (Reykjavík, 2011). English summary.
14. Margrét Eggertsdóttir, *Barokkmeisterinn: List og lærdómur í verkum Hallgríms Péturssonar*, Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi Rit 63 (Reykjavík, 2005). English summary.
15. Hallgrímur Pétursson, *Ljóðmali* 1–4, utg. Margrét Eggertsdóttir, Kristján Eiríksson, Svanhildur Óskarsdóttir & Þórunn Sigurðardóttir. Ritsafn Hallgríms Péturssonar (Reykjavík, 2000–2010).
16. Þórunn Sigurðardóttir, *Heiður og huggun: Erfiljóð, barnljóð og huggunarkvæði á 17. öld* (Reykjavík, 2014). English summary.
17. Erik Nørr & Jesper Thomassen (red.), *Nordatlanten og Tøperne: forvaltningshistoriske kilder fra Færøerne, Grønland, Island og Tropekolonierne*, Kilder til dansk forvaltningshistorie 5 (København, 2007).
18. Björk Ingimundardóttir & Gísli Baldur Róbertsson (utg.), *Yfirrétturinn á Íslandi: Dómar og skjöl I. 1690–1710* (Reykjavík, 2011).
19. Már Jónsson (utg.), *Guðs dýrd og sálnanna velferð: Prestastefnuðómar Brynjólfs biskups Sveinssonar*

- árin 1639–1674, Sýnisbók íslenskrar alþýðumenningar 10 (Reykjavík, 2005); Már Jónsson & Gunnar Örn Hannesson (utg.), *Eftir skyldu míns embættis: Prestastefnuðómar Þórðar biskups Þorlákssonar árin 1675–1697*, Sýnisbók íslenskrar alþýðumenningar 13 (Reykjavík, 2008); Már Jónsson & Skúli S. Ólafsson (utg.), *Í nafni heilagrar guðdómsins þrenningar: Prestastefnuðómar Jóns biskups Vídalíns árin 1698–1720*, Sýnisbók íslenskrar alþýðumenningar 12 (Reykjavík, 2006).
20. Karen Oslund, *Iceland Imagined: Nature, Culture and Storytelling in the North Atlantic*, foreword by Wilian Cronon (Seattle WA, 2011).
21. Sumarliði Ísleifsson, *Tvær eyjar á jaðrinum: Ímyndir Íslands og Grænlands frá miðöldum til miðrar 19. aldar* (Reykjavík, 2014). English summary.
22. Einar Hreinsson, *Nätverk och nepotism: den regionala förvaltningen på Island 1770–1870* (Göteborg, 2003). English summary.
23. Hrefna Róbertsdóttir, *Wool and society: Manufacturing policy, economic thought and local production in 18th-century Iceland*, Centrum för Danmarksstudier 21 (Göteborg & Stockholm, 2008).
24. Jón Kristvin Margeirsson, *Deilur Hörmangarafélagsins og Íslendinga 1752–1757*, 2:a uppl. (Reykjavík, 2013).
25. Se bl.a. Gísli Gunnarsson, "Íslenskt samfélag 1550–1830 í sagnaritun 20. aldar", *Saga* 38 (2000), s. 89–102.

My Hellsing, *Hovpolitik: Hedvig Elisabeth Charlotte som politisk aktör vid det gustavianska hovet*, Örebro Studies in History 14 (Örebro: Örebro universitet, 2013). 148 + 94 s.

Gestaltningen av det politiska livet vid det gustavianska hovet i hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlottes skrifter är det ambitiösa ämne som My Hellsing valt för sin doktorsavhandling i historia, framlagd vid universitetet i Örebro hösten 2013. Avhandlingen är, ovanligt nog, en sammanläggningsavhandling bestående av fem artiklar på sammanlagt 94 sidor och en kappa omfattande 84 sidor svensk löpande text, 29 sidor franskt sammandrag och de sedvanliga bilagorna som litteraturförteckning, släktträd och dyligt.

Kronologiskt är studien mer avgränsad än vad titeln låter förstå; författaren preciserar att hon valt att fokusera på "åren kring 1790". Det oaktat behandlar ett par av artiklarna sent 1770- och tidigt 1780-tal. Perioden efter 1792 har Hellsing valt att förbigå i denna studie, trots att den kunde ha varit av intresse och kunde ha gett ett annat resultat, vilket författaren också varit medveten om. Hellsings källor är hertiginnans dagböcker och brev, men framför allt är det breven och biljetterna till friherrinnan Jeanna von Lantingshausen som utgjort incitamentet för avhandlingen. Källmaterialet beskrivs som fascinerande, och det förefaller uppenbart att

det hade kunnat erbjuda stoff för en mer omfattande undersökning.

I kombination med det valda temat är avhandlingens format inte helt oproblematiskt. Om näraliggande ämnen – det politiska livet, kungamakten, aristokratin och elitens kvinnor i 1700-talets Sverige – har under det senaste årtiondet utkommit så många omfattande monografier att Hellsings avhandling ofrånkomligen kommer att ställas i relation till dessa och jämföras med dem, med desto större orsak som några av dem också återkommer i avhandlingens hänvisningar. Sammanläggningsformatet är därför ett vågat, för att inte säga riskabelt, drag eftersom en traditionell monografi eventuellt hade kunnat ge resultaten en större tyngd och analysen en djupare dimension.

Hellsings avhandling saknar varken originalitet eller förtjänster. Den lyfter fram en kvinnlig politisk aktör, som många berört men få gått på djupet med. Vad är då nytt i denna studie? Vilken är "hovets" relevans och betydelse i ett bredare historiografiskt sammanhang?

Metodologiskt har studien snävt avgränsats. Hellsing har låtit sig inspireras av tidigare forskning om hovsamhället, men framför allt utgår hon från Elaine Chalus begrepp *social politics* och fyra stadier av kvinnligt politiskt aktörskap. På basis av Chalus teoriram myntar Hellsing det egna uttrycket "hovpolitik". Även genusforskning har påverkat Hellsings forsk-

ning, men detta perspektiv är mindre pregnant och karakteriserar framför allt ett par av artiklarna.

I inledningen till kappan demonstrerar Hellsing en rätt så bred insikt i relevant forskningslitteratur, såväl nordisk, anglosaxisk, fransk som tysk. En riklig mängd namn refereras här, men dialogen med tidigare forskning försvinner därefter nästan helt, med undantag för Elaine Chalus modeller för aktörskap. Jag hade gärna sett att Hellsing lyft fram det egna arbetets nyhetsvärde genom en mer explicit diskussion med tidigare studier genom hela avhandlingen. Vissa centrala definitioner hade även kunnat vila på en stadigare bas; exempelvis finns det internationellt bättre kända verk för definitionen av "elit" än den i sig stimulerande svenska antologin *Med börd, svärd och pengar* (red. Gudrun Andersson *et alii*, 2003). Jag saknar en dialog med mer övergripande historiska teori-konstruktioner och paradig; i jämförelse med exempelvis Antoine Liltis förebildliga *Le monde des salons* (2005), som tar tydligt avstamp i en debatt, eller andra av författaren citerade verk, är den historiografiska debatten hos Hellsing rätt lågmäld. Det kan här parentetiskt påpekas att termen "krets", som Hellsing gärna använder, inte är ny utan har förekommit i bland annat såväl Liltis ovannämnda som undertecknads monografi *Vänskap och makt* (2005).

Hellsings huvudsakliga argument är att den politiska aktiviteten vid hovet var sammanvävd med det sociala livet och att den därför involverade inte bara män utan i hög grad också kvinnor. Detta framkommer tydligt i Hellsings samtliga delstudier, även om det förblir något oklart huruvida de fem artiklarna från början skrivits i avsikt att ingå i en avhandling eller om beslutet att disputerar på en artikelavhandling fattats i ett senare skede.

Den första av artiklarna, som alla har något löst hållna rubriker, är "Hertiginnan och hovpolitiken" (15 s.), som drar tämligen långtgående slutsatser på ett ännu ganska smalt underlag. Artikeln behandlar den informella

maktutövningen vid hovet, hertiginnans värdinneroll, nätverk och relationer samt hennes kontakter till den diplomatiska kåren. Av alla artiklar är det denna som retoriskt sett står närmast kappan.

I den andra artikeln, "Hertiginnan, hovet och staden i det gustavianska Stockholm" undersöks maktens rumslighet och umgängesformerna som politisk aktivitet. Denna artikel är den bästa i samlingen, och kanske också den mest självständiga. Texten är klar, djuplodande och ambitiös. Artikeln erbjuder inspirerande reflektioner kring förhållandet mellan umgänges- och nöjesliv, representationsplikt, monarkins legitimitet och politik i bred betydelse, med särskild fokus på bland annat hertiginnans teaterbesök och promenader. Här framträder också en naturlig dialog med tidigare forskning, däribland Karin Sennefelts analys av den politiska umgängeskulturen i Stockholm.

Hellsings tredje artikel, "Honnête män, kunglig impotens och italienska seder" behandlar hertiginnans syn på män och manligheten. Studien är intressant och relevant, med några originella exempel. Här framträder oron för monarkins värdighet som ett element i hertiginnans politiska tänkande. Ett par till denna artikel utgörs av den fjärde artikeln, "Libertinage féminin", som även den behandlar sexualitet, närmare bestämt den aristokratiska kvinnans sexuella frihet. Förhållandet till hovpolitiken kan dock här synas avlägset. Franskan löper i denna artikel mindre naturligt än i den sista, "La duchesse Charlotte, journaliste à la cour de Suède", som i sin tur är ett genomträngande porträtt av hertiginnan som politisk skribent. Denna sista text präglas mindre av en viss akademisk jargong än de andra och är också mycket elegant utformad.

Hellsing lyckas i avhandlingens kappaväl knyta ihop de något disparata artiklarna. Analysen utmynnar i ett strukturerande av hertiginnans politiska resurser och agerande

i vad Hellsing kallar hovpolitikens sex sfärer: hovstaten, den kungliga sfären, societetslivet, äktenskapet, den Fersenska kretsen och den intima kvinnliga vänskapskretsen. Det är klart och redigt, men den fördjupade analysen känns ändå något halvfärdig och intellektuellt lättsmält i förhållande till ämnets potential. Den akademiska läsaren störs av en viss ytlighet i argumenteringen, som på grund av formatet också innehåller både upprepningar och överpedagogiska förenklingar och schematiseringar.

En fråga som återkommer i avhandlingen är den om den aristokratiska kvinnans ekonomiska och politiska autonomi. Då Hellsing skriver om hovfröknar och hovmästarinnor tangerar hon kvinnors utövande av ämbete. Här kommer hon anmärkningsvärt nära bland annat Johanna Ilmakunnas och Jessica Parland-von Essens arbeten. Hellsing spinner vidare på deras rön och understryker i slutsatserna för undersökningen att en högdaglig kvinna kunde spela en ännu självständigare roll än vad som tidigare påvisats. Man kunde fråga sig i vilken mån detta resultat går att generalisera och huruvida inte hertiginnan genom sin position, men också genom andra, politiska och personliga omständigheter, utgjorde ett unikt fall. Vad är, med andra ord, specifikt för hertiginnan i jämförelse med högdagliga men icke-kungliga adelsdamer? Var hertiginnan en exceptionell kvinna, eller är hennes skrifter en exceptionell källa? Finns det europeiska motsvarigheter som hon kunde jämföras med?

Hellsings avhandling pekar på intressanta artikulationer mellan "hovpolitik" och de arenor som undersökts av den traditionella politiska historien. Vid sidan om tesen gällande den adliga kvinnans politiska inflytande är det denna nya förståelse av politiken som ger avhandlingen dess relevans. Politikens natur kunde därför ha begrundats mer djupgående i kappan, som på basis av en trots allt begränsad undersökning gör anspråk på att komplettera den politiska historien och den politiska idé-

historiens frågeställningar och teorier. Även om Hellsing uttrycker sig med stor säkerhet finns det just här svagheter i resonemangen. Exempelvis är det sätt på vilket hon använder begreppen 'absolutism' och 'enväld' inte helt övertygande. På sidorna s. 56–57 beskrivs det gustavianska enväldet, och det nämns att kungen hade rätt att börja krig och ge lagförslag åt ständerna, men det framgår inte huruvida det är tiden före eller efter Förenings- och säkerhetsakten som avses, utan det tas för givet att läsaren inser hur författaren menar. Jag ställer mig också lätt frågande till hävdandet på s. 95 att "hovpolitiken" förutsätter ett absolutistiskt styrelseskick; hovets betydelse som politisk arena var nog stor i Sverige även före våren 1789.

Vidare då det gäller begreppen är det missvisande att för enväldets Frankrike tala om ett "parlament" som inte sammankallades (s. 56). Där fanns en ständerförsamling som inte sammanträdde mellan 1615 och 1789, men det som i Frankrike gick under namnet parlament var appellationsdomstolarna med rätt att registrera lagar och vars ledamöter – presidenter, domare, advokater – framställde sig själva som nationens representanter i likhet med medlemmarna av det brittiska parlamentet. Jag är inte heller övertygad av parallellen (s. 58 samt artikel V, s. 15) mellan hertiginnans politiska ideal av *monarchia pura*, styrd av en upplyst elit och en sällan sammankallad riksdag, och den konstitutionella monarkin i Frankrike efter 1791. Även om den lagstiftande nationalförsamlingen valdes av en elit var det en permanent institution, vars legitimitet vilade på den suveräna nationens och folkets vilja och inte enbart på ett samhällsfördrag mellan härskare och undersåtar. Den "*puissance intermédiaire*" som nämns i citatet i artikel V var inte heller revolutionär till sitt ursprung utan ett traditionellt begrepp i de aristokratiska politiska idealen såsom de uttryckts av bland annat Montesquieu, som också hertiginnan enligt Hellsing var förtrogen med.

My Helsing har ett elegant och ledigt språk. Ställvis saknar man mer skärpa, djup och nyans i definitionerna av begrepp, liksom även i själva analysen. Gällande språket bör det påpekas att så gott som alla citat i avhandlingen är översatta från franskan, som helt dominerar källorna. I sitt källkritiska avsnitt, som är rätt så deskriptivt till sin karaktär, kommenterar Helsing emellertid inte hur översättningarna gjorts. Man undrar varför, ty översättningarna är ställvis långt från exakta. Någon gång har ord utelämnats (artikel II, s. 112), ibland har centrala begrepp översatts rakt av utan att problematiseras trots att detta hade kunnat ge resonemanget ytterligare en dimension. Ett exempel på hur sådant med fördel kan göras är diskussionen på s. 46–47 angående termen *journal*.

Att översätta är inte bara att automatiskt ge en svensk eller annan version; det innebär också begreppsmässiga förskjutningar som översättaren bör vara medveten om och uppmärksamma läsaren på, i fall det gäller citat som analyseras i en vetenskaplig text. Kanhända i strävan att finna en elegant motsvarighet hänvisar definitionen av ordet "krets" (*cercle*) i den franska sammanfattningen överraskande nog till en annan auktoritet (*Trésor de la langue française*) än den svenska texten, som endast hänvisar till SAOB. Detta sker åter utan problematisering. Varför har inte själva huvudtexten, eller åtminstone det källkritiska avsnittet, försetts med ett resonemang kring eventuella skillnader eller likheter mellan de svenska och de franska begreppen?

De enskilda artiklarna visar på god förmåga att bedriva självständig forskning och presentera resultat på ett tilltalande sätt. Slutsatserna är klara och tydliga, men de hade fått större tyngd genom att perspektivet öppnats en aning och forskningsresultatens betydelse bedömts i ett större sammanhang, som nått utanför de aristokratiska sfärerna och det svenska hovets politiska praktiker. Exempelvis artikeln om "Hertiginnan, hovet och staden"

påvisar tydligt att Helsing har förmåga att anknyta till större sociala, politiska och kulturella kontexter. Då ämnet är fascinerande, källmaterialet rikligt och författaren framträder som en stilistiskt säker, effektiv och ambitiös skribent får man hoppas att hon tålmodigt fortsätter på de spår hon i avhandlingen dragit upp, för det finns en hel del kvar att utforska.

Charlotta Wolff

Tommi Kakko, *Failures by Design: The Transparent Author in English Satire from Marprelate to Pope*, Acta Universitatis Tamperensis 1821 (Tampere: Tampere University Press, 2013). 282 pp.

If any single literary genre or mode can ever be said to characterise a historical period, satire is arguably the one that defines the age in English literature stretching from the middle of the seventeenth century till the 1750s. A glance in most literary anthologies will testify that this era saw the publication of some of the most memorable (if not greatest) satires ever written. For any student of satire, this century must necessarily be of particular interest.

Tommi Kakko is a scholar with precisely such an interest and his doctoral dissertation *Failures by Design: The Transparent Author in English Satire from Marprelate to Pope* sets out to increase our understanding of satires written largely during this period. I say 'largely' because Kakko emphasises the importance of looking back to an earlier period in English literature to get a more complete picture of a satiric tradition which culminated in the first half of the eighteenth century. The thesis begins in the Renaissance with the Marprelate Controversy, a discussion which also focuses on the satires of Thomas Nashe (Chapter 2). It then proceeds chronologically dedicating a chapter each to some of the most significant

satirists of the period: John Dryden (Chapter 3), Daniel Defoe (Chapter 4), Jonathan Swift (Chapter 5) and Alexander Pope (Chapter 6). These more analytical chapters are preceded by a theoretical introduction (Chapter 1) and it is all rounded off with a brief conclusion (Chapter 7).

For scholars embarking on a study of seventeenth- and eighteenth-century satire, it is hard not to agree with John Sheffield (1647–1721), first duke of Buckingham and Normanby, who, in *An Essay on Poetry* (1682), hedged his discussion of the genre with the couplet: “’Tis hard to write on such a Subject more, / Without repeating things oft said before.” (ll.9–10) A plethora of modern studies exists on the topic of satire in general, and the period Kakko has chosen to tackle is perhaps one of the most studied. This does not mean, of course, that one should be deterred from trying to throw new light on the genre and the period, but it does require individual scholars to pay particular attention to defining their place within the scholarly tradition.

Kakko’s interest is in satire’s generic properties as much as in the individual satirists and their works. His conception of satire as a genre is broad: he makes little to no distinction between satires written in different literary forms, and even though the discussion mainly focuses on prose texts it also includes a number of poems. This does not mean, however, that Kakko attempts to write a general history of satire or that he wishes to draw any overarching conclusions about satire as a genre or mode of writing. His aim is rather to identify “a number of rhetorical practices that characterize the satirical writing of the period under examination” (pp. 32–33). In other words, his study has a distinct historical focus and, although he uses part of his concluding chapter to make links with contemporary literary practices, his view of satire is characterised by an emphasis on situating his material within their social and cultural context.

More specifically, Kakko has chosen his material because, as he says, they “best illustrate the development of the satirical use of the trope of the author” (p. 25). To put it slightly differently, he focuses on a group of satirists whose rhetoric, in one way or another, draws attention to the shifting relationship between themselves (as the real author) and their texts’ author persona and various other voices. Here Kakko follows scholars such as Howard D. Weinbrot in distancing himself from Bakhtin’s emphasis on the carnivalesque aspect of satire. Further, Kakko rejects the traditional view of the satirist who writes against a moral ideal or a utopian backdrop. He maintains instead, and rightly so, that it is highly questionable whether satirists can ever be said to have a moral message, and emphasises the importance of examining how satirists deliberately transgress or circumvent contemporary moral standards. The satirists in question, he argues, all made use of a transgressive and ambiguous rhetoric which had the particular aim of transferring authority and agency from author to readers. In other words, they sought to shift the interpretative responsibility, the creation of meaning, away from themselves and on to the readers.

The roots of this rhetorical strategy Kakko finds in the satirical tracts published during the so-called Marprelate Controversy (1588–1589) and in two texts by Thomas Nashe (c. 1567–c. 1601), *The Anatomy of Absurdity* (1589) and *The Unfortunate Traveller* (1595). Martin Marprelate was a pseudonym used by a group of English Presbyterians as cover for publishing a number of pamphlet attacks on the established church. While it is still unclear who precisely belonged to the group, it is certain that the satires they produced developed out of a growing frustration with a lack of ecclesiastical reform. The Marprelate-writers, Kakko argues, were pivotal in the development of a new character-based form of satire in England. Perhaps the first mock-critic in English

literature, the Marprelate-character or persona represents a radical shift away from traditional Puritan calls for transparency in moral argumentation. Marprelate's style, Kakko continues, was anything but transparent. Marprelate was a protean character whose equivocal rhetoric proved virtually impossible for opponents to respond to without exposing themselves.

Thomas Nashe was a so-called 'anti-Marprelatist'. In other words, he was recruited by the established church to attack the Marprelate writers. Despite being on the other side of the controversy, Kakko points out that Nashe showed a similar interest in manipulating a character-based satire. The creation of a fictional persona such as Jack Wilton (cf. *The Unfortunate Traveller*) allowed Nashe to develop a satirical argument, which was characterised by a high level of ambiguity and polysemy. According to Kakko, this resulted in a shift in agency of the sort described above. The open-ended nature of Nashe's satires, their incoherence and lack of closure, challenged readers actively to interpret the flawed arguments in an attempt to find the author's true intentions.

In Kakko's analysis, the character-based satire instigated by the Marprelate-writers and Nashe eventually received a more formal, theoretical outline in the work of John Dryden (1631–1700). Dryden was an extremely prolific writer, excelling in poetry, criticism, translation and drama, and remembered for being the only English poet laureate to have been stripped of his title. His satires are central to his *oeuvre* as is the influential essay *Discourse concerning the original and progress of satire*, published as the preface to his translations of Persius and Juvenal in 1692.

The *Discourse* is pivotal to Kakko's overall argument. He reads the essay not only as a piece of scholarly criticism but also as a prescriptive text with the clear socio-critical function of initiating a new satirical tradition. An essential part of Dryden's project, Kakko argues, was to formalise the notion of the character of the

author. In other words, through the *Discourse*, Dryden wished to make a character-based satire central to the genre. There was nothing new in this, Kakko claims, because such satires had been familiar to the English since at least the Marprelate Controversy. The interesting aspect of Dryden's argument is instead that the English tradition remains unarticulated in the *Discourse*. Bypassing its English roots, Dryden installed the playwright Livius Andronicus (c. 284–c. 204 BC) as a central character in the history of the genre, not only as the crucial link connecting Greek and Roman satire but also as the classical original for the type of character-based satire he wished to advocate. There might be nothing unusual in Dryden's wish to authenticate his claims through a discussion of classical origins, but, as Kakko says, it also helped Dryden create the impression that he was initiating something new. Furthermore, any attempt to highlight that such satire had its roots in a domestic ecclesiastical controversy, with a group of Presbyterians as its main exponent, would probably have been an ill-fitting argument for the classicist and Catholic Dryden.

The influence of Dryden's *Discourse*, and of his *oeuvre* as a whole, can hardly be overestimated, but, as Kakko says, the impact is hard to pin down and often reflected in broader critical developments. Daniel Defoe (c. 1660–1731) is not a writer often associated with Dryden, or with the satirical tradition of the Renaissance, and Kakko does not emphasise any closer connection besides asserting that in Defoe's work we find a further development in character-based satire.

Certainly most famous today for *Robinson Crusoe* (1719), Defoe also wrote a number of influential and controversial satires, the most noteworthy arguably being *The Shortest Way with the Dissenters* (1702) which forced him into hiding and eventually in to Newgate prison. It is perhaps slightly surprising then that Kakko chooses to focus the greater part of his discus-

sion on *A Journal of the Plague Year* (1722), a text which is not always seen as a straightforwardly satirical work. In the *Journal*, Defoe responded to debates about the causes of the plague that emerged following an outbreak in Marseille in 1720 by letting a fictional character (the saddler “H. F.”) describe his experiences in London during the last major outbreak there in 1665. The discussion focuses specifically on a scene in the *Journal* where H. F. is confronted with a crowd which claims to see an avenging angel, an instance of collective hallucination. In Kakko’s reading, the scene is satirical. Through a rhetorical emphasis on the grotesque, he argues that Defoe sought to criticize the “wild inductive methods” (p. 168) of the new empiricism for spreading fear among the people while at the same time promoting a more tempered approach, as exemplified in H. F. and advocated by more traditional Galenic or humoral approaches to medicine. At the end of this chapter, however, it is not easy to discern from Kakko’s argument how the *Journal* links up with the overall discussion. It is clear that the use of a character, or narrator, is central to the satiric thrust, but the overall argument could here have benefitted from a more detailed comparison with the preceding chapters.

Next the thesis proceeds to deal with one of the most famous satirists of all time, Jonathan Swift (1667–1745). Kakko focuses his discussion exclusively on *A Tale of a Tub* (1704). Constructed of several disparate texts, including *The Battle of the Books* and *The Mechanical Operation of the Spirit*, the *Tale* is often considered Swift’s most complex work. Another distinguishing feature, adding to the *Tale*’s complexity, is the plethora of characters to whom Swift granted a voice. The roots of this particular emphasis on character, Kakko finds in Dryden. Swift was often critical of Dryden, frequently parodying his argument, but, in Kakko’s view, there are traces in Swift’s writing which show that he adopted and devel-

oped Dryden’s emphasis on character for his own purposes. The concept of character remains peripheral to Kakko’s discussion, however, as he moves on to emphasise the effects of Swift’s satire on the reader.

Swift’s relationship with his readers is notoriously complicated and his texts can often be highly exasperating in their failure to generate any sort of closure. Kakko is fully sympathetic towards such complexities, but emphasises that it is a crucial part of Swift’s peculiar rhetoric to lead readers into interpretative impasses. In other words, it is in some respects impossible to read a text such as the *Tale* in any conventional sense, a fact many scholars have had to learn the hard way. *The Battle of the Books*, for example, is testament to the pointlessness of modern scholarly criticism, but Swift’s manipulation of his scholarly readers goes beyond the playfulness of mock-epic satire. As if to generate a kind of perverse symbiosis, Swift constructed the *Tale* so it would need scholarly annotation to be understood while at the same time openly mocking the very scholarly activity the *Tale* required to sustain itself. The challenge for Swift’s readers, Kakko argues, lies in assuming interpretative agency and, ultimately, in transcending the futility of scholarly debates.

Alexander Pope (1688–1744) was a long-time friend of Swift. Both members of the famous Scriblerus Club, they collaborated on several projects and, generally, held similar views on the problems facing eighteenth-century society and culture. The relationship between Pope and Swift is one of the most studied aspects of eighteenth-century literary culture, but, interesting as it is, Kakko should be commended for not over-emphasising the connection and attempting to read the work of both men in a different light.

Kakko begins by emphasising the paradox between Pope’s criticism of contemporary critical practices and his own use of scholarly annotation in his translations of Homer and

his edition of Shakespeare. The greater part of the discussion, however, is dedicated to a study of satire and the sublime in the *Peri Bathous* (1728) and *An Essay on Man* (1734). Often seen as a strategic precursor to *The Dunciad*, the *Peri Bathous* (or, as it was also called, *The Art of Sinking in Poetry*) is perhaps one of Pope's least studied major texts. Told by Martinus Scriblerus, the mock-critic persona developed by the Scriblerus Club, the *Peri Bathous* is a satirical inversion of Longinus' classic treatise *On the Sublime*: instead of inspiring poets to aim for sublimity, Scriblerus encourages them to focus on man's alleged natural preference for bathos, or the profound. Instead of rising, they should sink. Following Christopher Fanning's work on the Scriblerian sublime, Kakko argues that Pope's treatise creates a tension between satire and the sublime; a tension which, essentially, suggests to readers that a good deal of scepticism is needed in the act of interpretation. Agency, Kakko argues, is transferred to readers, who are left on their own to construct meaning out of a disintegrating text.

The discussion of Pope's great quasi-philosophical poem *An Essay on Man* leads to a similar conclusion, which seems to be reached, however, via a slightly different path. Like in the *Peri Bathous*, the transfer of agency also comes about through Pope's use of "ironic sublimity" (p. 249), but, Kakko argues, the means by which Pope's own authorial persona drifts into the background is of equal importance. The disappearance of Pope's authorial voice imbues the argument with an air of universal validity, but also leaves readers alone to dig their way through the morass hidden beneath the smooth philosophical maxims. Kakko's discussion of the *Essay* is compelling but also slightly frustrating. As he readily admits (p. 258), the *Essay* is not a straightforward satire (if indeed it is satire at all) yet he uses it as the concluding example in a discussion of a distinct satirical practice. This is not to say, of course, that we should not look for

satirical traits in what is normally considered non-satirical texts, but the *Essay* does seem a peculiar choice given the amount of satirical material available to students of Pope. Kakko does not clarify why the *Essay* warrants special attention and one is left to wonder why it is preferred over other more obvious satires in Pope's canon.

It is obvious that Kakko has read extensively and his knowledge of the period and the secondary literature shines through on every page. His ability to discuss the satires within an appropriate social and cultural context is a strong point of the thesis. For example, his detailed discussion of the medical and scientific background to Defoe's *Journal* is highly illuminating. Arguably one of the most original aspects of the thesis is his emphasis on the influence of a domestic Renaissance tradition on eighteenth-century satire and he should be applauded for exploring a different path than the traditional focus on the classical tradition. Here, however, it would have been good if he had spent more time on explaining why the tradition he traces does not have a classical predecessor. In other words, what precisely is it about Renaissance satire that sets it so much apart from classical satire that we can begin to talk of a set of distinct rhetorical practices? A detailed comparison with Greek and Roman satire would have strengthened the argument.

It would also have been preferable if Kakko had been clearer about his motivations for choosing the specific satires in question. As already noted, both Defoe's *Journal* and Pope's *Essay* are somewhat peculiar choices and one also wonders why, for instance, Swift's *Gulliver's Travels* (a work which in so many respects seems ideally suited for the discussion) is left unmentioned. On a similar note, Kakko does not place any specific emphasis on summarising his argument. The greater part of the concluding chapter, for example, is spent on drawing links to twentieth-century liter-

ary practices, and, however compelling such a discussion is, it would have been a service to the reader if greater weight had been placed on highlighting the strengths and weaknesses of the discussion, and how the various texts come together to form a distinct and developing satirical tradition.

That said, it must not be forgotten that Kakko has written a good and enjoyable thesis, relevant for anyone with an interest in the development of authorship, rhetorical literary practices and satire in the early modern period.

Adam Borch

Jani Marjanen, *Den ekonomiska patriotismens uppgång och fall: finska hushållningssällskapet i europeisk, svensk och finsk kontext 1720–1840* (Helsingfors: Helsingfors universitet, 2013). 304 s.

Jani Marjanen har oförfärat tagit sig an ett vittomfattande ämne. Det inkluderar en kartläggning av ekonomiska och patriotiska sällskap på europeisk nivå – deras uppgång och fall. Den här formen av reglerad sällskaplighet är framför allt ett 1700-talsfenomen. Men det hade sin upprinnelse något tidigare och avklingade senare. Antalet sällskap är nästan omöjligt att exakt bestämma. Författaren anför en forskningsöversikt som hittat över 230 patriotiska sällskap i Europa, och en annan som uppdagat drygt 560 ekonomiska sällskap, och kalkylerar själv att även den senare siffran förblir en underskattning av det verkliga antalet.

Marjanens studie avhandlar exakt det som bokens titel uppger. Förankringen av Finska hushållningssällskapet i en allmän europeisk händelsekedja framstår som lika viktig som undersökningen av sällskapets egen organisation och förvandlingar. Finska hushållningssällskapet grundades i Åbo 1797, inte långt efter den franska revolutionen och under en

svensk statsmakt som vid denna tid i allmänhet inte såg välvilligt på medborgarinitiativ.

Författaren gestaltar sin undersökning ur ett så kallat begreppshistoriskt perspektiv, där sällskapens retorik, självförståelse och namnformernas metamorfoser får en avgörande betydelse – detta i medveten metodisk opposition mot en historieforskning som tolkar historiska skeenden genom att anpassa dem till en senare förståelse av ett händelseförlopp, och då inte sällan genom att inordna skeendena i en nationell konception av nationens födelse och framväxt. I sina resonemang värjer sig författaren exemplariskt mot anakronismer och teleologiska felsslut. Marjanen är alltså metodiskt medveten – inte bara i inledande metoddiskussion utan genom hela avhandlingen.

Avhandlingen faller tydligt i två delar, för det första en allmäneuropeisk bakgrundsutredning, mycket lång och koncentrerad på det begreppsliga, de olika sällskapens namnskick och ofta brukade honnörsord, och därefter en andra del som följer Finska hushållningssällskapets olika faser, där begreppen fortfarande är viktiga men där också många andra rön och iakttagelser tillåts spela med. För det begreppshistoriska har författaren låtit sig inspireras av historieforskningens så kallade *linguistic turn* på 1960-talet och av historiker som Quentin Skinner. Vad beträffar en teoretisk diskussion av associationsväsendet och dess förvandlingar i Finland anknyter författaren ofta till Henrik Stenius. Vad gäller kännedomen om Finska hushållningssällskapet på dokumentnivå har författaren haft stor nytta av en räckvä publikationer som genom åren utgivits av Lars Ziliacus framom andra.

Inte minst intressant är Marjanens behandling av begreppet "patriotism", i synnerhet mot bakgrunden av hur begreppet har korrumperats eller getts annan innebörd efter 1800-talsnationalismens genombrott (detta särskilt på anglosaxiskt håll, där skillnaden mellan "patriotism" och "nationalism" mer eller mindre har utplånats). Denna diskussion

av patriotismbegreppets skiftande betydelser hör till kärnan i avhandlingen. En patriotisk persons verksamhet var inte egennyttig, utan gagnade det allmänna: "Kärleken till landet (*love of country*) stod i kontrast till sökande efter privat nytta och betecknade en hängivenhet för det allmänna" (s. 52). I skatteparadisens nutid verkar en dylik patriotism hålla på att slutligen ge upp andan.

En patriotism med ekonomiska förtecken, en vilja att tjäna det allmänna, var ett ideal som på 1700-talet föregrep den patriotism med språkliga förtecken som gjorde sig gällande på 1800-talet. Idealen kunde fortfarande förekomma sida vid sida. Men i det stora hela förlorade den ekonomiska patriotismen sin dominans. Hur detta gick till i Finland utreder Marjanen fas för fas.

För övrigt förefaller avhandlingen ha en viss anglosaxisk *bias*. Författaren utgår mestadels från att engelska, irländska och skotska företeelser är naturliga förebilder i de flesta sammanhang – och får någon gång stanna upp och resonera med sig själv när han tvingas konstatera att så inte alltid var fallet. Detta sagt, så skall det framhållas som en stor förtjänst att många mindre områden även har inkluderats. Observationerna i avhandlingen sträcker sig i vissa sammanhang över vida fält, till exempel Baskien, Schweiz, Litauen och Norge. Även Ryssland finns med.

Men helt klart hade irländska och skotska initiativ betydelse för fenomenets första utbredning. Här undrar man över bakgrunden till denna i brittiska sammanhang perifera iver, finns det ett sammanhang med de protestantiska armeernas framfart i 1600-talets Irland? Och är nedsläendet av Jakobiternas försök till resning i det tidiga 1700-talets Skottland av betydelse i sammanhanget? Vidare kan man fortsätta att undra över hushållningssällskapens funktion som moderniseringsinstrument under tidigmodern tid.

Att de ekonomiskt-patriotiska sällskapen kan uppfattas som "skolor för konstitutionellt

styrande" – såsom författaren själv framhåller att Margaret C. Jacobs karakteriserat frimurarlogerna – kan tyckas vara ett slags grundpoäng med dessa typer av sällskap – och även för ett sentida intresse för deras verksamhet. Sällskapen utvecklade självmant noga reglerade former för förhandlingar, styrelse, hierarkier och valprocedurer. Till sällskapens agerande och självförståelse sluter sig också frågor om offentlighet versus hemlighet, om sällskapens ibruktagna ritualer, om de pris och utmärkelser som delades ut, och om själva retoriken som kom till användning vid olika tillfällen. Allt detta nämns i olika sammanhang. Avhandlingen bjuder ändå på något mindre uppföljning av detta på den teoretiska nivån än vad man kanske vågat hoppas på. Däremot mera på den praktiska nivån: för i synnerhet Finska hushållningssällskapet fick för en kort tid efter att Finland 1809 hade integrerats under den ryska kejsarkronan i vissa frågor något av en "statsbärande" roll.

Mera sällan har historiker satt ordentligt fokus på Finlands 1810-tal – landets första tid under rysk överhöghet då Åbo ännu var huvudstad – och uppmärksammat hur pass decenniet skilde sig från det efterföljande 1820-talet. Skillnaderna blir här tydliga, i Marjanens avhandling och i Ljustet av Finska hushållningssällskapets roll och betydelse. Mycket syntes möjligt, och möjligt att utveckla i det nya storfurstendömet under dessa tidiga år. Det var möjligt för sällskapet att ta ut svängarna på politiska och ekonomiska fält på ett helt annat sätt än vad senare skulle bli fallet.

Viktigt och högst intressant är att författaren också fokuserar på Finska hushållningssällskapets nedgång och "fall". Inte sällan beskrivs i historisk litteratur uppblussande iver och nya initiativ, mera sällan sätts fingret på hur ett fenomen börjar klinga av – eller tog sig andra former. En frivillig organisation som drev ekonomisk politik och vände sig till allmänheten satt uppenbarligen mindre bra i ett byråkratiskt 1800-tals-Finland. Intressant är

Marjanens framställning av hur ett litterärt sällskap med en språklig reformagenda, Finska litteraturskapet, på 1830-talet efterträder hushållningssällskapet som det mest betydande vad beträffar prestigefull medlemsrekrytering och synlighet. Författaren bortser alltså här från sällskapens helt olika inriktning. Detta i motsats till tidigare forskning där sällskapen med sin historia behandlas av olika discipliner och där de inte ställts i sammanhang med varandra. Marjanen ger sig å sin sida anledning att undersöka varför prestigefulla sällskaps inriktning förändrades.

Marjanen presenterar flera tecken på att Finska hushållningssällskapets verksamhet blev allt mera marginaliserad – inte så mycket genast efter fredsslutet 1809, men i allt högre grad från och med 1820-talet. Det här tog sig uttryck i att hushållningssällskapet inte längre skulle initiera några spörsmål om uttolkningar av det allmänna bästa, låta olämpliga medlemmar och projektmakare framträda, eller trycka på det patriotiska, utan hellre och uteslutande skulle ägna sig åt lantbruk och potatisarnas utveckling. Marjanen menar att hushållningssällskapet började undvika det "offensiva". Han antyder att detta är en anpassning, men exakt till vad, till vilka uttalade, eller antydda, krav från myndigheter eller kanske från högsta styrelsen, avancerar aldrig riktigt till en utredning. Här hade det, med författarens breda grepp om ämnet och organisationsaktiviteten i Finland, varit högst intressant att få en redogörelse för hur medborgaraktivitet stryps och en mer byråkratisk ordning etablerar sig.

För övrigt företräder Marjanen i tolkningen av sitt stora material en påfallande harmoniserande syn. Där en del tidigare historiker spårat konflikter mellan medborgerliga initiativ och statsapparat, mellan regioner, eller mellan centrum och periferi, tenderar Marjanen som regel att se samförstånd och samverkan. Med det grepp om sitt ämne som Marjanen företräder blir den politiska bakgrunden inte alla gånger tydlig i framställningen – till exem-

pel rådande omständigheter då Finska hushållningssällskapet grundades, ett 1790-tal med tilltagande censur och misstänksamhet mot många former av medborgerlig verksamhet.

Bokens värde hade förmodligen förhöjts ytterligare om Marjanen vågat sig på överväganden om hur välsignande respektive kvävande det var att få ett sällskap, som var utgången ur ett medborgerligt initiativ, upphöjt till kungligt eller kejsarligt. Hos Marjanen heter för det mesta att sällskapen uppnådde, fick åtnjuta, en sådan upphöjelse (såsom det naturligtvis hette i sällskapens retorik), aldrig att de måste foga sig i sådan kontroll för att ha existensberättigande. Därtill hade det varit fint med ett resonemang om hur nära ledaren av sällskapet stod eller borde stå statsledningen, om det över huvud taget fanns rum för sällskap där organisationens ledare inte gjorde det. Just i en sådan här utmärkt bred översikt kunde dylika resonemang ha varit genomförbara.

När författaren räknar upp olika samhällsgrupper som visade intresse för jordbruksfrågor och olika förbättringsinitiativ fogar han till sin utpräknade kungar och kejsaren (s. 42), som anslöt sig på eget vis genom att göra sällskapen kungliga eller kejsarliga. Också här kunde det ha varit på plats att reflektera över varför det var viktigt för högsta centralmakten att ställa sig i spetsen för organisationer som samlade så många deltagare, och representanter för samhällseliten, inom olika verksamheter, betydande segment av samhället som organiserade sig för att tillsammans utforma och driva en reformagenda? Kanske fanns någon annan bevekelsegrund än en kunglig respektive kejsarlig fäbless för jordbruk och lantmannanäring (även om Gustav III och Marie Antoinette säkert var intresserade)?

Avhandlingen imponerar inte desto mindre i sin bredd eller sin så gott som allt omfattande ambition. Som framgått väcker Marjanens breda översikt flera intressanta frågeställningar till liv. Med sitt slående nya perspektiv på fenomenen öppnar han upp vida fält för

ny forskning. Mycket som i finländsk historieforskning gått i gamla spår och tryggt sig till en nationell konception kunde öppnas och belysas från nya håll med hjälp av en sådan inspiration som Marjanen så väl lyckas förmedla. Och författaren företräder, som framgått, en horisont som vida övergår det specifikt finländska varför det finns goda skäl att tro att hans forskning skall tas emot med intresse även på annat håll.

Henrik Knif

Kjartan Koch Mikalsen, *Justice among States: Four Essays* (Trondheim: Norwegian University of Science and Technology, 2012). 137 pp.

This stimulating dissertation is divided into four chapters or 'articles'. The first one, 'In Defense of Kant's League of States' (pp. 27–51), claims that Kant's mature position, which rejects the idea of a state of states with coercive powers (or a world republic), is well-founded. Over the last twenty years, many critics such as Otfried Höffe have claimed that the weaker league of states is at odds with Kant's overall legal theory, especially the link between the concept of right and legal coercion. Mikalsen rejects this 'standard criticism'. He is also not convinced by what he calls the 'stage model interpretation', which holds that the league is just a temporary solution, the first step towards a state of states. Mikalsen's key argument is the following: he holds that the so-called domestic analogy should not be misconstrued as a full parallel. The similarities between the state of nature among individuals and the state of nature among states only amount to an analogy. The claim of critics that there is an assurance problem on the international level – even with a league, there is no guarantee that others will respect our rightful possession – is mistaken (cf. p. 46). An inter-

national public authority with judicial powers is sufficient to overcome the indeterminacy problem, which is the problem how to specify abstract principles in particular cases.

The second chapter, 'Carl Schmitt and the Prohibition against Aggressive War' (pp. 53–78), reconstructs Schmitt's defense of sixteenth–nineteenth-century international legal theory's concept of bracketing [*Hegung*] of war, his argument against twentieth-century attempts to outlaw aggressive war, and his critique of liberal individualism, according to Mikalsen the real target of his polemics. In *Der Nomos der Erde* (1950), Carl Schmitt claimed that by the eighteenth century, international legal theory had moved beyond the traditional, medieval focus on just war. The question of the justice of the cause was neglected, and war was seen as a political conflict among sovereign states which did not see each other as criminals but as '*justi hostes*', as potential enemies who (theoretically) shared equal rights. According to Schmitt, Balthasar de Ayala had made a promising start in 1582, using the term '*iustum*' in the sense of 'lawful' or 'legal', pointing out that only the sovereign had the right to wage war. '*Guerre en forme*' or 'regular war' (Vattel), which had to fulfil certain formal criteria such as declaration of war or proper conduct, triumphed over just-war-doctrine. Mikalsen retells Schmitt's story, but he fails to outline its obvious flaws (see pp. 55–63 and below). What Mikalsen finds deficient is something different, namely Schmitt's implicit reliance on anthropological pessimism, which Mikalsen considers a mere profession of faith (pp. 54, 71–72, 74–75).

The third chapter offers 'A Cosmopolitan Defense of State Sovereignty' (pp. 79–101). Mikalsen criticizes a group of contemporary cosmopolitans that he calls 'anti-statist cosmopolitans', for instance Brian Barry, Charles Beitz or Fernando Tesón. They have tended to overemphasize normative individualism, ascribed only derivative significance to state sov-

ereignty, and argued for an international system that discriminates against illiberal states. Mikalsen wants to show 'that state sovereignty is not only compatible with, but essential to the recognition of individuals as units of ultimate concern and that respect for the rights of persons therefore requires respect for sovereignty in the international realm' (p. 24; see also pp. 79–80), and argues for the 'complementarity of state sovereignty and individual freedom' (p. 91).

'Habermas and Kant on International Law' (pp. 103–127), the last chapter, is again highly respectful towards Kant. Mikalsen offers a meta-critique of Habermas' critique of Kant's league of states (pp. 107–109, 116–121), and a critique of Habermas' own model of a reformed UN guaranteeing the rights of world citizens and cooperating with supranational regimes such as the EU. According to Mikalsen, Habermas' project faces two problems. One is the asymmetry between powerful and less powerful states that is implied; the other one is the creation of a global police force to combat gross human rights violations (pp. 122, 124).

There are some shortcomings. One can find an anachronistic reference to the 'Westphalian state system' (p. 73). In one passage, Mikalsen offers a sweeping and again anachronistic generalization about 'the Enlightenment' and its alleged 'anthropological optimism' (what about Kant's theory of radical evil?), which supposedly 'reflects disobedience toward God' (p. 74). Andreas Urs Sommer has warned us in *Sinnstiftung durch Geschichte* to stay clear of generalizations of this kind (2006). Mikalsen should have attacked Schmitt's story of formal war, which is unconvincing. Ayala's formal war was a piece of propaganda, polemically directed against the Dutch insurgents, who, in Ayala's account, had turned into criminals outside the legal sphere (and could thus be killed and enslaved at will). Secondly, moderation in warfare prior to World War I was also caused

by factors outside the legal sphere, like military developments and logistics. It cannot be explained by legal developments alone. Most importantly, Stephen Neff has shown that the formal-war doctrine was only one minor dissident theory: 'The just-war tradition, inherited directly from the Middle Ages, continued to be the dominant framework for legal analyses of war throughout the seventeenth and eighteenth centuries' (2005, p. 95). Schmitt's claim that the concept of war characteristic of the *jus publicum Europaeum* was morally neutral is a gross distortion, and perhaps wishful thinking.

Mikalsen has offered a fine, if not perfect, study and a common sense criticism of some forms of contemporary cosmopolitanisms. The reasoning is always clear and straightforward. For instance, he concedes that 'a certain strand of contemporary cosmopolitan thought' is prone to abuse the concept of 'humanity' and to support U. S. exceptionalism. At the same time, he sees that Schmitt's realist critique of forms of imperialism does not imply that his theses about the criminalization of aggressive war since 1919 are sound.

Georg Cavallar

Kristian Nilsson, *Baltic-Finns and Scandinavians: Comparative-Historical Linguistics and the Early History of the Nordic Region*, Ugglan – Minervaserien 16 (Lund: Lunds universitet, 2012). 273 s.

Kristian Nilsson disputerte i finsk-ugrisk språkvitenskap våren 2012 ved Lunds universitet på en avhandling om etnohistoriens historie. Nærmere bestemt undersøker Nilsson 1700- og 1800-tallets forskning på den nordiske regionens folkegrupper, altså teorier om når finnene, esterne, samene og de skandinaviske folkene kom hit og hvor de kom fra. Etnohistorien innebærer også diskusjoner av

innbyrdes slektsforhold mellom de ulike nordiske folkegruppene og mellom dem og andre folkegrupper. Den nordiske regionen blir her noe overraskende definert sett fra et dansk-norsk ståsted, men i en svensk sammenheng ligger jo Baltikum nærmere. Det språklige slektskapet mellom finsk og estisk har da også gjort det naturlig å inkludere esterne i undersøkelsen, jamfør uttrykket "Baltic-Finns". Av samme årsak ble skandinaver ofte ansett for å være tett beslektet med germanske folkeslag, teorier som for øvrig gjengis en rekke steder i avhandlingen. Likevel har ikke forfatteren falt ned på "Germanic-Scandinavians" eller lignende. Det samme gjelder samene, som diskuteres inngående i avhandlingen av både geografiske og empiriske grunner, ettersom de jo levde i Norden og var gjenstand for etnohistorisk interesse gjennom hele undersøkelsesperioden. Likevel har de ikke fått plass i tittelen på Nils-sons ellers ganske velstrukturerte avhandling.

Avhandlingen åpner, som seg hør og bør, med et teoretisk kapittel hvor målene med studiet klargjøres og tidligere forskning diskuteres. Kursivert blir avhandlingens nøkkel-spørsmål formulert slik på side 11: "*How did the breakthrough in comparative-historical linguistics and linguistic ethnohistory affect scholarly ideas and hypotheses about the early history of the Nordic region?*" Det er med andre ord ikke den sammenlignende språkvitenskapens faghistorie *per se* som skal skrives (den er for øvrig skrevet før), men historien om hvordan etableringen av dette fagfeltet påvirket etnohistoriske diskusjoner dels innad i språkvitenskapen selv, dels innen andre relevante fagområder som historie, arkeologi, fysisk antropologi og så videre. Den sammenlignende språkvitenskapens innsats på etnohistoriens område er følgelig bare ett av mange faghistoriske emner som dekkes i Nils-sons ambisiøse avhandling. Undertittelens lovnad om "comparative-historical linguistics" er for beskjeden. Avhandlingen leverer mer enn den lover. Kronologisk er avgrensningen noe ulikt formulert gjennom innledningen. På side

13 snakkes det om et "chronological heart" på 1810- og 1820-tallet, mens perioden fra 1770-tallet til århundreskiftet 1900 på side 18 karakteriseres som "the nexus of the study" og igjen på side 27 og 28 som dens "focus". I praksis blir også denne avgrensningen brutt, da selv et raskt blick på personindeksen avslører at innflytelsesrike lærde som Johannes Magnus, Olof Rudbeck, Gottfried Wilhelm Leibniz med flere blir viet stor plass i avhandlingen. Det er kanskje typisk for idehistoriske undersøkelser at man vegrer seg mot å gå inn i for synkrone studier. Ideenes historie legger opp til lange, diakrone riss. At diskrepansen mellom uttalt målsetting og faktisk gjennomføring noen ganger har virket forvirrende på denne leseren, må ikke skygges for det faglige innholdet. Det er nemlig solid.

Som alle lærdomshistorikere som har beskjeftiget seg med tidlig nytid har fått erfare, var vitenskapsdisiplinene lenge svakt utviklet. Faglige diskusjoner var dessuten ofte transnasjonale. De lærde oppfattet seg som del av en vitenskapelig samtale uten klare fag- eller landegrenser. Gitt dette historiske bakteppet er det befriende at Nilsson introduserer en typologi for 1700- og 1800-tallets etnohistorie som ikke er basert i senere tiders disiplinindelinger. Typologien er som følger: *Literary ethnohistory* betegner undersøkelser som baserte seg på skriftlige kilder. For ulike formål kunne det dreie seg om Tacitus' *Germania*, Saxos Danmarkshistorie, norrøne sagaer eller Henrik av Latvias krønike. *Biblical ethnohistory* fant støtte i Bibelen, især fortellingene om Babels tårn og om Noahs etterkommere etter syndefloden. *Lingual ethnohistory* baserte seg på en forestilling om at et språk er det samme som et folk. Ved å studere språket fant man skjulte opplysninger om folkets historie. *Linguistic ethnohistory* var en form for etnohistorie hvor den sammenlignende språkvitenskapens klassifiseringssystem ble lagt til grunn for teoriene. *Physical-anthropological ethnohistory* gjorde bruk av skallemaalinger og andre fysiske ka-

raktertrekk for å skille folkene fra hverandre. Skjeletter fra arkeologiske funn ble jevnført med samtidige folkegruppers fysiske trekk i et forsøk på å avgjøre hvilken etnisitet tidlige tiders befolkninger hadde.

Nilsson påpeker at etnohistorikerne i hans periode sjelden eller aldri holdt seg til bare én av formene for etnohistorie. Flere typer argumentasjon kunne fremmes i ett og samme verk. Men typologien er klar, og ikke minst klargjørende for den som er opptatt av å finne utviklingstrekk, brudd og kontinuitet, gjennom etnohistorien på (1600-,) 1700- og 1800-tallet. Det moderne gjennombruddet, med sekularisering av vitenskapene, gjorde at bibelsk etnohistorie falt i styrke og tilslutt ramlet helt ut av det akademiske etablissementets repertoar. Kapittel 2, *The decline of Biblical ethnohistory*, redegjør for denne utviklingen. Begrepet "prehistory" innebærer at Bibelen forkastes som historisk dokument. Det var det få toneangivende etnohistorikere som våget å gjøre før et stykke inn på 1800-tallet. Problemet dreide seg ikke bare om bibelske fortellinger om folkegrupper. Også forestillingen om hebraisk som selve "urspråket" som alle andre språk skulle ha utviklet seg fra, var det vanskelig å kvitte seg med. Nilsson peker på verker av tyskerne August Ludwig Schlözer, Johann David Michaelis og Johann Christoph Gatterer fra 1760- til 1780-tallet som tidlige eksempler på løsrivelsen fra en bokstavelig fortolkningsmåte av Bibelen.

Kapittel 3, *Comparative-historical linguistics*, gjennomgår den sammenlignende, historisk orienterte språkvitenskapens utvikling fra det syttende århundret fram til overgangen til det tyvende. Kapitlet er rent internvitenskapelig orientert og nokså tungt å lese. Tålmodigheten betaler seg likevel i det følgende, for her forklares nøkkelbegreper som fylogenetiske trær, genetisk versus typologisk klassifikasjon, agglutinasjon, super-familier og sub-familier, med mer. Her og der kommer også selve de etnohistoriske teoriene til overflaten, som i

utgreiingen av historien til begrepet germaniske språk. Litt skjematisk anså 1600-tallets gøtisisister tysk for å være et datterspråk av skandinavisk. Leibniz og Schlözer mente derimot at de skandinaviske språkene var døtre av germansk, mens de dansk-norske 1700-talls-historikerne Peter Friderich Suhm og Gerhard Schøning kategoriserte både skandinavisk og tysk som avledet av et eldre, tapt proto-språk. Nilsson viser for øvrig hvordan William Jones, som gjerne regnes som grunnleggeren av indo-europeisk språkforskning, trakk linjer tilbake til Noahs sønner i sine undersøkelser av slektskapet mellom sanskrit, gresk og latin sist på 1700-tallet. Den bibelske etnohistorien var således godt innbakt i det moderne gjennombruddet.

Kapittel 4 og 5, *Linguistic ethnohistory* og *Alternative ethnohistories* tar for seg henholdsvis den språkvitenskapelig funderte etnohistorien og etnohistorier med basis i andre fagtradisjoner. Begge kapitlene er mest innrettet mot 1800-tallet. Her er det ikke fagdisiplinene i seg selv som står i sentrum, men måten de lot seg applisere på etnohistoriens område. Av 1700-tallets representanter fremstår Schlözers *Allgemeine Nordische Geschichte* (1771) som særlig nyskappende. For det første argumenterte Schlözer for at språk hadde samme status i studiet av folkeslag som plantenes støvbærere og fruktemner i det linneiske systemet. For det andre innførte han en kulturhistorisk innfallsvinkel hvor kulturelle trekk lot seg avkode i språkernes vokabular. For det tredje favnet han med sitt brede nordenebegrep hele den finsk-ugriske familien, med representanter ikke bare i dagens Norden, men også langt innover i Russland og Sentral-Europa (ungarerne). Leibniz hadde på begynnelsen av 1700-tallet vært inne på flere av de samme tankene, men ikke utviklet dem i samme grad. Sagakritikken er et annet tilbakevendende tema. Både Leibniz og Schlözer var skeptiske til sagaenes sannhetsgehalt på etnohistoriens område. Andre festet derimot lit til beretninger som Snorres utlegning av Odin

som en historisk person som vandret til Skandinavia i spissen for æsene fra Svartehavet.

Det femte kapitlet ebber ut på side 119, temmelig nøyaktig halvveis i avhandlingen. For en empirisk orientert historiker oppleves store deler av denne første halvdelens som rene transportetapper. Metodeutvikling og teoridannelser innen en rekke fagområder blir kastet inn og ut av teksten uten særlig forsøk på å knytte aktørene til deres ideologiske eller institusjonelle sammenhenger. Først med kapittel 6 og 7, *Scandinavian ethnohistories until 1800* og *Ethnohistories of Finland, Sápmi and Estonia until 1800*, kommer de historiske forutsetningene for forskningen fram i lyset. Biografiske opplysninger om de enkelte forskerne holdes på et minimum, men vi får i det minste presentert teoriene deres mer i detalj og får opplyst hvor de jobbet. Det er vanskelig å forstå hvorfor disse to kapitlene ikke er plassert lengre fram. Svært mye av det faghistoriske stoffet som introduseres i kapittel 3, 4 og 5 er strengt tatt bare relevant for kapittel 8 og 9, som behandler det nittende århundrets etnohistorie. Etter at den klare og overbevisende typologien ble introdusert i åpningskapitlet er farvannet blitt mudret til med intrikate faguttrykk og teorier hentet fra 1800-tallets disiplinmangfold. Enkeltforskere blir sjelden mer enn bare navn, og selv om de samme navnene ofte gjentas, er det vanskelig å holde dem fra hverandre. Kapittel 6 og 7 renser opp i forvirringen. Kronologisk struktur og historisk kontekstualisering vinner over abstrakte ideer og løsevevne navn.

Sjette kapittel handler altså om den skandinaviske etnohistorien fram til år 1800. Rehabiliteringen av Snorres *Heimskringla* og andre norrøne verk ga fra slutten av 1600-tallet støtet til innvandringsteorier som skulle holde seg lenge. Jotner ble tolket som finner og æser var skandinaver. Samene og finnene hadde levd i Skandinavia først, før Odin og hans sønner vandret nordover og erobret Norden. Med visse variasjoner holdt dette synet seg i Skandinavia i ennå hundre år. Tyske etno-

historikere som Leibniz og Schläzer var både mer sagakritiske og innstilt på å gjøre skandinaverne til en undergruppe av germanerne. "Scandinavian historians were usually focused on the history of their direct forefathers' tribes, while German scholars were interested in all Germanic tribes", bemerker Nilsson (s. 126 f). Innvandringsveier til Skandinavia via Tyskland var skandinaverne også kritiske til; rene og ubesudlete skulle forfedrene ha kommet seg rundt Østersjøen via Finland eller til og med Finnmark. Man aner her hvordan politiske og ideologiske hensyn overtrumfer vitenskapelig stringens. Ideene svevde ikke fritt rundt i en frisone av "ren vitenskap". Skandinaviske patrioter ville vise fram sin stolte historie. De skulle ha seg frabedt en status som en slags germanske avleggere. I annen halvdel av 1700-tallet dannet det seg to "skoler". På svensk side var Sven Lagerbring og Johan Ihre viktige; Suhm og Schøning var toneangivende i Danmark-Norge. Alle var enige i sagaenes sannhetsgehalt, men Suhm og Schøning mente finnene måtte ha innvandret senere enn skandinaverne. Samene hadde muligens vært her først, men de var uansett blitt marginalisert av de militært overlegne innvandrerne. Lagerbring og Ihre mente på sin side at både finnene og samene var på plass før skandinaverne kom.

Paradoksalt nok fikk Suhm og Schøning støtte fra den som gjerne omtales som den finske historieskrivningens far, Henrik Gabriel Porthan. I kapittel 7, om etnohistorie vedrørende finner, samer og estere før 1800, vies Porthan stor plass. Det svenske riket hadde etablert seg med universiteter i både Dorpat (Tartu) og Åbo (Turku) på 1600-tallet. Det estiske universitetet ble lukket mot slutten av den store nordiske krig, mens Åbo Akademi hadde en kontinuerlig historie. Nilsson argumenterer overbevisende for at historieforskningen ved disse institusjonene brukte lang tid på å løsrive seg fra svensk akademisk tradisjon. Denne løsrivelsen skjedde ikke før med Porthan. Inspirert av blant andre unga-

renen János Sajnovics, som i 1770 publiserte en avhandling om slektskapet mellom samisk og ungarsk, og Schlözers nordiske historie fra 1771, utarbeidet Porthan en teori om finnenes innvandring. Et hovedspørsmål for Porthan var hva slags kulturforhold finnene hadde levd under da svenske korsfarerne begynte å innta områdene deres under middelalderen. Henrik av Latvias skildring av det estiske samfunnet før kristningen mente han var relevant også for det finske. Men språklig etnohistorie var likevel det viktigste for Porthan: mangelen på egne finske ord for by, gate og torg viste for eksempel at urbane innretninger var blitt introdusert av svenskene (derav låneordene *kaupunki*, *katu* og *turku*). Opprullingen av det vi i dag kjenner som den finsk-ugriske språkfamilien ga på sin side grunnlag for å si noe om finnenes innvandringsveier og opprinnelige kjerneområder.

1700-tallets teorier om samene og esterne behandles mindre inngående av Nilsson. For den samiske etnohistoriens vedkommende er det betryggende å finne Johannes Schefferus' og Pehr Högströms teorier omtalt. En uforståelig uteglemmelse er derimot den norske "lappologen" Knud Leem, som var så viktig på dansk-norsk side (hans *Beskrivelse over Finnmarkens Lapper* figurerer riktignok i referanselisten, men uten at verket refereres til noe sted). Miljøet som ble bygd opp rundt vitenskapsselskapet i rikets nordligste by, Trondheim, fra midten av 1700-tallet av, blir heller ikke omtalt. I Trondheim arbeidet Leem som professor ved Seminarium Lapponicum, mens både Suhm og Schøning var viktige aktører ved vitenskapsselskapet. Denne institusjonelle konteksten kunne gitt ytterligere bredde til analysen. Endelig er det det misjonshistoriske aspektet. Københavns Misjonskollegium var åpenbart viktig for dansk-norsk forskning på samisk språk og historie gjennom hele 1700-tallet. Denne institusjonen nevnes ikke av Nilsson.

De neste kapitlene, *Scandinavian ethnohistories 1800–1900* (kap. 8) og *Ethnohistories of Finland, Sápmi, and Estonia 1800–1900* (kap. 9) beveger

seg for en stor del utenom dette tidsskriftets kronologiske rammer. Noen virkningshistoriske betraktninger kan vi likevel tillate oss. I likhet med de to foregående kapitlene leveres her gode og overbevisende gjennomganger av et århundre hvor det etnohistoriske feltet nærmest eksploderte, både i antall utøvere og i mangfold av metoder. Visse teorier og metoder var seiglivet, mens andre raskt ble forkastet. Rudolf Keyser og Peter Andreas Munch, pionerer ved det norske universitetet i Christiania, fulgte langt på vei Suhm og Schøning i deres konklusjoner når det gjaldt innvandringsveier og -perioder. Men de tok tydelig avstand fra så vel den litterære som den bibelske etnohistorien hos sine forgjengere. Språkvitenskap og arkeologi hadde i mellomtiden tatt Snorres og Bibelens plass. Rasmus Rask, Christian Jürgensen Thomsen og Jens Jakob Worsaae sto tidlig i århundret bak metodiske nyvinninger som fikk mye av 1700-tallets historieskrivning til å fremstå foreldet og ubrukelig. På finsk side kan vi nevne Adolf Ivar Arwidsson, som i første halvdel av 1800-tallet fulgte i Porthans fotspor. Han var enig i hovedpunktene i Porthans teori, men vi aner en mer betonet nasjonalisme i vektleggingen av at de gamle finnene nok var høyere kulturelt utviklet enn Porthan hadde ment. Samene var riktignok et beslektet folk, men betydelig svakere enn finnene og var derfor blitt presset opp i fjellene, hevdet Arwidsson (og flere med ham). Denne delen av avhandlingen inneholder velfunderte betraktninger om hvordan ulike politiske kontekster påvirket forskningen og skapte splittelser. Det er også her bakgrunnen for uttrykket "Baltic-Finns" for alvor blir klart. Det har sin berettigelse i teorier som vokste fram på 1800-tallet om Baltikum som et kjerneområde for finsk-ugrisk-talende stammer tilbake i steinalderen.

Baltic-Finns and Scandinavians er et gedigent arbeid. Det ligner mer et verk en erfaren forsker kunne skrevet på slutten av sin karriere enn en svenneprøve som skal bane vei for videre forskning. Det er i og for seg ingenting galt

i de store ambisjonene. Risikoen er imidlertid, i en så bredt anlagt studie, at det som er særegent og originalt i forhold til tidligere forskning ikke nødvendigvis kommer tydelig fram. Det er også lett for forfatteren å bli "biased", ikke nødvendigvis ideologisk, men historioGRAFISK. Innenfor rammene av en doktorgrad er det ikke vanlig å ha lengre forskningsopphold i andre land. I prinsippet er imidlertid alle teorier som ble fremsatt om skandinaver, samer, finner og estere, i hele perioden fra 1770 til 1900, like relevant å analysere. Det viser seg at Nilsson er godt nok opplest på den svenske historiografien til å utvikle gode komparative perspektiver for Finland, Sverige og Estland – endog over lengre tidsspenn enn han selv lover i sin innledning. Kontekstualiseringen av etnohistorisk virksomhet i tyske og dansk-norske forskningsmiljøer er derimot mangelfull, den russiske og ungarske konteksten mangler helt. Akademiet i Sankt Petersburg (hvor for øvrig Schlözer arbeidet i mange år og samlet materiale til sin nordiske historie, uten at Nilsson nevner dette) ville vært aktuelt å inndra, det samme gjelder de ideologiske rammebetingelsene for Sajnovics' lingvistiske forskning (teorier om finnenes og ungareres slektskap med samene ble ganske annerledes mottatt i Ungarn enn i Norden). Dette er ikke ment som noen lammende kritikk, snarere en oppmuntring til videre forskning. Avhandlingens store styrke ligger i den ambisiøse og stort sett vellykkede integreringen av det vi i dag kjenner som strengt atskilte fagdisipliner i en og samme fortelling. Nilsson henfaller aldri til heltehistorier eller anakronistiske betrakningsmåter. Håndverket er solid og fortellerstemmen nøytral.

Korrekturlesningen er mangelfull, det finnes små feil på nesten hver side. Dette er vanlig i avhandlinger og går sjelden ut over forståelsen (blant unntakene er s. 17, hvor det står at fokus er på "Baltic-Finns [i.e., the speakers of the Baltic-Finn languages of the Finno-Ugric language family] and [i.e., the speakers of the

Scandinavian languages of the Indo-European language family]": hvilket etnonym er falt ut?; s. 131, hvor det er tale om "places like , ärm-land, and in Sweden and in Denmark": hvilke stedsnavn?; s. 159, hvor det etter en omtale av Grimm, Rask og Leibniz begynner en ny setning uten subjekt: hvem var det som "used the new methods"?). De aller fleste slike feil ville sikkert vært luket ut om avhandlingen ble utgitt på et internasjonalt forlag. Det virker som om vi her har å gjøre med et uforandret opptrykk av kandidatens eget manuskript. Andre hendelige uhell er enkelte uteglemmelser fra litteraturlisten. På side 108 får vi således vite at "Joseph Stagl describes Schlözer's new discipline as *ethnohistory* (Stagl 1998:526-527)." Ingen Stagl er å finne i litteraturlisten. Antagelig menes Justin (ikke Joseph!) Stagl, som har skrevet en hel del om Schlözer. En av hans artikler ble publisert i tidsskriftet *Anthropos* i 1998. Slike skjønnsfeil gjør ikke så mye når de overordnede grepene er så gode og perspektivene så løfterike. Jeg håper ikke dette blir det siste vi får lese fra etnohistorikernes historiker Kristian Nilsson.

Per Pippin Aspaas

Hanne Østhus, *Contested Authority: Master and Servant in Copenhagen and Christiania, 1750–1850* (Florence: European University Institute, 2013). v + 432 pp.

This fine thesis on employer and servant relationships in two Scandinavian cities goes a long way towards completing the existing historical account we have of service, servants and servitude across northern Europe, in the Italian states, and in the British Isles. It covers the historically neglected century after 1750 (much of the historiography on which Hanne Østhus constructs her thesis concerns the European early modern period)

and frames its argument by an exploration of 'authority' in household and social relations that historians of the early modern era, and increasingly, of the twentieth century household, have put in place for us. There is a good foundation of work on service in the Danish-Norwegian countryside on which to build; Østhus' innovation is to focus on the city of Copenhagen, and on Christiania – both in the unified Danish-Norwegian kingdom until 1814, when Norway was ceded to the Swedish state.

At first, the story appears to be a familiar one. Servants were as ubiquitous in the kingdom of Norway-Denmark as they were all over northern Europe. In 1801, 12 % of the Norwegian population was in service, and 16 % of Denmark's. Most servants in Christiania and Copenhagen were young-ish (under 30), most were unmarried, and the majority were female. As in Europe, the number of male servants decreased substantially between 1750 and 1850, though city households – again, across Europe – employed more men than women, and there were always more male servants in Copenhagen than in Christiania. Servants were moaned about by their employers, who wrote the kind of satires on their laziness and incompetence that you could find anywhere where a newspaper network had established itself. Employers established societies for the betterment of servants by reward and prizes, just as they did further south. They wondered loud and long, in pamphlets and the press, whether the relationship between master and servants was a contractual or a moral relationship, and how far a state might regulate the internal workings of a household. They felt as edgy about the Biblical proposition that hired servants were family, as was any middle class person in Hull or Hamburg. Hanne Østhus' argument is built on the firm basis of demographic analysis and a very thorough reading of the advice literature – religious and otherwise – that framed the service relationship across the kingdom.

So far, so familiar – and so good. But the startling and original parts of this thesis – for this reviewer at least – lie in its account of the legal framework to master and servant relationships. There was no British equivalent to the police courts (*Politiretten*) established in Copenhagen and Christiania at the turn of the eighteenth century; no police chiefs and expanding staff charged with the management and ordering of a city, or any other place. There was no 'police' in Britain in the very precise way in which Østhus establishes there was for Denmark-Norway. The police chief and his officers were charged with the enforcement of servant legislation. By the late eighteenth-century employers and servants in Christiania and Copenhagen might turn to the police courts if they felt aggrieved, if a hiring contract had been reneged on, if a servant's wages had not been paid, or if a servant had experienced violence or other forms of abuse. The police chief had independent judicial authority to adjudicate between the two parties in his own court (*Politikammerretten*), impose fines and other kinds of punishment. The detailed records of labour conflicts heard in these Christiania and Copenhagen courts provide the evidential basis for the thesis. They appear to provide an extraordinarily rich source for disinterring everyday legal thinking, the history of self and subjectivity, and social relations as lived out in households. They have been brilliantly exploited here; maybe there is more to do with them. Østhus tells us about the very great importance of the Lutheran catechism (Martin Luther's *Small Catechism* as explained by Erik Pontopidan in 1737, and Nicolai Balle in 1795) in shaping the common understanding of what a servant was, across the kingdom. But she simultaneously notes the near absence of the idea of master-as-father, or servant-as-family in the police court records. Servants and their employers did not use the language of paternalism in their disputes. The notion of

authority they appear to have acknowledged was that of the law, or at least, the legal institution of the courts in which they conducted their disputes and arguments.

It is not clear how much more the *Politikammerretten* records might be made to reveal about the ordinary life of households and the (disputed?) views of servants and employers about the nature of domestic work and childcare, over a hundred years, across the kingdom. As it is, this thesis is an important contribution to the new social history emerging across Europe and Scandinavia, which pays serious attention to the way in which people's knowledge of and thinking about the law inflected social and family relationships framed experience of everyday life itself.

Carolyn Steedman

Mikkel Venborg Pedersen, *Luksus: forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede* (København: Museum Tusulanums Forlag, 2013). 382 s.

Det er et stort lerret Mikkel Venborg Pedersen spenner opp for oss, og et mangefasettert bilde han tegner av luksus, forbruk og kolonivarer på 1700-tallet. Dette er varer som er så selv-sagte i vårt hverdagsliv at vi sjelden tenker over at kaffe, te, sjokolade, tobakk og krydder, silke og bomull, indigo og andre fargestoffer, mahogni, ananas, sukker, vanilje og mange andre varer en gang var nye og eksotiske. Tema for boka er nye luksus- og kolonivarer som fulgte av ekspansjonen i verdenshandelen, og hva de betydde for mennesker på 1700-tallet. Hvordan satte de preg på deres hjem og dagligliv og endret deres vaner, seder og skikker, og hvilke spor satte de i deres tankeverden?

Boka, som er forfatterens doktorgradsavhandling, er en bredt anlagt kulturhistorie forankret i en etnologisk fagtradisjon og inspirert av nyere kulturhistorie, mentalitetshistorie og

mikrohistorie. Ambisjonen er å skrive en samlet kulturhistorie, og gjøre fortiden relevant for nåtidens lesere. Forbruk av ting fra hele verden blir en inngang til å vise at 1700-tallets fortidas mennesker opplevde en globalisering som kanskje var vel så gjennomgripende som den vi i dag opplever. Boka er dessuten rikt illustrert, og illustrasjonene blir på sett og vis tekster i teksten. De er mer enn illustrasjoner, og skaper egne fortellinger.

Ved å ta dypdykk i utvalgte perioder fra 1700-tallet og inn på begynnelsen av 1800-tallet skriver Mikkel Venborg Pedersen fem mikrohistorier. Utgangspunkt for historiene er utstillinger av interiører og gårder ved Nationalmuseet i København og Frilandsmuseet. Han tar oss med på besøk til høy og lav, i byen og på landet, til interiørene fra Magstræde i København og Lille Heshbjerg ved Odense, til landstedet Brede, til gårdene Lundager på Fyn og Ejersted i Holstein. Disse stedene blir fylt med noen av menneskene som en gang bodde der og av alle tingene de omga seg med. Det slående er ikke bare alt de hadde av eksotiske og fremmede ting, men den store mengden av slike ting. Selv hos festebonden på Fyn i 1790-årene hadde fremmede varer gjort sitt inntog.

De fem mikrohistoriene skal både ses i forbindelse med hverandre og settes inn i større sammenhenger. De ses mot en bakgrunn av en europeisk forbruksrevolusjon som startet på 1600-tallet, og Danmark-Norge som handelsnasjon og kolonimakt. Dette er to historiske prosesser som gjennom tingene fikk betydning for å endre kulturelle behov, vaner og verdier.

Et gjennomgående perspektiv, inspirert av den nederlandske historikeren Jan de Vries, er forbruk av luksusvarer som streben etter komfort og nytelse. Dette i motsetning til den "gamle" luksus som streben etter storhet og forfinelse. Venborg Pedersen viser hvordan tingene gjorde livet mer behagelig og boligen mer komfortabel. Nytelse knyttes til forbruk av kaffe, te og sjokolade, vin og tobakk og alle

de nye gjenstandene som var nødvendige for å servere slike nytelsesmidler.

Det økende forbruket av luksusvarer endret samfunnet. Ikke uventet var det derfor gjenstand for debatter i samtida. Et sentralt spørsmål var hvilke varer som var nødvendige og hvilke som var overflødige. Dette endret seg over tid. Kaffe er et illustrerende eksempel på at varer kunne gå fra overflødig luksus til hverdagslig nødvendighetsvare. Luksusdebattene henger også sammen med andre debatter. Ville frihandel fremme handel og produktivitet, eller var merkantilismen fortsatt løsningen for å beskytte egne interesser? Var de nye nytelsesmidlene skadelig for helsen eller tvert imot sunne? Forbruk av nye varer ble etter hvert tenkt å ha en siviliserende innflytelse på menigmann, og slik henger luksusdebattene også sammen med opplysningstidas folkeopplysningsprogram.

Det mikrohistoriske grepet gjør at leseren får innblikk i mange sider ved hvordan folk innrettet seg. Noen av beboerne på de stedene Venborg Pedersen går inn i er ikke bare forbrukere, noen av dem hadde interesser i utenrikshandel, innenlandske industriforetak og kolonier. Et interessant spørsmål er hvordan nye varer ble gjort tilgjengelige for folk. København var et handelssentrum for import av varer, og det var først og fremst i byen folk fikk tak i ting, fikk kunnskap om tingene og kjennskap til hvordan de skulle brukes. Nye, fremmede varer krevde en ny form for oppmerksomhet, og kanskje var det i andre halvdel av 1700-tallet at vår tids reklame, butikker og utstillingsvinduer fant sin første form. Fra nå av kunne kjøpmenn rykke inn annonser med sine tilbud i nyetablerte aviser.

Framstillingen bygger på en rekke originalkilder. Venborg Pedersen har funnet fram til skifter og bo-opptegetninger fra de fem stedene han skriver om. Videre bruker han kilder som erindringer, folkelivsskildringer og utvalgte tollregnskaper, og støtter seg dessuten på skriftene til komedieforfatteren og essay-

isten Ludvig Holberg og legen og forfatteren Johann Clemens Tode. I tillegg får leseren oversikt over (en del av) den internasjonale forskningen på feltet luksus og forbruk, og tidligere forskning i Danmark om handel og kolonier. Videre gir han en innføring i 1700-tallets internasjonale luksusdebatt, med særlig vekt på Frankrike og England.

Venborg Pedersen har satt seg inn i mye tidligere forskning. Men her er jeg også framme ved min viktigste innvending. En god del av hans framstilling støtter seg hovedsakelig på sekundærlitteratur, og formidler dermed andres lesning av noen av temaene som er viktig for å forstå den kulturhistoriske sammenhengen luksusforbruket inngikk i. Dette reiser spørsmål om hva en systematisk undersøkelse av danske originalkilder kunne ha tilført hans undersøkelse. Jeg skal nevne noen eksempler.

Tollregnskaper for Slesvig og Odense er undersøkt, men ikke for København, og heller ikke arkivet etter Asiatisk kompani. Asiatisk kompani som ble etablert i 1732 var sentralt for å gjøre København til et handelssentrum i Nord-Europa, og kompaniets virksomhet la grunnlaget for den forbrukerrevolusjonen som fant sted både i Danmark og Norge, særlig i andre halvdel av 1700-tallet. Kanskje ville et nytt blikk på det rikholdige underlagsmaterialet til tidligere danske undersøkelser ha åpnet for nye tolkninger og svar?

I sin framstilling av luksusdebattene støtter Venborg Pedersen seg – med noen få unntak – på sekundærlitteratur. Hans fokus er stort sett på debattene i England og Frankrike med noen utløpere til Danmark. Luksus var jo like ivrig debattert i Danmark som ellers i Europa, og det var flere enn Ludvig Holberg som var opptatt av nye forbruksvarer, luksus og kolonier. Det virker uenkelig litt pussig at Holberg, som døde allerede i 1754, blir hovedkilde til danske debatter i det som betegnes som det lange 1700-tallet, og som for Danmarks del hevdes å strekke seg inn i 1830-årene.

Riktignok bringes legen Johann Clemens Tode inn som kilde til de delene av debattene som i andre halvdel av 1700-tallet gikk over i folkeopplysning. Men det er uklart hva Tode egentlig skal belyse. Todes skrifter, så vel som Holbergs, virker tilfeldig valgt, og ses i liten grad i lys av sin historiske referansebakgrunn. Det blir vanskelig å få tak i hva de to forfatterne egentlig sto for, og hvilke debatter de var del av i sin samtid. Dette kan også ha sammenheng med mangfoldet av temaer som bringes på bane, og som ikke alltid blir systematisk analysert. Hovedlinjene i luksusdebattene, brytninger mellom skiftende posisjoner og ulike ståsteder, så vel som endringer over tid, er derfor ikke lette å få oversikt over.

Framstillingen virker til tider relativt ustrukturert. Viktige poenger drukner i detaljrikdom og assosiasjonsrekker, påstander framsettes uten videre diskusjon. Opphevelsen av hoveriet i 1788 og påfølgende landboreformer tilskrives for eksempel – i vid forstand – inspirasjon fra luksusdebattene. Det kan godt være tilfelle, men slik det står, fortøner det seg som forenklete forklaringer av komplekse prosesser. Adam Smiths bok *The Wealth of Nations* (1776) skal ha fått stor innflytelse i Danmark, men det er uklart hvordan. I avsnittet "Et opplyst liv" er det stort sett elitens forestillinger om bøndene og behovet for å "oppdra" dem som kommer fram. Forholdet folkekultur og elitekultur er – som Venborg Pedersen nevner – et omdiskutert tema i kulturhistorie, og altså et tema han med fordel kunne ha reflektert mer over. Endelig påpeker han at det var til hjemmet man samlet ting, og husholdet var kvinnes verden. Kvinners betydning for forbruket tas imidlertid for gitt, og framstår som et premiss som verken utdypes eller problematiseres.

Til tross for slike kritiske innvendinger vil jeg avslutte med å si at Mikkel Venborg Pedersen har skrevet en innholdsrik bok som formidler hans begeistring og glede ved å for-

telle historie. Den interesserte leser vil møte et mangfold av temaer relatert til luksus, handel og forbruk på 1700-tallet. Boka gir liv til utstillingene ved Nationalmuseet og Frilandsmuseet og tilfører dem fornyet interesse og aktualitet.

Kari Telste

Lisa Skogh, *Material Worlds: Queen Hedvig Eleonora as Collector and Patron of the Arts*, Contributions to the history of the Royal Swedish Academy of Sciences 44 (Stockholm: Center for History of Science at the Royal Swedish Academy of Sciences, 2013). 359 s.

"Att kvinnliga förebilder skulle saknas i historien är en myt. De syns bara inte i böckerna, eftersom historieskrivarna har tagit för givet att världen alltid varit styrd av män", proklamerade ett antal historiker i *Dagens Nyheter* den 28 februari 2014. Uttalandet är knappast kontroversielt för de forskare som länge har sysslat med att studera historiens kvinnliga aktörer, från samhällets botten till dess absoluta elit. Ett exempel på det senare finner vi i konstvetaren Lisa Skoghs avhandling om drottning, senare änkedrottning Hedvig Eleonora (1636–1715) som samlare och mecenat. Skogh börjar sin studie med att diskutera ett grupporträtt föreställande kungafamiljen, målat av David Klöcker Ehrenstrahl år 1683. I porträttet är det inte kung Karl XI som intar bildrummets centrala position, utan hans mor Hedvig Eleonora som var änkedrottning under femtiofem år. Iklädd purpurfärgad sammet prydd med guldbrodyr och hermelin tronar hon som dynastins överhuvud. Hedvig Eleonoras maktfullkomliga intryck står här i stark kontrast till historieskrivningens omdömen om samma änkedrottning som politiskt oerfaren eller rentav politiskt ointresserad (se till exempel Alf Åbergs biografi över Karl XI från

1958). Sprickan mellan Hedvig Eleonoras *persona* i Ehrenstrahls porträtt och den traditionella historiografin är påtaglig.

Målningen är en utmärkt startpunkt för Skoghs grundliga studie av änkedrottningens samlingar, samlade och mecenatskap. Lisa Skogh utgår från att Hedvig Eleonora var en politisk aktör, och att hon precis som andra samtida furstar och furstinnor använde sig av konsterna för att manifesteras sin makt och framhäva sin dynasti. Skogh undersöker därmed en iscensatt furstinna. Hon rekonstruerar tålmodigt och detaljrikt de materiellt dyrbara världar som änkedrottningen skapade runt sig själv och analyserar vad dessa miljöer hade för funktioner i sin samtid.

Inledningsvis presenterar Skogh tre syften med sin studie. Främst säger hon sig vara intresserad av vilka samlingar som fanns tillgängliga för och som skapades av Hedvig Eleonora. I andra hand vill Skogh undersöka vilka dynastiska och politiska funktioner som Hedvig Eleonoras samlade och mecenatskap fyllde. Skoghs tredje syfte är att teckna hennes samlingar och mecenatskap mot bakgrund av kontinentala furstliga traditioner. I det tredje syftet ingår även undersökning av den samtida receptionen av änkedrottningens aktiviteter inom det konstnärliga fältet. Angreppssättet är brett utifrån ett stort empiriskt material. Undersökningen utgår från Hedvig Eleonoras räkenskaper, inventarier och förteckningar av föremål samt av själva föremålen. I stället för att detaljstudera specifika föremål och samlingar säger sig Skogh vilja analysera Hedvig Eleonoras roller som samlare och mecenat mot bakgrund av hennes familj, nätverk och kunskaper. För att kontextualisera sin analys har Skogh tagit hjälp av flera besläktade forskningsfält. Hon åberopar främst konstvetenskapliga studier, med inriktning på eliters statuskonsumtion och konsternas funktioner för fursten under tidigmodern tid, samlade och mecenatskap i allmänhet, och samtida svenska samlingar och Hedvig Eleonora i synnerhet.

Avhandlingens första empiriska avsnitt inleds med ett kapitel om Hedvig Eleonoras furstliga bakgrund, vilka traditioner av samlade och mecenatskap som fanns inom hennes familj och de nätverk som hon därigenom var knuten till, samt vilka platser som var tillgängliga för hennes samlingar i det svenska riket. I kapitlet "A pictorial world" behandlar författaren de olika bildvärldar, framförallt olika slags porträtt, som fanns tillgängliga för och som kom till genom Hedvig Eleonoras initiativ. Skogh anknuter här till tidigare forskning som har framhållit porträttsamlingar som en iscensättning av mecenatskap och av dynastiska och politiska nätverk. I "A wondrous world" utforskar Skogh Hedvig Eleonoras samlingar av kuriösa, nyttiga och exotiska föremål som vanligtvis förknippas med den tidigmoderna erans konstkabinett. Här är analysen mer gränsöverskridande än i föregående kapitel. Skogh kopplar bland annat samlandet av förgängliga rariteter, till exempel meloner, till förevigandet av desamma genom änkedrottningens beställningar av stilleben-målningar. Skogh visar även att förunderliga djur och exotiserade människor ingick i Hedvig Eleonoras samlingar, och hur de bevarades genom tavelmåleriets medium. I "A learned world" diskuterar Skogh änkedrottningens skapande av en intellektuell värld genom vetenskapliga samlingar. Här diskuteras astronomiska och optiska instrument, klockor och änkedrottningens boksamlingar. Genomgående problematiserar Skogh Hedvig Eleonoras möjligheter att självständigt utforma sina samlingar. Hon diskuterar föremål som tillkom genom änkedrottningens aktiva mecenatskap och de som hade förvärvats genom gåvor, arv eller som krigsbyten konfiskerade av kronan i kriget. I avhandlingens sista kapitel sammanfattar Skogh sina empiriska resultat och diskuterar receptionen av Hedvig Eleonoras samlingar under änkedrottningens livstid.

Skogh går främst i dialog med forskning sprungen ur det konstvetenskapliga fältet, även om studier inom andra områden, till exempel

vetenskapshistoria, återopas i analysen. Mer renodlad historisk forskning och teoretisk litteratur om politisk kultur, patronage och nätverk har i stort sett valts bort. Det är synd, eftersom Skoghs undersökning förtjänstfullt visar den konstvetenskapliga studiens relevans för det politisk-historiska fältet. Den politiska relevansen hade dock kunnat bli ännu tydligare om författaren teoretiskt hade vävt samman den konstvetenskapliga forskningen med tidigmoderna politiska idéer och praktiker. Framförallt gäller det avsaknaden av resonemang kring begreppet "politisk kultur". Inledningsvis skriver Skogh att den teoretiska grunden för hennes studie ligger i antagandet att det fanns en stark koppling mellan politisk kultur, gemåler och konsterna under tidigmodern tid (s. 15). Men vad är politisk kultur, hur fungerade den under barocken och framförallt: hur såg förhållandet ut mellan politisk kultur och en änkedrottningens värdefulla samlingar? Ett resonemang kring detta hade visat hur Hedvig Eleonoras samlande och konsumtion var en del av hennes politiska agerande, och därtill gett studien ännu mera tvärvetenskaplig tyngd.

Orienteringen mot konsumtionsforskning och konstens funktioner för fursten röjer hur författaren vill att läsaren ska tolka "material" i titeln *Material worlds*. Det materiella analyseras som ekonomiska värden och rariteter, medan materialens egenskaper och eventuella effekter har uteslutits. Det är föremålets helhetsfunktioner och vad de symboliserade som Skogh uppehåller sig vid. Författaren ansluter sig därmed inte till de senaste decenniernas materiella vändning, där till exempel forskare som Bruno Latour, John Law och Annemarie Mol har utvecklat ett annat slags nätverksteoretiskt tänkande, där det materiella ingår i icke-hierarkiska relationer med människor och även tillskrivs en slags agens. Den sortens teoribildning är visserligen inte relevant för Skoghs frågor. Men det materiella anslaget kunde ha förklarats närmare eftersom det finns med i titeln och med tanke på de senaste

decenniernas humanistiska forskningstrend (som även fått genomslag inom konstvetenskapen). Annorlunda uttryckt: varför är titeln just *Material worlds* och inte *Collected worlds* eller *Dynastic worlds*, när analysens fokus är att tolka samlingarna och föremålen?

Skogh har valt att studera Hedvig Eleonoras samlingar på en övergripande nivå, vilket får flera konsekvenser för undersökningens resultat. Det är en föredömlig ansats, och helhetsgreppet säger självfallet mer om Hedvig Eleonora som samlare och mecenat än om endast en mindre del av änkedrottningens samlingar hade studerats. De tre samlingsvärldar som Skogh beskriver är lättöverskådliga trots undersökningens detaljrikedom. De omfattande illustrationerna är välvalda och eleganta. Jag är särskilt förtjust i porträtten som återges i frimärksformat, vilket skapar överblick och förstärker förståelsen av samlingarnas dynastiska funktion. Analysen blir särskilt skarp när Skogh väljer att överbrygga föremåls- och samlingsgränserna, som i den ovan nämnda diskussionen om meloner och samlingsbara djur och människor. I samma kapitel problematiserar författaren termen "Indianische" genom att argumentera för att den sortens beskrivningar främst användes för att peka ut föremål som främmande, snarare än att tillskriva dem ett specifikt geografiskt ursprung. Det här är bara ett exempel på den källkritik av förteckningar och inventarier som Skogh visar prov på. Här kan hon tveklöst i egenskap av konstvetare utbilda historikern, en betydelsefull påminnelse om tvärvetenskapens förtjänster.

Nackdelen med ett stort och krävande material är förstas att det tar tid att samla, bearbeta och strukturera det. Skogh har lyckats väl med att skriva fram ett balanserat resultat. Vad som ändå saknas är en motivering av den tematiska indelningen i just de tre världar som författaren har valt att konstruera och beskriva. Skiljde Hedvig Eleonora mellan piktoral, kuriösa och vetenskapliga samlingar? Eller är det författarens analytiska ambitioner som har

styrt tematiken, och vad grundar sig den i så fall i? Här finns en antydning till konflikt mellan gamla och nya forskningstraditioner: en mer traditionell indelning efter typ av samling och/eller objekt (porträttgalleriet, kuriosakabinettet och vetenskapliga samlingar i biblioteket) och ett mer gränsöverskridande sätt att resonera på. Vetenskapshistorikern Paula Findlen har med rätta framhållit att orden arkiv, bibliotek, kuriosakabinett och museum kunde användas synonymt med varandra under renässansen och barocken (se Findlens artikel "The museum, its classical etymology and renaissance genealogy" i *Journal of the History of Collections*, 1989). Ordens mångtydighet avslöjar hur de här sfärerna kunde innehålla variationsrika samlingar. Ett idealt bibliotek skulle enligt bibliotekarien och jesuiten Claude Cléments *Musei sive bibliotheca tam privata quam publica constructio* (1635) inte bara rymma böcker utan även tavelmåleri, skulptur och medaljer – för att bara nämna ett exempel. Först i samband med de moderna museernas och vetenskapernas framväxt började allt mer enhetliga materiella kategorier tillämpas, där olika slags föremål tydligare skiljdes från varandra genom klassificering och inrättandet av mer specialiserade institutioner. En lösning som hade kunnat förstärka Skoghs gränsöverskridande resonemang hade vara att betona det rumsliga perspektivet ytterligare genom att utgå från de olika platser där samlingarna förvarades och studera dem i det sammanhang som dåtiden gav. Olika slags diskursiva texter om ideala ordningar och innehåll i tidigmoderna bibliotek och museer hade i större utsträckning kunnat hjälpa författaren att betona det flytande drag som utmärkte tidigmoderna samlingar. En annan synpunkt på upplägget är att framställningen hade kunnat göras mer effektiv om det andra kapitlet, som diskuterar Hedvig Eleonoras bakgrund, nätverk och residens hade arbetats in i de efterföljande kapitlen. Därmed hade sambanden mellan dynasti och samlingar framstått tydligare

för läsaren, vilket hade gett studien ytterligare analytisk skärpa.

När författaren slutligen summerar avhandlingens resultat har inledningens tre syften förvandlats till ett, nämligen att undersöka Hedvig Eleonoras roll som mecenat och samlare inom det kulturpolitiska klimat som rådde kring monarkin i 1600-talets Sverige. De syften som presenterades inledningsvis återges nu i stället som frågeställningar. Fram till sidan 259 är det de tillgängliga och skapade samlingarna kring Hedvig Eleonora, deras sammansättning och funktioner som framförallt har diskuterats, ofta i detalj men utan att undersökningen förlorar fokus. Vad som däremot borde ha utvecklats mer är hur änkedrottningens samlande och mecenatskap överensstämde med eller avvek från kontinentala furstliga traditioner, oberoende av hennes specifika släkt (även om det senare är en nog ett så viktigt sammanhang, som Skogh med rätta har valt att betona). Frågan om samlingarnas reception berörs överhuvudtaget inte förrän efter sammanfattningen, och får då bara åtta sidors utrymme. Dessa resonemang kunde därmed helt ha uteslutits ur undersökningen. Det material som presenteras dessförinnan är tillräckligt rikt, liksom författarens analys av samlingarnas sammansättning, som är både innovativ och värdefull.

Sammantaget har denna avhandling, genom att fokusera på det materiellas värden och funktioner, lyckats överbygga sprickan mellan Hedvig Eleonoras *persona* och den traditionella historiografin. Den borde därför läsas både av konstvetare och av historiker som vill förstå hur dynastier, kunskap och makt kunde gestaltas genom samlingar i barockens Sverige.

Emma Hagström Molin

Karsten Alnæs, *1814: miraklenes år* (Oslo: Schibsted Forlag, 2013). 592 s.

I mange europeiske land har skillet mellom akademisk historieskriving og historie for allmennheten vært skarper enn i Norge. Det har utvilsomt en forbindelse med at historieskrivingen her har vært usedvanlig sterkt nasjonsbyggende, samtidig som den langt på vei har tatt mål av seg til å virke sosialt integrerende. Norsk historie har også gjennomgående vært skrevet av faghistorikere tilknyttet offentlig finansierte institusjoner, med både allmennheten og akademien som målgruppe. Spesialiseringen innen historiefaget med etableringen av en lang rekke underdisipliner, økt publisering på engelsk og en generell internasjonalisering av historieskrivingen, har imidlertid undergravd denne tradisjonen og kanskje skapt et større rom og behov for mellommannen, formidleren.

Karsten Alnæs har fremfor noen fylt dette rommet og har tidligere skrevet Norges-historie i flere bind. I forkant av grunnlovens 200-årsjubileum utga han *1814: miraklenes år*, den første boken om emnet skrevet som en populær fremstilling (s. 501) siden historikeren Sverre Steen utga første bind i serien *Det frie Norge* i 1951 med den kortfattede tittelen *1814*. Det er derfor ikke tvil om at det var behov for en ny og oppdatert bok om dette skjellsettende året i landets historie. Boken er inndelt etter de fire årstidene: Del I, "Hard vinter", omfatter tiden

frem til Riksforsamlingen på Eidsvoll. Del II er kalt "112 Edsvorne menn" (kanskje et ordspill på Sidney Lumets berømte film fra 1957) og omhandler den politiske prosessen på Eidsvoll frem til Grunnloven ble vedtatt. Tredje del har navnet "Sommer og krig", mens fjerde del, ikke overraskende, bærer tittelen "Høst og union". Det er et tiltalende grep og bryter med den vanlige todelingen, som for eksempel benyttes av historikeren Arne Bergsgård. Hans tobindsverk *Året 1814* hadde undertitlene Grunnlova (1943) og Unionen (1945). Det Bergsgårds historie vant med todelingen var et stramt fokus på det ulikartede i forløpet: Grunnloven og kongevalget var det dristige utspillet som skulle forsvares om sommeren og høsten. I *1814: miraklenes år* er de tre første delene omtrent jevnstore, mens siste del fremstår som en pendant til disse.

La det være sagt med en gang: Karsten Alnæs har skrevet en lesverdig, til tider strålende bok om 1814. I første del skisseres den historiske bakgrunnen, hovedpersonene presenteres og det blir redegjort for hendelsesforløpet frem mot Riksforsamlingen. Christian Frederik fremstår som dramaets ubestridte hovedperson, en posisjon han beholder gjennom alle de tre første delene. Alnæs antyder også at han gjennom W. F. K. Christie hadde et hovedansvar for regien av det ekstraordinære stortinget om høsten (s. 448). De to andre hovedpersonene er den svenske kronprinsen Karl Johan og et kollektiv: nordmennene. Denne første

delen fremstår tidvis som litt famlende, men har sin styrke i den nære beskrivelsen av den nød som tidvis rådet i store deler av landet årene 1807–1814. I andre del framstilles livet på Riksforsamlingen og flere viktige spørsmål blir inngående presentert, om enn på en tidvis noe pedantisk måte. Tredje del er etter mitt skjønn glitrende, mens fjerde og siste del fremstår som noe skissepreget. Her refereres det for eksempel til flere utsagn som lovpriser Christies innsats på dette stortinget, men det fremgår overhodet ikke av fremstillingen hvorfor så mange ble begejstret.

Opprøret mot Kiel-traktaten var fra begynnelsen av et sjansespill. Skulle det lykkes, var man i Norge avhengig av at stormaktene anså sine forpliktelser oppfylt ved undertegnelsen av traktaten – ikke ved at dens innhold ble gjennomført. Et minimumskrav var at Storbritannia opphørte aktivt å støtte Sverige. For innsiktsfulle nordmenn, som for eksempel professor Stoud Platou, var dette åpenbart helt fra begynnelsen av året. Alnæs gjør det også klart at Christian Frederik som nyalgt norsk konge var fullstendig på det rene med dette (s. 297 f.). Da stormaktenes utsendinger i juli fastslo at de ikke ville gå fra sine løfter til den svenske kongen, var krigen for full uavhengighet ikke mulig å vinne. Norge var da i realiteten tapt for den danske arveprinsen.

Det ble i stedet en krig for å avgjøre om traktaten eller Grunnloven skulle legges til grunn for den fremtidige unionen mellom Norge og Sverige. Skjønt både offiserene og soldatene, og til og med statsrådene, trodde fortsatt de sloss for full uavhengighet. Denne diskrepansen mellom Christian Frederiks motiver og handlinger og folkets virkelighetsforståelse fremstilles tydelig og overbevisende. Det handlet om å finne balansen mellom å yte motstand og bevare hærens stridsevne med tanke på fremtidige forhandlinger. Derfor fremstår det som litt paradoksalt når Alnæs skriver at tapene i kampene ved Lier, Matrand og Skotterud fremstår som ”meningsløse tap”, som

ikke forandret det politiske spillet og ikke var verd prisen (s. 380). Var det ikke nettopp en viss motstand, forutsatt at denne ikke radikalt svekket hærens stridsevne, som var hovedsaken i dette ”spillet” om å bevare Grunnloven? Og da var vel heller ikke tapene meningsløse?

Et spørsmål Alnæs ikke behandler, men som synes relevant, er om ikke et tap for den norske hæren på slagmarken var en nødvendig forutsetning for å kjøle ned de opphetede gemyttene nok til at en våpenhvile skulle respekteres av det militære, og i de deler av Norge som lå fjernt fra krigsskueplassen. Vi vet at Johan Gunder Adler, som var blitt kansellisekretær i slutten av juli, på det sterkeste advarte Christian Frederik allerede den 7. august mot faren for at ”de fjerntliggende provindser” ikke ville akseptere våpenhvile dersom forhandlinger ble begynt for tidlig, med borgerkrig som den nødvendige konsekvens.

Det kanskje sterke ankepunktet mot 1814: *miraklenes år* er at Norge gjennomgående fremstilles som en mer enhetlig og sammenstøttet nasjon enn det landet etter alle solemerker faktisk var på denne tiden. Utsiktspunktet er fra en nasjon hvis fundament ble etablert gjennom hendelsene som beskrives. Boken er rikt illustrert og har gitt mange lesere et bedre grunnlag for å vite hvorfor grunnlovens 200-årsjubileum er verd å markere.

Jakob Malik

Charlotte Appel & Morten Fink-Jensen (red.), *Da læreren holdt skole: tiden før 1780*, bd. 1 av *Dansk skolehistorie: hverdag, vilkår og visioner gjennom 500 år* (Århus: Aarhus universitetsforlag, 2014). 442 s.

Ei større dansk kulturhistorisk prosjekt har i tida 2009–2014 tatt føre seg dansk skulehistorie dei fem hundre siste åra. Denne saga skal samlast i fem band. Første bandet viser ei

vilje til å sjå denne i ein samanheng større enn den reint pedagogiske utviklinga.

Prosjektet skal altså visa dei lange linene i dansk skulehistorie, noko som til ein viss grad omfattar Noreg og andre område underlagt den danske krona – eit kapittel i band I er på ein oversiktleg måte til dømes via skulegong/misjonering i underlagte koloniar (delvis likevel forsøkt omskrivi til "i det vidtstrakte rige"). I tillegg er det uttalte formålet å visa "relasjonane mellom samfunnsmessige forandringar og skulepolitiske initiativ, interesser og usemje", som dette første bandet klarer godt. Skulehistorieprosjektet har vidare hatt tre andre formål. Det eine er noko uklårt, nemleg å "teikna eit heilt konkret bilete" av skulegongen og tydinga denne hadde for born, foreldre og lærarar. Korleis kan ein få gjort dette utan å bli alt for pirkete og detaljrik? Svaret er at iallfall første band heldigvis unngår det.

Dei to siste måla er moteriktige, og til ein viss grad vellukka, trass den overflatisk utforminga. Kva inneber det til dømes å "bryta med dei nasjonale fortolkingsrammene, som har prega dansk utdanningshistorie", utan det reint anti-nasjonale manifestet? Tilvisinga til pietistisk påverknad frå Tyskland er svært relevant i dansk(-norske) tilfelle, men det kjennest noko framand å omtala seinare pedagogiske idear frå utlandet i ei dansk historiebok då desse, slik forfattarane skriv, ikkje kom til å merkast hos dei fleste danske skuleborn. Fortolkinga fornektar likevel heldigvis ikkje at det fanst ein stat, men klarer å få fanga inn andre tiltak enn dei statlege på ein god måte. Det er dette perspektivet, der ein viser til ikkje-statlege aktørar på eit lokalt og regionalt nivå som her kjennest mest vellukka.

Det siste målet er, å "nytta eit kvardags- og nedanfråperspektiv, med praksis og skuleaktørar i sentrum", høyrst òg noko venare enn enkelt ut for ein tidlegmoderne periode. Nedanfrå lyd noko holt all den tid skulegong i denne perioden var mykje eit elitistisk føretak – "for dei få" som det heiter i prosjektskil-

dringa. Dette endrar seg likevel noko gjennom perioden – sjølv om skulegong knappast var eit reelt val for dei lengst nede på den sosiale rangsstigen. Bandet klarer å gje eit godt inntrykk av sider ved den kvardagslege opplevinga i skulen utover 1700-talet, ut ifrå det sparsammelege kjeldegrunnlaget som er tilgjengeleg.

Sjølv om skulehistoria såleis er tenkt byrja med dei humanistiske skulereformene før og under reformasjonen, byrjar *Da læreren holdt skole: tiden før 1780* med undervisinga i mellomalderen. Eit ikkje-statleg initiativet til undervising i denne perioden kom frå den katolske kyrkja, som ønskte å førebu unge kandidatar til seinare kyrkjeteneste. Ved soknekyrkjer i større byar låg det gjerne latinskuler, der born kunne læra å lesa og skriva. På landet kunne sokneprestar læra opp bygdeungdom i slik kunnskap ved å tilby dei kyrkjeteneste. Det kyrkjelege initiativet organiserte såleis ein viss grad av opplæring i litterær dugleik gjennom mellomalderen.

I det heile er den kyrkjelege medverknaden viktig gjennom heile dette bandet av skulehistoria. Så er det då òg skrivi av to kulturhistorikarar som tidlegare har jobba mykje med kyrkjelege forhold, Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen. Det er ei god vinkling. Frå byrjinga av perioden, og altså hundreåra før, er religiøse ideal og kyrkja si institusjonelle trong ei drivkraft i opplæring av lese- og skrivekunnskap. Den katolske kyrkja er òg ein ikkje-statleg aktør, medan den lutherske til gjengjeld ikkje er det. Her bryt ein altså ikkje ut ifrå ei statleg ramme, som tvert om er naudsynt for å forstå utviklinga. Eit delmål for den tidlegmoderne perioden kunne såleis heller vori å utfordra den sekulære grunntonen i utdanningshistoria. Her visast det korleis kyrkja si medverking gjorde at "gudsfrykt" i røynda var ein tredde grunnkunnskap, som skulle læra dei unge "god sed", ei innbilt oppgåve av disiplinerande oppfostring, som har sotti i lenge i skuleverket. Forfattarane viser godt den praktiske sida ved kyrkja si involvering, men kunne godt teki føre seg den ideologiske sida meir i djupna.

Det manglar likevel ikkje på visjonar i dette bandet. Det skal leggjast vekt på tre grunnfohold: "mangfaldet i skulen", "skulen som arena for konflikt og samarbeid" og "skulen som ein stad for born". Vidare finst det òg seks "sentrale forteljingar" for å skildra "fenomenet skule": 1. "standssamfunnsskulen"; 2. "den kjønnsoppdelte undervisinga"; 3. "skulen som kyrkjeprosjekt"; 4. "skulen som statsmakta sitt ansvarsområde"; 5. "idear og praksisar på tvers av grenser"; 6. "bornesyn og skulepraksis". Det er med andre ord eit ganske totalt siktemål som blir lagt an, og dermed er retninga heller ikkje så tydeleg. Målet er ambisiøst, men det blir ikkje like enkelt å halda oversikt over dei ulike forteljingane. Historiografisk har det ein kanskje tydelegare brodd, mot ein tydig fokus på pedagogisk idéhistorie og institusjonelt sneversyn.

Tittelen på dette verket, "Då læraren heldt skule", viser dette. Skule treng ikkje innebera bygg med tavle, kritt og spanskrøyr, skule var det på sett og vis i denne perioden der læraren heldt det. Det er likevel ikkje heilt dekkjande, sidan kyrkja tilordna meir organiserte undervisingsformer, men det får heller gå. Lærarar var det mange typar av i Danmark på 1700-talet, med ulike sosiale kår. Dette bandet følgjer historia til eit par av dei, og synleggjer her kvardagsperspektivet på ein spennande måte. Appel og Fink-Jensen viser korleis skulegong vart opplevd frå dei to sidene av kateteret, gjennom individuelle skildringar og minnemateriale. Ei vinkling dei har gjort godt òg før, i det kulturhistoriske verket *Når det regner på præsten*. Noko fast lærarutdanning fanst ikkje, det heldt å kunna lesa og skriva, og gjerne satt læraren og lærte seg reknestykka kvelden før han skulle undervisa i dei. At eit sviktande kunnskapsnivå hos lærarane heng saman med låg yrkesstatus, kan danna eit historisk bakteppe som iallfall norske politikarar burde dra nytte av i jakta på dårlege elevresultat.

Det er ikkje før ut på 1700-talet at "skule" eigentleg viste til ein konkret stad med faste

rammer for undervising, hevdar forfattarane, noko som særleg var eit følgje av statleg initiativ, delvis i samband med statspietismen. Heilt ut denne perioden tydde det å gå på skule samtidig å møta ein lærar som underviste alle. Mange år med undervising vart det heller ikkje, og det var uansett ikkje snakk om år, men om ein mindre periode på vinteren. Noko allmenn statleg ordning kom ikkje før i 1739. Denne måtte raskt skalerast ned etter eit par år, då foreldre ikkje ville senda ungar i skule heile året og lokalsamfunnet ikkje medverka like mykje økonomisk som planen hadde vori. Om den ordna opplæringa difor ikkje var så omfattande, har desse kunnskapane òg blitt ført vidare utan lærarar, i det ein har sett verdien i å halda lese- og jamvel skrivekunne i hevd for dei kommande generasjonar. Dette gjorde at det var langt fleire som kunne lesa enn det som tidlegare har vori tenkt, noko Appel òg har vist i si tidlegare forskning. Liknande konklusjonar har blitt gjort òg for norske forhold. Såleis blir dette bandet eit innlegg til å forstå at ein viss grad av allitterasjon kunne eksistera jamt over òg før 1700- og 1800-talet.

Det var samtidig først og fremst blant eliten skulegong var noko nærmast obligatorisk, for å bli lært opp i kulturell kapital og økonomiske evner. Dette bandet viser korleis det vart gjort skilnad på folk – og skilnad på kjønn. Både presteborn og adelsborn fekk utdanning heimanfrå før dei hamna på latinskulen. Då som no ga eliten borna privat spesialutdanning for å sikra dei eit fortrinn i dei grunnleggjande kunnskapane, slik at dei seinare sto betre rusta til å snakka og skriva boklege språk, og slapp å mengast med bermen på vegen. Jenter og gutar var tiltenkt ulike oppgåver seinare i livet, og fekk dermed ulik grunnopplæring, rekning og latin var først og fremst for gutar, medan lesing og skriving var felleskunne. Sønene gjekk gjerne vidare til halvoffentlege eliteskuler, etter inngåande privatutdanning hos eigentleg offentlege tilsette, og kunne så forlenga dette med dannelsereiser med opphald ved univer-

sitet på kontinentet. Her burde det vera opplagte nok historiske parallellar til at jamvel det norske kronprinsparet kan sjå dei.

Særleg i løpet av 1600-talet vart skuleleg kunnskap etterspurd òg i andre sosiale lag, hevdar forfattarane, noko som medverka til ein viss grad av sosial mobilitet, sjølv om skilnadane på det reelle tilbodet like mykje kom til å stadfesta ulikskapen, hevdar Appel og Fink-Jensen. Skulegong var dessutan mindre ettertrakta blant dei som levde i vanskelege kår, og hadde nok med å arbeide for føda. Det kom til gjengjeld ikkje av at undervisinga var kostbar. Tvert om kunne ein grad av skulegong bli regulert for fattige i byane og bli gitt gratis på landet. Ønsket om opplæring kom til uttrykk gjennom etter kvart aukande initiativ til skule òg frå lokalt hald. Her kjem nedanfrå-perspektivet godt til uttrykk. Framståande bønder kunne til dømes hyra ein lokal lærar, som så kunne nyttast av heile soknet. Slike private initiativ gjorde dessutan at det var store geografiske forskjellar på høvet til skulegong i Danmark, og i høgste grad i Noreg, får ein leggja til.

Dansk skolehistorie er elles eit verk som siktar inn mot eit publikum like mykje utanfor akademien. For å tekkast dette har ein tenkt at ein må sløyfa fotnotar. Det er tvilsamt om dette er naudsynt, men her har ein i det minste følgd opp med ganske gode "Kilde- og litteraturressays". Det gir ei god retning vidare, for dei som ønskjer å utfordra emnet, men gjer det vanskeleg å etterkontrollera opplysingar. Manglande fotnotar er sjølv sagt ikkje uvanleg for denne typen fleirbands oversiktsverk, men ein kunne tenkt seg at eit kompromiss gjekk mindre utover andre forskarar, som kanskje blir ei vel så stor lesegruppe.

Det er omlag gått 500 år frå Christian II's humanistiske skulereformer. Utviklinga i skulehistoria sidan då er spennande å sjå i samanheng. Hundre år etter siste danske oversiktsstudie, er det ei omfattande og nyskapande soge som blir fortald. Vilja til å følgja

mange forskingstrender og underhistorier gjer verket mangfaldig, om samtidig noko uoversiktleg. Det er viktig historie for å forstå sosial utforming i tidlegmoderne og moderne tid, andre land hadde tent på eit liknande forskingsprosjekt, så som Noreg, som er mindre handsama her. Har ein ikkje gitt eit uttømmelig konkret bilete av skulegongen så er den iallfall gjort levande og relevant.

Øystein Lydik Idsø Viken

Eva Hættner Aurelius, Hedda Gunneng & Jon Helgason (red.), *Women's Language: An Analysis of Style and Expression in Letters before 1800* (Lund: Nordic Academic Press, 2012). 260 s.

Jag hörde nyligen ett föredrag om receptionen av den engelska samhällstänkaren och författaren Mary Wollstonecrafts anonymt publicerade *A Vindication of the Rights of Men* (1790). Det visade sig att när pamfletten först bedömdes i offentligheten antogs den utan eftertanke vara skriven av en man. Man berömde det kraftfulla anslaget och det potentia språkbruket. När författaren avslöjades vara en kvinna blev tonen en annan. Samma text ansågs nu svårbedömd; hade man bara från början vetat om att det vara en kvinna som hade hållit i pennan, skulle man kanske inte ens ha bemödat sig att kommentera den. Pamfletten motsvarade inte förväntningarna på vad en kvinna skulle kunna vara kapabel att författa, eller ens lämpad för. Wollstonecraft skrev inte som en kvinna.

Historien aktualiserar frågan om kvinnor har, eller har haft, ett särskilt språkbruk och om det går att prata om en särskild kvinnlig kultur. Den amerikanska litteraturvetaren och feministen Elaine Showalter menar att så är fallet. I sin inflytelserika artikel från 1981, "Feminist Criticism in the Wilderness", hävdade hon att en feministisk kulturteori gi-

vetvis måste ta hänsyn till skillnader mellan olika kvinnliga skribenter med avseende på klass, ras, nationalitet samt historiskt specifika situationer, men samtidigt att kvinnors skrivande svarar mot en separat och kollektiv erfarenhet oberoende av tid, plats och social tillhörighet. Den som studerar kvinnors intellektuella mödor i historien bör enligt Showalter ta detta i beaktande och utföra en gynokritik (*gynocritics*) utifrån ett ramverk av kvinnliga erfarenheter (*female framework*), inte utifrån manliga modeller och teorier om litteratur. Showalters idéer har inte fått stå oemotsagda, och många litteraturteoretiker har kritiserat den essentialistiska hållning som Showalter står för. Antagandet om en särskild kvinnlig kultur, stil och språkbruk har emellertid inte testats empiriskt, vilket var något som författarna till antologin *Women's Language: An Analysis of Style and Expression in Letters before 1800* ville ändra på.

Boken är en redovisning av det tvärvetenskapliga forskningsprojektet "Kvinnors brev" inom vilket sju språkvetare och litteraturvetare – Hedda Gunneng, Elisabeth Hammar, Jon Helgason, Marie Löwendahl, Lena Olsson samt Börje Westlund – under litteraturvetaren Eva Hættner Aurelius ledning har prövat huruvida Showalters föreställning om en tystad men specifik kvinnlig skrivkultur håller för en empirisk granskning. För detta syfte har projektdeltagarna genomfört en systematisk och komparativ genomgång av över tusen brev från medeltid till 1700-tal. Det rör sig om brev skrivna av kvinnor till kvinnor, kvinnor till män, män till kvinnor, män till män. Enligt Hættner Aurelius, som står för bokens introduktion och dess teoretiska kapitel, valdes just brevgenren som primärt undersökningsmaterial på grund av att denna under historiens lopp har ansetts uttrycka ett mer kvinnligt idiom, feminin spontanitet och intimitet. En annan anledning var att kvinnor de facto har skrivit fler brev än publicerat artiklar och böcker i eget namn, vilket också

förklarar varför projektet valde att göra halt runt sekelskiftet 1800, en tid då kvinnliga författare på ett mer manifest sett började framträda på den litterära scenen.

De analyserade breven har hämtats från olika språkområden och olika tider, som ges var sitt kapitel i boken. Gunneng studerar medeltida latinsk korrespondens med fokus på brev till och från Hildegard av Bingen. Löwendahl och Westlund tar sig an ett tjugotal brevskrivare från 1700-talets svenska högre samhällsstånd – bland andra Hedvig Ulrika Posse, Ulrika Maria Tessin, Augusta Törnflycht, Agneta Wrede, Hedvig Charlotta Nordensflycht, Anna Maria Lenngren, Beata Christina Strömfelt med flera. Hammar analyserar i sin tur också material från 1700-talet, men fokuserar på brev skrivna på franska av tvåspråkiga svenskar tillhörande de högadliga familjerna Tessin, Sparre och Törnflycht. Olsson studerar engelsk korrespondens och Helgason tyska brevväxlingar från samma sekel. Här är brevmaterialet främst hämtat från litterära och konstnärliga nätverk, samt övre medelklass – Jane Austin, Mary Wollstonecraft, Dorothy Wordsworth, Rahel Varnhagen med flera. Bland de tyska brevskrivarna finns dock en högadlig kvinna – prinsessan Elisabeth Charlotta av Pfalz. Förutom de kvinnliga brevskrivarna görs i samtliga delprojekt därtill analyser av ett antal brev författade av män.

Det originella med projektet är, vad jag förstår, det systematiskt genomförda och gemensamma metodologiska angreppssättet. Dessa, samt de teoretiska övervägandena är nogga och utförligt presenterade i två inledande kapitel, vilka sedan noggsamt återkopplas till i bokens olika delprojekt. En genomgående idé har varit att redogöra för källmaterialet på en textuell, syntaktisk respektive lexikal nivå. Analyserna rör sig alltså snarare på en stilistisk än innehållsmässig nivå. Sådana saker som syntaktiskt djup, användning av abstrakta och konkreta substantiv, dynamiska och statiska verb, retoriska figurer blev avgörande för att samla in

kvalificerad kvantitativ data genom vilken man efter en statistisk analys skulle kunna testa Showalters tes. Resultatet av undersökningen redovisas förutom i de olika artiklarna genom den statistiska analysen i form av tabeller och diagram i bokens olika appendix omfattande hela 60 sidor.

För att skapa ett underlag som var möjligt att statistiskt bearbeta krävdes av projektdeltagarna att hålla en tydlig gemensam linje vad gällde såväl problemformulering som teori och metod. Detta arbetssätt märks även i redovisningen. Ur ett läsarperspektiv är det både på gott och ont. Det skapar en tydlighet kring den röda tråden, samtidigt verkar de strama tyglarna ibland begränsa författarnas utrymme för vidare tolkningar och friare associationer. Detta ska nu inte hållas emot författarna, eftersom inriktningen mot deskription av den stilistiska nivån och kvantitativ data är avsiktlig. Frågan är emellertid hur man gör kvantitativa analyser kvalitativt kraftfulla. Boken visar trots denna invändning prov på en typ av kollektiv forskning som ännu är ovanlig inom humaniora, men som har potential att bli en viktig och produktiv aspekt av till exempel forskning inom digital humaniora.

Vad blev resultatet? I Gunnengs konklusion av delprojektets analyser och den statistiska bearbetningen av data framgår att de statistiskt signifikanta skillnaderna mellan kvinnors och mäns språk var mindre än förväntat, med avseende på till exempel meningsbyggnad, tilltal, retoriska figurer, metaforer, spontanitet. Hon skriver att "our results can not verify the essentialist dimension of the hypothesis of a female culture" (s. 125), vilket därmed motbevisar Showalters tes. Detta är givetvis ett gott forskningsresultat som andra kan utgå ifrån i fortsatt forskning kring kvinnors bidrag i och betydelse för vår kulturhistoria.

Cecilia Rosengren

Carin Bergström, *Passion & skilsmässa: om spruckna äktenskap inom högadeln vid sekelskiftet 1800* (Stockholm: Atlantis, 2013). 176 s.

Förekom skilsmässor förr? Och hur gick man i så fall till väga? I den här boken går Carin Bergström igenom ett antal på sin tid mycket kända (och några mindre kända) skilsmässosfall. Källmaterialet utgörs framförallt av tryckta memoarer och dagböcker, samt domstolsmaterial från dessa skilsmässor. Boken önskar korrigera en tidigare uppfattning om att skilsmässor var ovanliga förr. Ämnet är angeläget, då studier av skilsmässor kan bredda vår kunskap och förståelse av forna tiders syn på äktenskap.

Carin Bergström inleder med att skildra tre kvinnor ur släkten De Geer på Finspång, Aurora Taube (1753–1806), Charlotta Aurora De Geer (1779–1834) och Jacqueline Gyldenstolpe (1797–1839), utifrån frågeställningen huruvida omoral kan gå i arv. Alla tre kvinnorna var berömda och omskrivna i sin tid, inte minst för sina utomäktenskapliga affärer. I synnerhet Aurora Taube var känd för sina erotiska eskapader. Hon skilde sig dock aldrig, till skillnad från dottern och dotterdottern. Charlotta Aurora De Geers skilsmässa från Nils Gyldenstolpe är av särskilt intresse eftersom den tycks ha varit ett skolboksexempel på en vanligt förekommande metod.

Enligt 1734 års lag kunde skilsmässa i princip bara tillåtas om den ena parten hade varit otrogen. Det var denna utväg som tillämpades i fallet De Geer-Gyldenstolpe. Nils Gyldenstolpe dömdes för hor med en piga, och därefter kunde Charlotta Aurora De Geer lämna in en skilsmäsoansökan. Inom ett år hade hon gift om sig, med en man som Bergström håller för sannolikt att hon hade inlett ett förhållande med redan under äktenskapet med Gyldenstolpe. Huruvida just Nils Gyldenstolpe var skyldig till brottet är oklart, men förfarandet återkommer bland de skilsmässor som

Bergström tar upp. Även i de fall där allt tyder på att det var hustrun som hoppat över skaklarna, var det maken som tog på sig brottet. I vissa fall framstår det hela dessutom som en affärsuppställning, där en fattig kvinna, kanske en ogift mor, mot ersättning erkände att hon begått hor med maken. Detta är i min mening oerhört intressant. Var det ett vanligt förfarande bland par som var överens om att gå isär? Skedde detta i så fall med rättens goda minne? Tyvärr fördjupas inte diskussionen kring detta i någon större utsträckning, men det är tydligt att det här finns mer att utforska.

Bergström berör även debatten kring Carl Jonas Love Almqvists *Det går an*, och då framför allt Malla Montgomery-Silfverstolpes motskrift *Måne det går an*. Bergström diskuterar kortfattat vad som hände med barnen vid skilsmässa, men också hur det kunde gå med barn som var födda utom äktenskapet. Slutligen för Bergström ett intressant resonemang om adliga respektive borgerliga skilsmäsostrategier. Inom adeln tycks det gyldenstolpska exemplet ha varit en vanlig taktik, det vill säga att maken erkände otrohetsbrott. Inom borgerligheten tycks man i stället ha tillämpat det som kallas "egenvilligt övergivande", det vill säga att maken lämnade hustru och eventuella barn. I slutet av 1800-talet verkar så kallade köpenhamnsresor mer eller mindre ha institutionaliserats.

Passion & skilsmässa: om spruckna äktenskap inom högadeln vid sekelskiftet 1800 avtäckes således en hel del intressanta aspekter kring skilsmäsostrategier och en förändrad syn på skilsmäsores över tid. Boken är lättläst och medryckande, och vänder sig främst till den historieintresserade allmänheten. Det kan förklara det anekdotiska och fragmentariska upplägget. Som historiker hade jag emellertid önskat ett fördjupat resonemang kring såväl skilsmäsostrategier, som synen på äktenskap och skilsmäsores. Befintlig forskning om skilsmäsores är måhända tunn, men den om äktenskap desto rikligare. Tyvärr anknyter inte Bergström till

den i någon större utsträckning. En diskussion kring de förändringar i synen på kärlek och äktenskap som ofta anses äga rum vid just den här tiden, kunde sannolikt ha bidragit med vidgade perspektiv.

Brita Planck

Ric Berman, *Schism: The Battle that Forged Freemasonry* (Brighton, Chicago & Toronto: Sussex Academic Press, 2013). 321 s.

I *The Grand Architects: Political Change and the Scientific Enlightenment 1714–1740* (2012) visade professor Ric Berman (Oxford) hur intimt förbundna nya vetenskapliga rön och religiösa strömningar var med det tidiga frimureriets framväxt och spridning. I den uppföljande studien, *Schism: The Battle that Forged Freemasonry*, undersöker han splittringen av den engelska storlogen år 1751. Berman beskriver de socioekonomiska faktorer som låg bakom bildandet av en konkurrerande storloge, i första hand klasskillnader mellan den aristokratiskt styrda storlogen och de frimurarloger som dominerades av irländska immigranter.

År 1717 grundades frimurarnas första storloge i London under beteckningen *The Moderns*. I personkretsen kring logen utformades det program som låg till grund för frimureriets stora spridning i Europa, till Amerika och vidare ut över världen. Bland *The Moderns* fanns det tidiga frimureriets ideologer, till exempel pastorerna John Theofilus Desaguliers och James Andersson. Frimurarna var en rörelse för både nöje och nytta; bröderna roade sig men engagerade sig även aktivt i samhällsbyggnaden. Berman visar att logebröder tog initiativ till Londons första livförsäkringsbolag och flera små sjukhus. Logernas parader och föreställningar var stora händelser som uppmärksammades i pressen. Men detta till trots, och i takt med att grundare som dessa åldrades och

dog, växte ett internt missnöje mot en alltför elitistisk rekrytering och ett byråkratiskt ledarskap under slutet av 1740-talet.

Motreaktionen kom år 1751 i form av den nybildade storlogen *The Antients*, ett konglomerat av ett tiotal frimurarloger med främst medlemmar av irländskt ursprung. Den bärande idén återfinns i beteckningen som anspelade på att denna loge skulle vara mer ursprunglig, inte genom anciennitet utan genom dess ritualekonserver, rekrytering och ledning. Svaret från *The Moderns* blev hot om uteslutning för de frimurarbröder som deltog i den konkurrerande storlogens verksamhet. Av Bermans källforskning framgår det att personer fortsatte att besöka loger i båda läger, trots det officiellt spända tonläget. Anledningen till motreaktionen från *The Moderns* var att *The Antients* hade en stor konkurrensfördel eftersom man genom att acceptera medlemmar ur arbetarklassen kunde bredda rekryteringsbasen. De största yrkesgrupperna var, i fallande ordning: skraddare, snickare, skomakare, målare, perukmakare och vävare. Berman visar även att *The Antients* bildade ett trettioårigt nya frimurarloger enbart under de tre första åren.

Rivaliteten mellan storlogerna pågick i sex decennier. Berman skildrar primärt konflikten och endast indirekt vilka faktorer som låg bakom fusionen till en gemensam organisation. Genomgående bidrar undersökningen till historieskrivningen om London, i synnerhet om de sociala och affärsmässiga nätverken bland det iriska Londons medel- och arbetarklass.

I fokus för studien av *The Antients* står den från Irland bördige storsekreteraren Laurence Dermott. Han formulerade kritiken mot *The Moderns* utifrån rituella ståndpunkter. Dermott ansåg att de hade förändrat de ursprungliga ritualernas handslag och lösenord samt rensat bort den kristna symboliken. Kritiken fick avgörande betydelse för splittringen i två storloger. Berman visar likväl att argumenten

inte hade någon saklig grund. Enligt författaren varierade ritualerna från loge till loge, även bland *The Moderns*. Han menar i stället att den egentliga konflikten låg i den sociala skillnaden mellan logernas medlemmar. De brittiska logerna dominerades av personer ur aristokratin och borgerskapet med starka band till ledande inom statsförvaltningen, till skillnad från de andra logerna, vilka hämtade sina medlemmar från Londons irländska låg- och medelklass.

Att arbetarklassen dominerade *The Antients* demonstrerar Berman bland annat genom att publicera flera tidigare okända medlemsförteckningar för loger som var anslutna till denna storloge; sammantaget ett tusental medlemmar. Han jämför sitt empiriska underlag med Londons demografi och framhåller korrelationen med den strida ström av irländska immigranter som bosatte sig i London under mitten av 1700-talet.

Antalet irländare i London ökade under 1740-talet. I takt med att deras röst blev starkare uppstod spänningar med det protestantiska och anglikanska paradigmet i samhället. Katoliker hade rätt att sända sina söner till högre studier, men var till exempel inte berättigade att bära vapen eller inneha annat än arbetshästar. Handelshinder, som att all ullexport måste gå via London, hämmade den irländska ekonomin. Irländska storägare valde därför ofta ut en son som fick bli protestant, främst för att få möjlighet att behålla godset. Berman förbinder protesterna mot undertryckandet av det iriska och katolska bland Londons arbetare med de irländska frimurarlogernas frigörelse från de brittiska.

Denna studie bidrar med ny kunskap om Londons tidigmoderna arbetarhistoria, i synnerhet om de frimurarloger som tidigare forskning har kategoriserat som en aristokratisk verksamhet. Berman visar att den demografiska sammansättningen var betydligt bredare än så. Han reviderar dessutom tidigare historieskrivning om att ritualistiska skäl låg bakom schis-

men och splittringen i två storloger. I stället visar han tydligt hur sociala, ekonomiska och politiska förändringar kunde samspela i betydligt mer komplexa orsakssamband.

Marcus Willén

Céline Borello, *Du Désert au Royaume: Parole publique et écriture protestante (1765–1788)*. Édition critique du *Vieux Cévenol* et de sermons de Rabaut Saint-Étienne. Avec une préface de Philippe Joutard (Honoré Champion: Paris, 2013). 398 s.

”Öknen”, *le Désert*, var en generell beteckning på ödsliga platser, grottor, skogar eller öppna hedlandskap, gärna kringärdade av svårforcerade berg, dit Frankrikes protestanter sökte sig för att fira gudstjänst under den sekellånga, inre och yttre exil som drabbade dem till följd av återkallandet av ediktet i Nantes, 1685. Många av dessa protestanter – de gick som bekant också under namn som kalvinister, hugenotter eller anhängare av *la religion dite réformée* (R.D.R.), den ”så kallade” reformerta tron – gick i regelrätt landsflykt, ofta benämnd *le Refuge*, till tyska städer och furstendömen och till länder som Schweiz, Förenade Nederländerna, England och Amerika, i någon mån de skandinaviska länderna och även Ryssland. Men den stora massan stannade kvar i hemlandet och sökte sig då gärna till de sydliga landsändarna, som på grund av sina topografiska förhållanden och sin glesa befolkning erbjöd tryggare gömställen än slättlandet i norr. Citadellet i Montpellier, byggt på order av Ludvig XIV, tillkom inte främst för att möta en yttre fiende utan som ett värn mot tänkbara uppror bland stadens talrika protestanter!

Men inte ens ”öknen” var en säker plats. De som där överraskades av kungens trupper, de ökända dragonerna, utsattes för stränga re-

pressalier, fängelse eller förvisning, och deras präster straffades ännu hårdare, med döden eller galärerna. Ordet ”öken” blev med sina uppenbara bibliska konnotationer en närliggande metafor för de reformertas hårda livsbetingelser. För eftervärlden är innebörden av ordet dock snarast historisk: det syftar på den långa period av förföljelse som i sin tur genererade grymma, ständigt på nytt uppblossande lokala inbördeskrig, vilka kulminerade med *la guerre des Camisards*, ”vitskjortornas krig” (1704–1707).

För de makthavande var varje avfall från den rätta, katolska tron en religiös men i ännu högre grad en politisk provokation. Det ansågs hota den nationella sammanhållningen och identiteten. Saken blev inte bättre av att protestantismen särskilt appellerade till läs- och skrivkunniga personer med för tiden kvalificerad utbildning inom både handens och pennans yrken, personer som själva ville läsa sin Bibel och inte lät sig nöja med kyrkans tolkning av de heliga texterna. Förföljelserna av denna elit innebar en nationell katastrof och en omfattande dränering av Frankrikes mänskliga och ekonomiska resurser.

En minnesplats från denna mörka tid, som i dag är en fredlig idyll, är det så kallade *Mas soubeyran*, på franska *la Maison supérieure* eller *la Maison située en haut*, ”det högt belägna huset”, med dess *Musée du désert*, i bergsmassivet Cevenerna, inte långt från den franska protestantismens högborg, Nîmes. I denna imposanta gårdsanläggning bodde på sin tid den mest kände och inflytelserike av den reformerta rörelsens ledare, Jean Laporte. Varje år firas där, första söndagen i september, en minnesdag, dit cirka 20 000 deltagare brukar söka sig. Bland återkommande högtidstalare i senare tid kan nämnas den protestantiske författaren, historikern och motståndsmannen från Andra världskriget André Chamson. Bland de historiska ledarna för ”vitskjortorna” fanns närmast gammaltestamentliga profetgestalter som Jean Cavalier och Pierre Laporte, kallad Rolland,

liksom predikanter som Antoine Court och den här aktuella Paul Rabaut.

Även om denna symbolladdade plats återfinns i hjärtat av det som i dag ofta kallas *l'Occitanie* och bär ett occitanskt namn, så finns det ingen speciell koppling mellan de sydfranska målen och den protestantiska rörelsen som sådan. Bibelläsning förutsatte kunskaper i franska språket, eftersom Bibeln endast förelåg i fransk översättning, och protestanterna var därför i regel tvåspråkiga. Ordet *camisa*, varifrån *camisard* är avlett, är dock den occitanska formen av franskans *chemise*, på svenska "skjorta". Det antas äsyfta "camisardernas" vana att gå till angrepp nattetid, iförda en vit skjorta, liknande en nattskjorta, över sin stridsmundering.

Le Vieux Cévenol, "Den gamle från Cevenerna", är en historisk roman och filosofisk berättelse av Jean-Paul Rabaut, kallad Rabaut Saint-Étienne (1743–1793), som trycktes i hemlighet 1788. Boken finns med i en av de sista inventeringar som gjordes över förbjudna böcker i Bastiljen, år 1790. Rabaut var reformert pastor i Nîmes och skrev därför även predikningar. Medan dessa avsåg att förklara Skriften för 12 000 trogna anhängare – antalet invånare i Nîmes var inalles 49 000 – och ge anvisningar om hur den skulle tillämpas i religiöst och moraliskt hänseende, vände sig *Le Vieux Cévenol* till en katolsk publik i syfte att avslöja "absurditeten" och "barbariet" i de lagar som stiftats mot hugenotterna alltsedan 1660-talet. De olika texterna – romanen och predikosamlingen – var alltså avsedda för helt olika auditorier men har här sammanförts i en kritisk utgåva av Céline Borello för att ge en övergripande bild av Rabauts gärning. Mot slutet av 1780-talet bosatte han sig i Paris, där han sökte vinna regeringen för protestantismens sak, understödd av framstående personer som La Fayette och Malesherbes. Han spelade en betydelsefull roll vid utarbetandet av det så kallade Toleransediktet 1787. Rabaut Saint-Étienne var, förutom författare

och förkunnare, deputerad för tredje ståndet vid 1789 års allmänna ståndsriksdag. För eftervärlden är han med säkerhet mera känd som framträdande aktör i Franska revolutionen än som pastor i en förbjuden kyrka, om inte annat så för att han är en av de tre protestantiska präster som figurerar på Davids berömda målning "Eden i bollhuset". Som en av presidenterna i såväl den konstituerande församlingen som konventet och dessutom ledande girondist dömdes han slutligen till döden genom giljotinering. Hans innersta önskan hade kanske inte varit att sluta sig till de revolutionära, men han kom genom omständigheterna att spela två viktiga samhällsförändrande roller i sitt liv, först som reformatorisk förkunnare i "öknen", sedan som reformator av det världsliga kungadömet.

Av 58 bevarade predikningar av Rabaut återges här 15. Den första av dessa, från 1765, andas en rojalistisk konformism i linje med hans hemtrakters trogna försvar av den franska kungamakten, alltsedan medeltidens krig med England. 1600-talets pastorer hade på samma sätt som det katolska prästerskapet underblåst bilden av konungens som "Herrens smorde", "en avbild av det gudomliga". Även Ludvig XIV:s förföljelser kunde i Rabauts tidiga förkunnelse föras på tal utan tecken till någon större indignation. Men redan i en predikan från 1770 påminns kungen om att hans tron vilar på en grund av rättvisa, utan vilken den riskerar att störta samman och tillintetgöras. Efter ytterligare fem år understryker talaren det naturliga samband som råder mellan religionen och lagarna och pläderar för tolerans även gentemot en religion som skiljer sig från furstens egen. Ännu något år senare försvaras en fri religionsutövning som står i fullständig motsatsställning till den absoluta monarkin. Kungens person kritiseras slutligen våldsamt i *Le Vieux Cévenol*. Både predikningarna och romanen återspeglar den gradvis växande acceptans för protestantismen som under de sista åren av *l'Ancien régime* kunde spåras i samhället.

Den har tillskrivits både upplysningsfilosofin och dess plats inom den protestantiska kulturen och den jansenistiska strömningen inom katolicismen.

"Den gamle från Cevennerna" är tydligt inspirerad av Voltaires *Candide* (1759). Rabaut Saint-Étienne har exploaterat det starka genljudet över hela Europa från "vitskjortornas revolt", vars propagandavärde han insåg, trots att han liksom flertalet trosbröder stod helt främmande för denna typ av våldsutbrott. Berättelsen om Ambroise Borély läggs enligt tidens mode i munnen på en engelsk vän till denne, Williams Jesterman, som alltså hör hemma i tankefrihetens förlovade land. Ambroises öde är att utsättas för falska anklagelser och liknar sålunda det som drabbade den olycklige Jean Calas, en emblematisk gestalt för hela den franska protestantismen. Motgångarna hopar sig över vår hjälte, som ändå, tack vare sitt distanserade och lätt ironiska sätt att se på tingen, lyckas vidmakthålla ett fromt och försonligt sinnelag. Författaren låter sin protagonist uppnå den aktningssäva åldern av 103 år, vilket ger honom tillfälle att uppleva flera viktiga etapper i den franska protestantismens historia. Han utsätts i tur och ordning för de beryktade dragonaderna, alltså försök till omvändelse med olika former av våld, familjebandens upplösning och förlust av nära och kära, barnaröv, ekonomiska trakasserier, yrkesförbud, fängelse, förvisning till galärerna och landsflykt. Vore det inte för den tragiska handlingen kunde man också läsa in ett släktskap med Diderots *Jacques le fataliste et son maître* eller den i Sydfrankrike mycket lästa occitanska pikareskromanen *Istòria de Joan-l'an-pres* ("L'histoire de Jean, qu'ils ont pris", ungefär: "Berättelsen om Jean som hamnade i kurrän"; 1756 och 1765) av Jean-Baptiste Fabre, även benämnd abbé Fabre. Fabres antihjälte undergår liknande vidriga öden som Ambroise, men lyckas alltid komma ner på fötterna, vilket återberättas i en anda av underfundig "folkliggheit".

Céline Borello är universitetslektor vid université de Haute Alsace i Mulhouse och redaktör för det hösten 2013 utgivna samlingsverket *Les œuvres protestantes en Europe* (Presses universitaires de Rennes). Dess olika artiklar ifrågasätter den gängse protestantiska föreställningen att "tron allena" leder till frälsning. Om "goda gärningar" inte längre ses som "meriter" för människan så är de, enligt bidragsgivarna, inte för den skull förbjudna utan snarare att betrakta som naturliga utflöden av tron. Tanken är att detta kunde förklara framväxten, under århundradena efter reformationen, av ett ökat medvetande om evangeliets sociala dimension, ett ansvarstagande för medmänniskan som gällde både kropp och själ. Borellos doktorsavhandling, slutligen, bär titeln *Les protestants de Provence au XVIIe siècle* (Champion, 2004) och studerar bland annat hur den valdensiska läran redan under tidigt 1500-tal kom att bli en del av den franska protestantismen.

Sven Björkman

Ida Bull, *Kunnskap – bver etter sin stand og sitt kjønn: utdanning i norske byer på 1700-tallet* (Trondheim: Akademika forlag, 2013). 206 s.

Denne boken omhandler opplæring av barn i norske bysamfunn på 1700-tallet og fram til begynnelsen av 1800-tallet. Spørsmålene som stilles er: Hva skal barn lære? Hvordan skal de lære det? Skal alle barn lære det samme? Hvem bestemte hva de skulle lære? Hvordan eller i hvilken grad påvirket utviklingen innenfor kirke, stat, arbeidsliv, ideologi og kultur det som skjedde innenfor opplæringen av barn?

Professor i historie Ida Bull tar på en fortjenestefull måte sikte på å undersøke skoleutviklingen i byene i et tidsrom som tidligere er lite utforsket. Byskolenes historie har ofte blitt framstilt som biografier for enkeltskoler,

mens sammenhengen mellom de ulike skoleslag og samfunnsforhold i mindre grad har vært undersøkt. Forfatterens motivasjon har vært å finne i arbeid med handelshusenes historie på 1700-tallet, og for hvordan lederne for disse engasjerte seg i utdanningsspørsmål. Økonomien i det aktuelle tidsrommet ble mer internasjonal, og flere ble involvert i og påvirket av handel med utlandet. Det ble prøvd ut nye måter å organisere arbeid på, noe som førte til endrede krav i yrkeslivet. Handelsborgerskapets aktører hadde interesser utover utdanningen av egne barn. Også forfatterens studier av høyere lærdomsinstitusjoner har inspirert til å frambringe underliggende mønstre og variasjoner i oppfatning av kunnskap. Bull har også undersøkt overføring av kunnskap som ikke oppfattes som vitenskap. Hun har derigjennom hatt gode forutsetninger for å fange inn de ulikheter som presenteres.

Bulls bok har fått en tiltalende utforming. Også innholdsmessig innbyr den til lesing ved at den er veldisponert og har et godt språk. I bokens første kapittel gis begrunnelser for nettopp å undersøke sammenhenger mellom skole og samfunnsendring, med religion, stat og økonomi som viktige drivkrefter. I kapittel 2 får vi innblikk i barnehjemsbarnas situasjon, etablering av fattigskoler og spesialiserte spinne- og arbeidsskoler. Opplæring til guds frykt og arbeidsomhet står sentralt. Kapittel 3 behandler embetsstandens barn: de som skulle opplæres til å administrere eneveldet. Mens latin- og katedralskolene tidligere hadde rekruttert gutter fra en bredere befolkningsgruppe, førte forordningen av 1739 til en innsnevring, ved at det ble stilt krav til boklige forhåndskunnskaper ved opptak. Dette er tidligere påpekt av Sigurd Nørstebø (1969), og utbroderes her.

I fjerde kapittel har igangsetting av et helt nytt skoleslag, borgerskoler, en fremtredende plass. Etablering av disse var motivert av borgerskapets kunnskapsbehov, som var langt andre enn de latinskolen som "lærd" skole kunne innfri. Den første borgerskole i Norge ble

etablert i Trondheim, med fag som moderne språk og avansert bokføring. Videre var sjøfart et viktig anliggende, der navigasjonslærere og hollandske skolemestre imøtekom behov for teoretisk kunnskap. Kapittel 5 er viet håndverksopplæring som forberedelse til et praktisk yrkesliv. Vi får innblikk i laugssystemet med mesterlære som det ordnende prinsipp. Kvinneyrker ble vanligvis ikke regnet som håndverksyrker. Det ene kvinneyrket som i løpet av 1700-tallet ble gjenstand for offentlig næringsbevilging, var jordmoryrket. Sertifiseringen innebar imidlertid krav om at jordmødrene skulle være undervist og eksaminert av jordmorkommisjonen i København eller av en lege før de kunne praktisere. De manglende utdanningsmuligheter i Norge gjorde at opplæring under en erfaren jordmor også var mulig, en ordning som kunne likne på lærlingeordningen innenfor håndverket.

I det avsluttende kapittel 6 framholdes fellestrekk for barn fra de ulike samfunnslag. Krav til kunnskap økte gjennom hele 1700-tallet og nye utdanningstilbud ble etablert. Det åpnet seg dermed mulighet til å bedre sine sosiale kår gjennom utdanning. Dette var imidlertid ikke et tilsiktet mål. Utdanning ble heller utformet med den implisitte forutsetning at hver stand hadde ulike krav til kunnskaper, og at barn var forutbestemt til en plass i sin stand. Med større vekt på skolegang tilpasset de unges framtidige posisjon, trådte også kjønnsforskjellene fram. Bull framholder at ulikhetene var minst i skoler for de fattige barna, der alle måtte regne med å bli ansvarlig for egen forsørgelse som voksne. Ved innføring av praktiske fag ble jenter i større grad penset inn på håndarbeid og spinning, mens gutter kunne bruke mer tid på boklig kunnskap. I de øvre sosiale lag ble jenter delvis forberedt på en framtid som arbeidende husmødre med ansvar for et embets- eller kjøpmannshushold. De ble også bærere av en ny ideologi, der kvinner fikk moralske og representative oppgaver, mer enn økonomiske og praktiske.

Tidsrommet som boken omhandler, peker også fram mot hendelsene i 1814, da den enevelde unionen med Danmark ble oppløst og Norge fikk et representativt styresett. Hvordan profesjonalisering og demokratisering slo ut, var ulikt for mennesker i ulike lag av befolkningen, og også for menn og kvinner. Dette viktige anliggende avspeiles da også i bokens tittel. Boken bygger på grundige kildestudier og viser også vei til sentralt arkivmateriale. Den gir utfyllende svar på de spørsmål som stilles innledningsvis. Ida Bulls bok fortjener en stor lesekrete.

Randi Skjelmo

Camilla Kolstad Danielsen, *Opplysningens stjerne: Voltaire* (Oslo: Humanist Forlag, 2014). 232 s.

Med *Opplysningens stjerne* har vi endelig fått en innføringsbok om Voltaire på norsk. Den er skrevet av Camilla Kolstad Danielsen, forlagsredaktør i Cappelen Damm, hvis doktoravhandling handler om Voltaires filosofiske fortellinger (NTNU, 2006). *Opplysningens stjerne* er den tredje i rekken av innføringsbøker om de store franske opplysningsfilosofene som Humanist forlag har utgitt i løpet av de siste årene. Både Anne Beate Maurseths *Opplysningens sjonglør* om Diderot (2005), Martin Wåhlbergs *Opplysningens sorte får* om Rousseau (2011) og *Opplysningens stjerne* er skrevet av forfattere som har sin doktorgrad fra 1700-tallsmiljøet ved NTNU, og det er gledelig at deres arbeider – som sammen nærmest utgjør en trilogi – formidles til en bredere norsk offentlighet.

At forfatteren av *Opplysningens stjerne* er Voltaire-spesialist, levner boken ingen tvil om. På imponerende vis makter Kolstad Danielsen både å gi et bredt bilde av forfatterens liv, hans enorme og mangslungne tekstproduksjon, og

en grundig presentasjon av Voltaires viktigste sjangrer – eposet og tragedien, historiografien, den filosofiske avhandlingen, pamfletten, brevet og den filosofiske fortellingen. Hun demonstrerer også solid kunnskap om den historiske konteksten, ikke minst i et filosofihistorisk perspektiv. Boken utmerker seg ved en spørrende stil som levendegjør fremstillingen og skaper fremdrift i teksten.

Sjangerklassifisering er det viktigste strukturerende grepet i monografien. Sjangerfokuset muliggjør en oversiktlig og systematisk fremstilling av et uoversiktlig og usystematisk liv og tekstkorpus. Ved å vektlegge sjangrene får Kolstad Danielsen dessuten frem et karakteristisk trekk ved forfatterskapet: At de tekstene som gjorde Voltaire til en stjerne i samtiden – først og fremst hans epos, tragedier og historieverk – slett ikke er de som for ettertiden har gitt ham statusen som selve inkarnasjonen av opplysningsfilosofen, endog av den moderne intellektuelle.

Særlig god synes jeg hennes presentasjon av Voltaires historieskriving er, der hun fra et litteraturvitenskapelig ståsted forklarer hvordan hans bruk av narrative virkemidler fornyet historiografien. Gjennom den grundige gjennomgangen av sjangrer lykkes i det hele tatt Kolstad Danielsen med å få frem det hun i innledningen formulerer som bokens ambisjon – "å belyse noe av bakgrunnen for at Voltaire har blitt en så viktig figur, gjennom en presentasjon av forfatterskapet i dets historiske kontekst" (s. 8–9).

Stedvis synes jeg imidlertid at konteksten får uforholdsmessig stor plass. Den effektive fremdriften stanses i flere tilfeller opp av lange partier som etter min mening blir avsporinger. I kapittel to får vi for eksempel en lang ekskurs om klassisisme, i kapittel fire nokså detaljerte utgreiinger om Newton, Locke, Leibniz og Spinozas filosofiske systemer, mens det i avslutningskapittelet redegjøres for fransk politisk historie. I slike partier forsvinner Voltaire ut av fokus, og forfatteren makter ikke å gjøre

alle de kontekstualiserende partiene til integrerte deler av sin egen argumentasjon.

Ønsket om å presentere et mer historisk korrekt bilde av Voltaire er et høyst relevant og godt utgangspunkt for en bok om en forfatter som har hatt en enestående (og skiftende) symbolverdi helt frem til i dag. Samtidig finner jeg nettopp ambisjonen om å skulle presentere en "sannere" Voltaire, mest problematisk ved denne utgivelsen. For alt i alt tegner Kolstad Danielsen et bilde av en konservativ Voltaire: aristokraten som skrev i de veletablerte sjangrene og for den opplyste elite. Hun skiller det Roland Barthes kalte "den siste lykkelige forfatter" eller Jonathan Israel fremholder som en gammeldags talsmann for den moderate opplysningen – av en som i bunn og grunn skuer bakover – snarere enn representanten for en ny og moderne forfatterskikkelse. Går vi til andre kilder, slik som Jean Paul Sartre, Reinhart Koselleck eller Jacques Rancière, møter vi en Voltaire som i større grad inkarnerer en ny politisk og litterær orden.

Vel henvendte Voltaire seg til en opplyst elite, vel var han hoffmann og godseier og vel skrev han på vers og i tråd med klassisismens etablerte normer, men å fremstille ham som først og fremst en klassisist og en aristokratiets representant gir et forenklet bilde av hvem opplysningens stjerne var. Han hadde også røtter i borgerskapet, og i sin prosalitteratur brøt han med sjangerforventninger og henvendte seg til impliserte lesere fra denne fremvoksende samfunnsklassen. Selv om Voltaire, som Kolstad Danielsen flere steder påpeker, hevdet at mennesker trenger å styres og fremsto som en talsmann for det opplyste eneveldet, så er selve henvendelsesformen i mange av tekstene hans – slik som for eksempel *Traité sur la tolérance* – demokratisk. Store deler av forfatterskapet er dessuten vanskelig å klassifisere som annet enn sjangerhybrider. Hans såkalte *contes philosophiques* er et klart eksempel på dette.

At nettopp denne sjangerbetegnelsen ble skapt som en samlebetegnelse på fiksjonsfortel-

lingene først etter Voltaires død, reflekterer ikke Kolstad Danielsen over. Utover å påpeke hans satiriske og parodiske stil, diskuterer hun videre i liten grad hvordan forfatteren benytter seg av grep fra for eksempel den orientalske fortellingen eller den borgerlige romanen. I hennes fremstilling forblir dessuten betydningen av Voltaires vending mot prosa i og med *Filosofiske brev* ukommentert. Det samme gjelder hans raseforestillinger og skildring av europeisk kolonialisme, som er høyst sentrale temaer i forfatterskapet og i perioden. I det hele tatt fører hennes betoning av den filosofihistoriske konteksten til at den samfunnsmessige konteksten i relativt liten grad diskuteres. Dette er eksempler på at den "historiske korrektheten" Kolstad Danielsen gjør seg til talskvinne for ikke nødvendigvis lar seg etterprøve på alle nivåer. Bildet av forfatteren er mer sammensatt om man går det nærmere etter i sømmene.

Opplysningens stjerne gir i rettferdighetens navn slett ikke et lite sammensatt bilde av Voltaire, for detaljriksdommen og den bredt orienterte fremstillingen får så absolutt frem at et mangfold preger opplysningsforfatteren. Men idet Kolstad Danielsen unnlater å nevne eller diskutere samfunnsmessige begivenheter som spilte en viktig rolle for forfatteren så vel som for tekstproduksjonen – som for eksempel Sjuårskrigen eller betydningen av Rohan-affæren i et klasseperspektiv – så forbigås etter min mening aspekter som er essensielle for å forstå den franske opplysningsforfatteren. Flere av vår tids Voltaire-spesialister har tatt til orde for å betrakte forfatterskapet som pragmatisk, handlings- og hendelsesorientert, snarere enn – slik Kolstad Danielsen til en viss grad kan sies å gjøre – systematisk og teoretisk. Er det kanskje derfor hun ender opp med et mer konservativt bilde av opplysningens stjerne enn i alle fall denne leseren ville forventet?

Ingvild Hagen Kjørholt

Janine Driancourt-Girod, *Den sällsamma historien om lutheranerna i Paris: från Ludvig XIII till Napoleon* (Stockholm: Atlantis, 2011). 358 s.

Detta arbete utkom på originalspråket franska för över 20 år sedan, under titeln *L'insolite histoire des luthériens de Paris* (1992), men har först nu översatts till svenska, av Kristina Ekelund, vilket naturligtvis ger det en förnyad aktualitet i de skandinaviska länderna. En fördel med dröjsmålet är att bibelcitaten kunnat återges från 2001 års svenska bibelöversättning.

Boken ger en detaljerad och målande beskrivning av några av de mest betydelsefulla skandinaviska länkarna med "kontinenten" i tidigmodern tid, från reformation till revolution, vid sidan av de rent diplomatiska, nämligen de svenska och danska utlandsförsamlingarna i Paris. Den svenska församlingen fick en särskild uppblomstring som ekumenisk och kulturell mötesplats när Nathan Söderblom var dess kyrkoherde, åren kring förra sekelskiftet. Här behandlas dock endast tiden från 1626 (för den danska församlingens del 1744) till 1806, alltså de århundraden då furstarna långsamt tvingades göra avkall på principen "cuius regio, eius religio" och tillåta sina undersåtar att tänka fritt i religionsfrågan.

Arbetet bygger på en långvarig och omfattande forskningsinsats av den franska historieläraren Janine Driancourt-Girod (1926–2008). År 1968 hittade hon i ett rivningsfärdigt protestantiskt tempel i hjärtat av Paris ett stort antal dokument från 1500-, 1600- och 1700-talet, som gällde huvudstadens lutherska trosbekännare. Till märkvärdigheterna hörde ett par signerade brev från Luther och Melancton. Efterforskningar i Versailles, Paris, Frankfurt, Köpenhamn och Stockholm ledde till nya upptäckter, och projektet utmynnade slutligen i en doktorsavhandling i fyra delar vid Sorbonne (université de Paris IV). Eftersom ämnet har stort allmänintresse är det förstäligt om författaren också

velat tillhandahålla frukterna av sitt arbete i denna kondenserade enbandsversion.

Boken ger anledning till en bred reflexion över det andliga klimatet i länder där katolskt och protestantiskt möttes, under de århundraden då absolutismen sakta övergick i "upplyst despoti". 1700-talet brukar med rätta beskrivas som den tid då den upplysningens krav på frihet och jämlikhet, liksom idén om religiös tolerans, fick varaktigt fotfäste i Europa. Även om andra länder hunnit längre i sin politiska utveckling var det Frankrike som stod som det stora föredömet för bildade skandinaver, inte minst tack vare "filosoferna" och *l'Encyclopédie*.

Synen på Frankrike som den andliga odlingens hemland i Europa levde kvar in på 1900-talet och delades säkert av en på sin tid tongivande svensk kritiker som Olof Lagercrantz. I *Dagbok* (Wahlström & Widstrand, tredje upplagan, 1954) berättar han om sin strikt alfabetiskt ordnade bokhylla. Uppställningen leder till oväntade möten och ibland oacceptabla kulturkrockar. Vad hade exempelvis den svenske biskopen och kyrkohistorikern Andreas Olavi Rhyzelius (1677–1761) att göra med den schweiziske filosofen Jean-Jacques Rousseau, frågar sig Lagercrantz. "När jag bläddrar i Rhyzelii Stift- och biskopskrönika, utgiven i Linköping 1752 ett par år efter det Rousseau vann den pristävlan som gjorde hans namn världsbekant, måste jag baxna. Så långt efter var vi alltså här uppe i Norden. Så mycket hade vi att hämta igen. Denna krönika med sin vidskepelse, sin totala avsaknad av kritik, sina svårlästa gotiska typer och titelsidan ett monstrum av fulhet!" (s. 139)

Nu var det kanske en smula orättvist att jämföra den stackars biskopen med ett av världslitteraturens största namn. Men det ligger en uppenbar sanning i den stränge smakdomarens säkert mera generellt menade omdöme, som på grund av sin eleganta udd etsade sig fast i mitt minne, när jag för många år sedan första gången läste hans *Dagbok*. Sverige låg efter, liksom flertalet andra länder, och vad vi vid

denna tid hade att uppvisa av högre bildning och förfining var i stort sett identiskt med det som våra förfäder kunnat inhämta från Frankrike eller åtminstone med franska språket som förmedlare. Det gällde i första hand naturvetenskap, konst och litteratur. En påverkan eller ens en dialog i teologiska och religionsfilosofiska spörsmål var däremot knappast möjlig. Den katolska, skolastiska traditionen var starkt levande i Frankrike, även om den utsattes för attacker baserade på upplysningens kritiska tänkande, medan Sverige dominerades av ett tyskt, reformatoriskt tankegods, som i stort sett fick stå oemotsagt.

Det må vara osagt vad den lutherska församlingen i Paris kan ha betytt som förmedlare mellan nord- och centraleuropeisk kultur. Även efter reformationen behöll den franska huvudstaden i viss mån sin dragningskraft på tyska, skandinaviska och baltiska studenter, som fraktades dit per båt, med Rouen som angöringshamn. Vissa präster bidrog, i kraft av sin personlighet och sin mångfasetterade utbildning, till att befästa banden mellan Nordeuropa och Paris i både politiskt och religiöst avseende. Till de tidigaste hör den "barmhärtige samariten" Jonas Hambræus, som i ungdomen sändes till Paris av kung Gustav II Adolf själv för att förbereda sig för uppdraget som kunglig hovpredikant. Samtidigt skulle han fullfölja sina studier i orientaliska språk, vilket så småningom renderade honom en professur i ämnet vid Sorbonne. Han inträdde som pastor vid det nyöppnade lutherska kapellet i samband med Axel Oxenstiernas besök hos kardinal Richelieu 1635 och Hugo Grotius utnämning till posten som Sveriges ambassadör. Drygt 100 år senare, kring 1700-talets mitt, innehades kyrkoherdetjänsten av den ryktbare elsassiske prästen och "magikern" Carl Friedrich Baer, som med sin "trollstav" tycktes kunna lösa alla problem som följde med hans uppdrag.

Baer avlöstes av en annan elsassare, Carl Christian Gambs. Denne blev ensam kvar som offentlig representant för Sverige sedan

ambassadören Erik Staël von Holstein och hans berömda maka Germaine, född Necker, hemkallats av Gustav III, efter att ha drivit sitt eget, till sist alltför farliga politiska spel. Gambs lyckades bland annat hindra att församlingsregistren utlämnades till "les Bonnets rouges". Tack vare hans envishet och mod räddades förmodligen ett antal människor till livet. Och dokumenten som sådana undgick det öde som drabbade större delen av stadens befolkningsregister i de av en grupp kommunarder anlagda bränderna i Paris rådhus och justitiepalats 1871!

Det var den danske ambassadören och sedermera statsministern Johann Hartwig Ernst von Bernstorff, den franske utrikesministern Choiseuls vän och själv blivande dansk utrikesminister, som år 1744 vågade ta steget att öppna det lilla danska ambassadkapellet för alla lutheraner i Paris. Redan efter ett par år fick han vid sin sida en synnerligen kompetent men starkt konservativ och ortodox pastor, Mathias Schreiber. Schreiber var en mycket bildad man, som utöver sitt tyska modersmål även behärskade danska och franska. Liksom Baer stannade han i sin tjänst ända till 1784. Han höll dock envist fast vid tyskan som det enda språk han ville begagna i sin ämbetsutövning. Efter hand som församlingsmedlemmarna förfranskades tenderade de därför att ansluta sig till sina lutherska bröder i den svenska församlingen, "som [hade] rykte om sig att vara mer distingerad och mer fransk" (s. 156).

År 1790 inträdde den danskfödde Christian Georg Wilhelm Göricke som pastor i den danska församlingen. Han talade förutom sitt modersmål även tyska, tack vare att han var född i Holstein, och franska, efter att ha tillbringat barndomen i Glückstadt, dit en grupp franska reformerta flyktingar hade sökt sig. Göricke förtjänar liksom Gambs att nämnas för att han så tappert höll stånd mot revolutionens anlopp. I påskhelgen 1794, mitt under det blodiga Skräckväldet, delade han ut nattvardens sakrament till fyra lika modiga

församlingsmedlemmar, en skräddare, en möbelsnickare, en tunnbindare och fästmän till en pyrotekniker!

Författarens strävan har inte så mycket varit att skildra en utsatt kristen minoritets ideologiska och politiska dilemma som att på ett konkret och faktarikt sätt orientera oss om dessa små skarors liv i helg och söcken. Det dokumentära material varpå avhandlingen vilar har gynnat ett socialhistoriskt och individrelaterat perspektiv. 1600-talet var visserligen med författarens ord en "furstarnas tid", men de lutherska församlingarnas livsföring präglades av en enkelhet som gränsade till fattigdom, och vars blotta beskrivning ibland ter sig svåruthärdlig. Det är en "underklass" av arbetssökande gesäller, studenter, medellösa och sjuka från de protestantiska länderna som kommer oss till mötes. De lever samma utsatta liv som befolkningens stora massa men måste dessutom ständigt vara beredda på olika former av trakasserier från de maktavande. Farorna söker man möta med en inätvänd fromhet med förpietistiska drag.

I och med 1700-talets inträde förbättras situationen. Vi går nu "från småfolkets tid till hantverkarnas tid". Det uppstår en marknad för specialiserade hantverkare i den franska huvudstaden: instrument-, peruk-, sadel- och vagnmakare, juvelerare, bronsgjutare, låssmeder och gobelängvävare. Allra högst anseende åtnjöt kanske möbelsnickarna. De var kända för sina arbeten i de ädlaste träslag: körsbär, rosenträ, valnöt, mahogny. Andra eftersökta yrkeskategorier var vaktmästare, betjänter, kockar, lärare, kantorer, trädgårdsmästare. Många kom från de tysktalande länderna, särskilt gränsprovinser som Elsass, Pfalz, Rhenlandet och Württemberg. Det paradoxala var att vakanserna på arbetsmarknaden till icke ringa del betingades av hugenotternas påtvingade landsflykt.

Församlingstillhörigheten var i många fall en förutsättning för överlevnad och dess värde blev extra tydligt när begåvade och idealistiskt

lagda präster axlade den krävande rollen som Paris-församlingens herdar. De förstod att göra tillvaron mera dräglig och meningsfull för den flock de satts att vaka över.

Bokens sidor fylls till avsevärd del av listor över nydöpta och hädangångna församlingsmedlemmar, förteckningar över gåvor och inredningsdetaljer, redogörelser för större händelser i form av visitationer och kungliga besök, minutiöst förda räkenskaper, utredningar av ekonomiska problem och protokoll från rättsliga strider ej att förglömma. Det faktum att församlingen, så småningom de två församlingarna, var knutna till både den svenska och den danska beskickningen och utöver de skandinaviska invandrarna hade ett stort antal tyskspråkiga medlemmar innebar att de kunde påräkna ett brett stöd från mäktiga beskyddare. Det hörde till god ton att välsituerade församlingsmedlemmar bidrog till församlingens överlevnad med större eller mindre donationer. En del kloka "investeringar" gjordes för kapellets utsmyckning, som när en altartavla beställdes från en av församlingens medlemmar, den sedermera så hyllade porträttmålaren Gustaf Lundberg. Men det pekuniära stödet var sporadiskt och oberäkneligt och församlingen kunde även åläggas inköp av sådant som vi inte i dag skulle anse särskilt angeläget. Samme diplomat som tagit initiativ till köpet av altartavlan yrkade också på förvärv av sidenklädda sittmöbler för de förnämsta gudstjänstbesökarna. Lån till behövande betalades inte alltid tillbaka och församlingen fick dra ett tungt lass för att bestrida obemedlades sjukvårds- och begravningskostnader. Vissa år lyckades man hyra sängplatser eller hela rum i katolska sjukhus, men sådana avtal blev sällan bestående. Lutherska trosbekännare som dött i Paris skulle helst jordfästas nattetid och under iakttagande av största möjliga tystnad och diskretion. Att begravas i vigd jord i stället för att kastas i ett dike eller på en avskrädesplats var ett privilegium som måste beviljas av stadens polischef från fall till fall. Även eminenta

franska kulturpersonligheter som Molière och Voltaire bestraffades ju för sin kyrkokritik genom att man försökte förhindra att de fick en värdig begravning.

Att ett svenskt och senare även ett danskt lutherskt kapell, där gudstjänst firades enligt den Augsburgska bekännelsens statuter, över huvud taget kunde komma till stånd var ytterst en följd av Sveriges stormaktsställning och en önskan att befästa de fransk-svenska vänskapsband som etablerats under Trettioåriga kriget. Officerare i fransk tjänst, unga aristokrater på bildningsresa, affärsmän, konstnärer och, framför allt, en lysande rad ambassadörer, envoyéer och residerer gav prestige åt dessa inrättningar. Till den sistnämnda gruppen hörde bland svenskarna Carl Gustaf Bielke, Carl Gustaf Tessin, Claes Ekeblad den yngre, Carl Fredrik och Ulrik Scheffer och Gustaf Philip Creutz och bland danskarna den nyss nämnde Johann Hartwig von Bernstorff, för att bara nämna några gestalter från 1700-talet.

I de lutherska församlingarnas "series pastorum" har inte lika många namn gått till eftervärlden, även om författaren lyckats identifiera ett stort antal av dem. Förteckningen kröns av den redan nämnde Carl Friedrich Baer, som var församlingens pastor i över 40 år, från 1742 till 1784. Baer var lärare och professor vid teologiska fakulteten i sin födelsestad Strasbourg, där han författade arbeten inom så skilda områden som ortodoxi, mystik, filologi och filosofi. Diderot skrev ett uppskattande brev till sin vän, den litteräre yrkeskorrespondenten Frédéric Melchior Grimm, där han särskilt poängterade Baers beläsenhet i Platons skrifter. I ett brev till d'Alembert rörande artikeln "Genève" i *l'Encyclopédie* tar Baer själv ställning för Rousseaus uppfattning att Den Högste "uppenbarar sig genom naturens ordning" (s. 119). I ett annat brev, till kung Gustav III, hävdar han att han varit den förste som skrivit om trosfrihet i Frankrike och till och med hjälpt till att övertyga Voltaire om

nödvändigheten av att man respekterade en sådan frihet.

Baer talade och skrev perfekt svenska och var väl insatt i Sveriges historia. Han var Linnés och Wargentins kontaktperson i Paris och ledamot av lärda akademier i Stockholm, Göttingen, Augsburg och Paris. Gustav Philip Creutz introducerade själv denne världsman i madame Geoffrins berömda salong. Han var personligen bekant med den mäktige utrikesministern Vergennes, en tid Frankrikes sändebud i Sverige. I sin församling tog Baer emot "artister", sångare, skådespelare och dansare, som den katolska kyrkan avvisat, ja, han tillät dem rentav att ingå äktenskap. Han utförde sina prästerliga uppgifter samvetsgrant och var en skicklig administratör, som trots motstånd lyckades driva en skola för barn till tyska församlingsmedlemmar. Han stödde inrättandet av ett tyskt läsebibliotek och lyckades ordna en organiserad hjälpverksamhet för de fattiga, en särskild sjuksal för lutheraner och tillgång för dessa till protestanternas kyrkogård vid Porte Saint-Martin. Kort sagt var han en framstående person, som samtidigt genomförde sitt uppdrag som pastor "medvetet, tillitsfullt, trofast och med kärlek" (s. 124). Janine Driancourt-Girod kan inte hålla tillbaka ett utrop av förtjusning: "Och vilken pastor sedan!"

Den lilla lutherska församlingen i Paris utgjordes alltså huvudsakligen av utlänningar, som i det stora hela lyckats inrätta sig för ett bättre liv än det de lämnat bakom sig i sina hemländer, där de kanske stått utan både arbete, ekonomiska resurser och det primära skyddsnät en familj eller andra anförvanter kan erbjuda. Det var bara i samband med avgörande livshändelser som utbildning, inklusive studier i franska språket, giftermål och begravning som de riskerade att möta oöverstigliga problem.

Det förefaller som om livet för denna numerärt ganska begränsade och trots allt bara sporadiskt hotade grupp av invandrare varit

mera uthärdligt än det tedde sig för de hundratusentals reformerta fransmän som permanent kämpade för sin överlevnad och sin utkomst både i den franska huvudstaden och på olika håll i landsorten. Deras kamp kunde bokstavligen talat gälla liv och död. Denna infödda religiösa minoritet var tillräckligt stor för att inom sig rymma kapabla ledare, förkunnare, advokater, journalister, hantverksmästare och så vidare, men ställdes oupphörligt inför nya svåra utmaningar till följd av lagligt sanktionerade orättvisor och våldsdåd.

Franska revolutionen hade religionsfrihet och religiös tolerans på sitt program, liksom dess fiende Gustav III av Sverige. Både den svenske kungen och de nya franska makthavarna lyckades till väsentliga delar förverkliga detta mål, som också varit det som stått högst på upplysningens agenda. För Paris lutheraner inleddes mot slutet av 1700-talet en ny, dramatisk era, vars första årtionden beskrivs i den avslutande delen av Janine Driancourt-Girods arbete.

Under revolutionsåren får den svenska församlingen betala "priset för sin utveckling". Den har fått rykte om sig att vara "mondän och berömd". Dess medlemsskara av välbeställda hantverkare är tillräckligt förfranskad för att vissa ska ta ställning, agitera och agera, samtidigt som de beskyddas av Sverige, en suverän stat, vars regent tar parti för kungen mot folket. Med de socialt och politiskt mindre integrerade danska församlingsmedlemmarna förhåller det sig däremot så att de "absolut inte känner sig berörda av det som händer" (s. 227).

Janine Driancourt-Girod skriver utifrån sitt franska perspektiv och har avstått från att försöka förklara den lilla församlingens historia utifrån ett större politiskt och internationellt sammanhang. Men när det gäller revolutionsåren växer antalet inofficiella källor i form av rapporter, minnesanteckningar och så vidare, och hon kan inte avstå från att låta oss ta del av de många gånger brutala och

skakande detaljer som där kommer fram. Till pastor Gambbs bestörtning deltog flera av hans skyddslingar, bosatta i den oroliga stadsdelen Saint-Antoine, i kravallerna och även i själva stormningen av Bastiljen. En av hans församlingsmedlemmar var rentav "en man som genom sin hantverksskicklighet bidrog till revolutionens våldsamer: Jean Tobias Schmidt, tillverkare av giljotinen" (s. 230) De nordiska ambassaderna hamnar i ett ytterst kritiskt läge. Vid den svenska var kungens egentlige förtroendeman inte längre den revolutionärt sinnade ambassadören Staël von Holstein utan den rojalistiske generalen och diplomaten Axel von Fersen. Han organiserade som bekant det franska kungaparets misslyckade flyktförsök, som avbröts i Varennes.

Efter det eldprov för de båda församlingarna som revolutionsåren inneburit inträder "de ansedda medborgarnas tid", då man söker återupprätta de båda kapellen till vad de tidigare varit. Men tiderna har förändrats, och nya förvecklingar leder till att en gemensam ledning etableras, under ett konsistorium som i sin tur lyder under direktoriet för Augsburgska bekännelsen i Strasbourg. De gamla församlingarna måste finna sig i detta, och kejsaren ger Seine-departementets prefekt tillstånd att inköpa en av Paris äldsta kyrkor, Billettes-kyrkan i Mairais-kvarteren, och upplåta den som gemensam gudstjänstlokal för lutheranerna i Parisregionen. Efter ett omfattande renoveringsarbete invigdes kyrkan högtidligen för sitt nya syfte söndagen den 29 november 1809.

Det är lovvärt att förlaget Atlantis låtit översätta en bok som denna till svenska. Översättaren har gjort ett gediget arbete inom ett specialområde som rymmer sina särskilda språkliga fallgropar. Med tanke på de många namn på personer, byggnader och platser som virvlar förbi hade det varit önskvärt med ett eller flera register. Janine Driancourt-Girod utarbetade faktiskt fristående sådana, i anslutning till hennes tills vidare oöversatta verk *Ainsi priaient les luthériens* (1992). Dessa *Registres*

des Communautés lutbériennes des ambassades de Suède et du Danemark à Paris de 1679 à 1810, utgivna 2002, omfattar två band. Vad som bjuds i den här föreliggande boken är en notapparat och en kronologisk, parallell tabell över Sveriges och Danmarks regenter, Paris-ambassadörer och pastorer vid de svenska och danska, som vi sett till väsentlig del tyskspråkiga kapellen, för den studerade epoken. Kanske kunde också en mera utbyggd kommentar rörande vissa titlar och institutioner och hur dessa bäst ska översättas och förstås ha varit på sin plats. Författaren tycks ibland ha haft svårt att skaffa sig exakta upplysningar om stavningen av de nordiska sändebudens namn, liksom om deras titlar och verksamhetsår, data som i förekommande fall hade kunnat korrigeras och kompletteras i den svenska utgåvan. Men oavsett vad man gör för att "normalisera", är och förblir praxis rörande just stavningen av äldre egennamn som bekant lite svävande.

Sven Björkman

Sean A. Eddie, *Freedom's Price: Serfdom, Subjection, & Reform in Prussia, 1648–1848* (Oxford: Oxford University Press, 2013). 384 s.

Når vi taler om frihed gennem historien, er vi ofte prægede af en moderne opfattelse af frihed som en udelukkende moralsk kategori. Sådan har opfattelsen dog ikke nødvendigvis altid været. I indledningen til bogen *Freedom's Price* vender den britiske historiker Sean Eddie da også med det samme vores almindelige antagelser på hovedet med erklæringen: Før frihed blev en menneskeret, var det en handelsvare. Netop frihed som handelsvare, som økonomisk kategori, er hvad Eddie har sat sig for at belyse gennem et studie af det Preussiske landvæsen fra den Westfalske fred i 1648 til de omfattende landbrugsreformer i begyndelsen af det 19. århundrede.

Overordnet er der altså tale om et primært økonomihistorisk studie. Sideløbende med bogens egentlige hovedtema har Eddie dog også et klart mellemværende med den eksisterende forskningstradition. Som det er mange bekendt, har den tyske historieskrivning gennem de sidste 70 år stået overfor adskillige fortolkningsproblematikker. Dette gælder i allerhøjeste grad også den historieskrivning, der knytter sig til den preussiske historie. Siden 1945 blev denne i høj grad præget af at være en fortælling om Tysklands vej til skam og nederlag. Preussen var blevet en idé, der skulle fjernes. Den nyere generation af historikere har dog forsøgt at udfordre dette billede og det er netop denne nyere, såkaldte revisionistiske retning i forskningen, Eddie med egne ord skriver i forlængelse af. Af denne grund har forfatteren givet diskussionen med forskellige tidligere tolkninger i forskningslitteraturen en fremtrædende plads gennem hele fremstillingen.

Bogen, der er skrevet på baggrund af Eddies ph.d.-afhandling, er disponeret i tre hoveddele. I den første del, omhandlende godsets økonomi, analyserer Eddie det preussiske godssystem gennem det 18. århundrede med henblik på at forklare dets iboende økonomiske rationale; både set fra statens fiskale synspunkt og godsejerens og bøndernes indbyrdes interesser, forpligtelser og udbytter i systemet. Fremfor at se godset som en legaliseret kontrol med befolkningen, advokerer Eddie for at anskue det som et økonomisk system baseret på fordeling og bevaring af kapital med gensidige rettigheder, ansvar og udbytte. Det er således et centralt sigte hos Eddie at se adlen og godsejerne som mere end blot privilegerede og undertrykkende overherrer. Deres forpligtelser og ansvar overfor bønderne, såsom beskyttelse, kompensation og vedligeholdelse af bøndernes jord, gik i samtiden under betegnelser som *Konversation* og *Bauernschutz*. I forskningen er disse begreber ofte blevet afvist som værende rent teoretiske og fjerne fra almindelig praksis,

men ved at anskue dem som en art forsikrings- eller finansieringspolitik, forsøger Eddie at geninstallere dem som centrale for forståelsen af godets opretholdelse og drift. Bønderne kan ligeledes ikke reduceres til blot at være undertrykte og ufrie, idet de faktisk formåede at drage store fordele ud af deres situation.

Videre behandler Eddie i den anden del de preussiske landbrugsreformer i begyndelsen af det 19. århundrede. Efter en større agrarøkonomisk krise som følge af nederlaget til Napoleon ved Jena i 1806 var behovet for nye reformer tvingende. Med oktober-dekretet af 1807 faldt de gamle feudale restriktioner, og bønderne blev givet fri bevægelighed. Med et nyt dekret i 1811 og en revision i 1816 blev disse reformer radikaliseret. I håbet om bedre økonomisk cirkulation fik bønderne endnu større frihed og selvejerskab. Det er Eddies argument, at disse reformer i langt højere grad var økonomisk fremfor moralsk motiverede, blandt andet idet de kan ses som et forsøg på at ophæve princippet om Konversation så omkostningsfrit som muligt. Personlig frihed for bønderne kom først, da ufrihed ikke længere var økonomisk fordelagtig. I den tredje og konkluderende del forsøger Eddie at sætte reformerne ind i en bredere europæisk kontekst med sammenligninger til Skotland, Østrig og Frankrig. Eddies overordnede vurdering af de preussiske reformer er positiv; de beskyttede bønderne på en måde, som de skotske reformer ikke formåede, de var ligeså retfærdige og effektive som de østrigske og ikke desto mindre ligeså radikale som de franske. I det lange løb formåede den preussiske stat generelt at beskytte sin bondestand gennem kriser og krige.

Freedom's Price er en både kompetent og overbevisende bog. Eddie leverer adskillige grundige, kildenære analyser og interessante forskningsdiskussioner. Nogle gange kan det dog virke uklart, hvad forfatteren egentlig forstår ved frihed som handelsvare og dette overordnede ærinde tabes ofte af syne i de mange kildenære diskussioner. Der er langt

fra tale om en introducerende bog og for at få det fulde udbytte, kræver det nok et vist forhåndskendskab til perioden og dens tilhørende forskning. Eddies fremstilling er stærkt præget af hans anliggende med den eksisterende forskning. Bogen henvender derfor til et relativt snævert publikum, der til gengæld vil kunne få stort udbytte ud af bogens diskussioner. På et overordnet plan giver bogen dog også stof til eftertanke udover dens specifikke emne for eksempel til forskere, der beskæftiger sig med de skandinaviske landes økonomiske og agrare historie.

Eva Krause Jørgensen

Cecilia af Forselles & Tuija Laine (eds.), *The Emergence of Finnish Book and Reading Culture in the 1700s* (Helsinki: Finnish Literature Society, 2011). 151 pp.

The Emergence of Finnish Book and Reading Culture in the 1700s is a compilation of six articles mainly dealing with eighteenth-century Helsinki, book owners and mobility of books. Each article has a different approach to the theme concentrating on a certain literary genre or social group. The book has been previously published in Finnish in 2008. According to the introduction the aim of the book is to answer such questions as what kind of literature did people read in different estates, who bought and used books and what for?

In addition to the actual introduction the six authors have together written a short overview of available sources on history of the book in Finland. This joint text also works as a short introduction to book historical research and its methods. The authors claim that it is possible to find out what kind of ideas, values and knowledge were available for readers in the eighteenth century by looking at the mobility and ownership of books. The short

overview also gives the impression that in the eighteenth century for the first time ever readers had the possibility to channel their reading habits according to personal interests. Maybe it would have been better to express this thought in some other way, since different kinds of genres and texts have existed since the Antiquity. But it is true that during the eighteenth century reading was not anymore a privilege of the elite but also a possibility for the lower classes. The key source for all six articles is the database HENRIK, which is a digital collection housed by the Finnish literature society (<http://dbgw.finlit.fi/henrik/index.php>). The database contains information in Finnish, Swedish and English about book auction catalogues and estate inventory deeds from Finnish towns until the beginning of the twentieth century.

The first article of the compilation is written by Jessica Parland-von Essen. Her article "Book Ownerships Subject of Cultural-historical Research" is a kind of an introduction to eighteenth-century Helsinki and to its dwellers and social structure. The article examines dissemination and mobility of books between different owners and different social estates. An interesting example is the officers of the fortification Viapori (Sveaborg) whose books that were sold in the book auctions in Helsinki, where usually bought by other officers. Of course the officers' knowledge of French could explain this. Appreciation of books seemed to go hand in hand with the appreciation of education, as is often the case today. The cultural historical approach of the article would have become more visible if there had been a discussion from a wider perspective about the development of eighteenth-century book culture and how things changed at the turn of the nineteenth century.

The next article is written by Tuija Laine and as the title "The Clergyman as a Book Owner and Distributor in the Provinces of Uusimaa and Häme During the 1700s"

demonstrates, the article examines literature owned by the clergy. Most of the books were religious. In addition to Bibles and sermon collections clergymen also owned different kinds of theological commentaries and dictionaries. Laine presents many individual titles and compares the content of small book collections to one big private collection. Through a narrow source material the author is asking questions that the sources cannot thoroughly answer. It is clear that the information given by the HENRIK database is not sufficient to make deeper interpretations of the books because estate inventory deeds or the auction catalogues do not tell anything about the actual reasons or usage of the books.

Jyrki Hakapää's excellent article "From Popular Law Books to Rarities of Economics" is dealing with the professional literature of merchants in eighteenth century Helsinki. As one can learn from the title, law books and law commentaries were the most common examples of secular literature in the merchants' book collections. Also maps and travel accounts were very popular and useful to people working with foreign trade. Hakapää succeeds very well in combining the source material with historical context and that is why the article creates genuine interaction between the sources and the author's own interpretations.

The fourth article "Works of Enlightenment Philosophy in Finnish Cities during the 1700s" by Minna Ahokas deals with some very interesting questions. The author ponders upon how the literature of the Enlightenment was disseminated to Finland and which books were read and in which social groups. Ahokas also shows that the language of the works greatly affected the book markets. For example Swedish translations helped spreading English literature to Finland and Sweden.

In the fifth article of the book, "Individualistic Reading Culture: Fiction, Historical Works and Travel Accounts as Literary Genres Enhancing The Development of the Inner

Self”, Cecilia af Forselles tries to define the character of the new reading culture and how reading became a tool for self development. Forselles goes through different literary genres and examines to what extent they were read also in Finland. She writes about the general features of the eighteenth-century book culture and worldview, which of course are connected together. One of the most important questions in this article is how people in the eighteenth century experienced things that they read and what would be the best source to study this.

The final text in the collection is the article “The Breakthrough of Novels and Plays in Helsinki and Finland during the Gustavian Era” by Ilkka Mäkinen. It opens up the reading habits of the middle class and the dissemination of foreign fiction in Finland. Mäkinen raises interesting points about lending libraries, reading societies and how these approaches are fruitful when doing research about the eighteenth-century book culture. Mäkinen also says that it would be more meaningful to study more than one or two towns in order to make reliable comparison between different genres and estates. By using a noble girl’s diary as his source material, Mäkinen has a great concrete example in his interpretation of eighteenth-century reading habits.

Though the book proceeds logically and the articles have some kind of chronological and thematic order, I still missed some kind of synthesis at the end of the book, which would have drawn together all the key arguments. Because all the articles are presenting sources from the HENRIK database from their own point of view, the compilation works as a good starting point for research in Finnish eighteenth-century book history. The reader gets a good impression of what kind of topics or questions are possible to study with the digital collection. Many of the articles also show the limitations of the database. The book’s best contribution is most definitely those articles

that combine information collected from the auction catalogues and estate inventory deeds to other kind of sources like letters, diaries and newspapers. These articles are mirroring the cultural phenomenon connected to the eighteenth century book culture to broader European context and changes. The new reading culture of the eighteenth century is brought out in the very beginning of the book and in many of the articles, which is why it would have been interesting to compare the development of Finnish towns to other areas in Europe. The birth or dissemination of new literary genres is a signal of other kinds of changes in society. To conclude, it can be said the objective of the authors to find out what kind of literature was owned and read is achieved in many ways.

Maria Kallio

Ramus Glenthøj & Morten Nordhagen Ottesen, *Experiences of War and Nationality in Denmark and Norway, 1807–1815* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014). xv + 327 pp.

Centenary commemorations can be both a curse and a blessing for historians seeking to engage with a wider public. On the one hand, the books, exhibitions and television programmes generate attention and even some pecuniary reward. On the other hand, the decision as to what and how to celebrate is determined more by politicians and media moguls than by scholars. This is particularly the case when several centenaries coincide.

So it is today, as the events marking the collapse of the Napoleonic Empire clash with those relating to the outbreak of the First World War. In this competition for attention and funds, the latter has won a decisive victory, at least among the main belligerents. Of course this is understandable, given the catastrophic consequences of the ‘Great War’ (as it

is known in Britain) for the whole world in the century which followed. But it is regrettable that it has pushed to the margins the events of a century earlier. The Revolutionary-Napoleonic wars were immensely destructive across the world and had consequences just as far-reaching if less malign than the later conflict.

A particularly warm welcome should be given therefore to this original, scholarly and illuminating monograph, which deals with a neglected but important part of Europe. As the two authors point out, this is the first comparative study of war, society and politics in Denmark and Norway in the period. It also contributes to three topics currently at the centre of international historiography: nationalism, patriotism and the impact of war. The analytical sections are linked together by a clear narrative of the complicated history of the region, as Sweden attacked Norway, Russia attacked Sweden and Denmark was bottled up by the British blockade after 1807. At times difficult to follow, the account is assisted by the five excellent maps printed at the front of the volume.

As in the Thirty Years War, neutrality was not an option, as every part of the region was drawn inexorably into the titanic struggle between Great Britain and Napoleonic France, itself only the last phase of the 'Second Hundred Years War' that had begun back in 1688. It was that which brought the Royal Navy to Copenhagen in the summer of 1807 to unleash a bombardment which ended in the capture and removal of the entire Danish fleet. The 'palmy days', as the period 1775–1807 came to be known, during which Scandinavian ship-owners and merchants benefited mightily from their neutral status, were well and truly over. Death, destruction, civil strife and impoverishment followed.

In this chaotic maelstrom, traditional identities were reshaped and often exploded. This was particularly the case in the relationship between Denmark and Norway, already in

a state of flux in 1807. As we are told: 'the difference between Danish and Norwegian was fluid; a father might be Danish and his son Norwegian or vice versa' (p. 7). As is so often the case, the intense pressures exerted by war accelerated latent developments by the creation of hostile stereotypes – 'the Other', without which nationalism cannot flourish.

In particular, enemy occupation injected the necessary hatred. Even when the invaders did their best to spare civilians, the overriding need to feed an army eventually frustrated the best of intentions. A good illustration was provided by the Swedes when they moved into Norway in 1808. At first they paid cash for everything but were soon issuing promissory notes and resorting to coercion to extract what they needed. By the winter of 1808–1809 the starving local people were mixing bark and Iceland moss with their flour: 'disease, famine and death virtually turned some parts of the border regions in Norway into wastelands' (p. 87).

The same fate befell Finland at the hands of the Russians in 1808, resulting in violent guerrilla warfare. The British did not even try to behave properly when they looted Hammerfest near the North Cape in 1809. No wonder that one result of the war was intense Anglophobia. In mainly German-speaking Holstein, it was the French who aroused vigorous resistance by their various forms of exploitation, although significantly their Spanish mercenaries were much less unpopular. After the palmy days, the iron times came, with every inhabitant of the region affected adversely by a conflict from which they had nothing to gain but everything to lose.

Even peace in 1815 brought no respite. As the authors conclude 'the war was an economic catastrophe for Denmark-Norway, with repercussions that lasted well into the 1830s' (p. 133). On the more positive side, successful resistance to the Swedish invasion showed Norwegians they were able to fend for themselves without assistance from their Danish

rulers. In general, however, this is a bleak story but it is well told and opens up a whole new dimension of the Napoleonic wars.

Tim Blanning

Paul Hallberg & S. Bertil Olsson (red.), *En ostindiefarande fältskärs berättelse: Carl Fredrik Adlers journal från skeppet Prins Carl 1753–56*, Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis, Humaniora 46 (Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg, 2013). 299 s.

En ostindiefarande fältskärs berättelse är en källutgåva av särskilt intresse. De män som för till Kina med det Svenska Ostindiska Kompaniet under 1700-talet har som bekant efterlämnat en mängd journaler, loggböcker och reseberättelser. Flera av dem finns redan nu i utmärkta källutgåvor. Men här föreligger den första journalen av en fältskär som bidrar med en ny och spännande bild av livet ombord. Här nämns matrosar, kvartermästare, timmermän och båtsmän. I journalen kläms tummar, falls nerför trappor; besättningsmännen blir förkyllda och har förstoppning. De sörjer sina fäder, lider av bakfylla och blir sjuka av att sitta i blöta kläder dag efter dag. Man ser vad de åt, och (framförallt) vad de drack. Journalen speglar vardagen för majoriteten ombord, vilket gör det till en särskilt betydelsefull källa.

Journalens författare är fältskären på skeppet *Prins Carl*, Carl Fredrik Adler (1720–1761). Han hade gjort sin första resa 1748–1749, i egenskap av andre fältskär på skeppet *Hoppet*. Denna Journal är från hans andra resa 1753–1756 då han var förste fältskär. Denna resa avvek från ordinarie ostindiska resor på flera sätt. Reserutten gick via Surat i Indien till Kanton i Kina. Skeppet stannade ett extra år i Kina och återkom först efter mer än tre år till Sverige, vilket gör det till den längsta av

alla kompaniets resor. Värt att nämna i detta sammanhang är att superkargören Christian Henrik Braads reseberättelse från samma resa finns tryckt som appendix i Rickard Melkerssons avhandling *Cb. H. Braad och 1700-talets reseskildringar: textutgivning och språkhistorisk analys* som försvarades vid Göteborgs universitet 2012. Braads och Adlers berättelser är skrivna ur olika perspektiv och möjliggör därmed intressanta jämförelser av denna ostindiska resa. Adlers sista resa företogs 1761 då han drabbades av feber och avled vid Javas kust.

Adler var inte bara läkare, utan som många andra kompanianställda även naturalhistoriskt intresserad. Före sin första resa hade han studerat medicin och botanik vid Uppsala universitet, bland annat för Carl von Linné. Adler samlade naturalier på sina resor och redan 1752, efter sin första resa, försvarade han en avhandling om mareld, *Noctiluca marina*. Det är emellertid i synnerhet som fältskär som Adler framträdde i journalen. Innehållet gör den snarare till en läkarjournal för en mottagning på denna speciella, rörliga plats än till en konventionell reseberättelse.

I Adlers journal beskrivs en många gånger plågsam verklighet där fältskären ofta spelade en nyckelroll. I ett brev som citeras i journalen skrev Adler att han var tvungen att "vara både Medicus, Fältskiär och apothekare". Ungefär en tiondel av de män som reste ut med det Svenska Ostindiska Kompaniets skepp kom aldrig hem. Under resan antecknas sjuutton dödsfall, fyra rymningar och en fripassagerare. Dessutom plockade skeppet upp tjugotre skeppsbrutna holländare som enligt Adler var så illa medfarna att han inte hade tid att skriva ned alla deras krämpor. Efter lite mer än en månad hade två av dem dött. Oftast nämns manskapet endast kort i Svenska Ostindiska Kompaniets källor; men i den här journalen kommer vi dem alldeles inpå livet.

Källutgåvor är värdefulla, i synnerhet sådana som bidrar med nya perspektiv på ett ämne som kan tyckas välutforskat. Det

Svenska Ostindiska Kompaniet är precis ett sådant ämne, eftersom mycket grundforskning återstår att göra. Paul Hellberg och S. Bertil Olsson har gjort ett imponerande arbete med att transkribera denna journal, som tills nu främst har varit tillgänglig för släkten Adler. Källtexten har dessutom försetts med flera förklarande listor. Hallberg och Olsson tillhandahåller till exempel ett personindex och ett register med moderna översättningar av olika medicinska termer. Det bidrar till att göra texten tillgänglig och användarvänlig även för den som inte tidigare är bekant med de svenska ostindiska resorna. Inledningen är relevant och kärnfull, även om den möjligen är lite väl kort. Utgivarna hade med fördel kunnat utveckla de politiska och sociala sammanhang som Adler förde sin journal i, handelskontakterna som var resans syfte, samt de medicinhistoriska förutsättningarna för hans yrkesutövning. I synnerhet det sistnämnda – inte bara till sjöss utan också under 1700-talet i allmänhet – som nu enbart gives ett par sidor, hade gärna kunnat vara utförligare. Det hade även varit önskvärt med fullständiga hänvisningar, eftersom det här presenteras en hel del ny kunskap. Författarna har valt att inte ha en full notapparatur, vilket lättar upp läsningen, men jag hade ändå gärna sett en referenslista efter varje avsnitt i stället för den generella käll- och litteraturlista som nu avslutar boken.

Journalen är sammanfattningsvis en intressant källa för den som är nyfiken på livet ombord en ostindiefarare, för den medicinhistoriskt intresserade, för den som undersöker resande naturalhistoriker och för den som studerar 1700-talets resor till Asien. Sammantaget är *En ostindiefarande fältskärs berättelse* en genomarbetad och varmt välkommen källutgåva.

Lisa Hellman

Pasi Ihalainen, Michael Bregnsbo, Karin Sennefelt & Patrik Winton (eds.), *Scandinavia in the Age of Revolution: Nordic Political Cultures, 1740–1820* (Farnham: Ashgate, 2011). 381 s.

Scandinavia in the Age of Revolution är en volym sammansatt av 25 kortare artiklar författade av en imponerande samling framstående nordiska historiker. Boken är tillkommen som ett resultat av konferensverksamhet och egentligen inte ett samordnat forskningsprojekt. Artiklarna är indelade i fyra huvudavdelningar, som var och en belyser en aspekt av den skandinaviska politiska kulturen och dess omvandlingar under 1700-talet: en del handlar om monarkins kris och förnyelse, en om politisk debatt (bland annat tryck- och yttrandefriheten), en om handelsintressen i politiken och en om politiskt deltagande och medborgarskap.

Artiklarna är så vitt jag kan bedöma till största delen presentationer av forskning respektive författare redan har publicerat på annat håll och då ofta på sitt modersmål. Den tänkta läsekretsen är därför rimligen i första hand historikerkollegor utanför hemlandet – detta är en mycket lovvärd ambition, då det mellannordiska samarbetet sällan är så utvecklat som man kunde önska, och nordisk historia utan tvivel har stor relevans för historiker även utanför Norden. Engelska och tyska historiker använder relativt ofta svenska exempel, vilket visar att nordisk historisk forskning är av stort värde, om den presenteras och används på rätt sätt. Hur väl framstående historiker som till exempel Peter Burke eller Quentin Skinner behärskar denna nordiska historia känner alla till som är bekanta med deras verk: tillfredsställande i det stora hela kanske, men inte sällan med brister i detaljerna. För att avhjälpa sådana brister är Ihalainen och hans medredaktörers bok utomordentligt väl lämpad och man kan bara hoppas att det i framtiden görs flera försök i samma anda. Ännu mer värdefull är den kan-

ske för nordiska forskare som vill bekanta sig med forskningsläget i grannländerna.

Det finns också en ansats till mellan-nordiska jämförelser. Detta är utan tvivel det ur forskningssynpunkt potentiellt mest intressanta med en bok av detta slag, då sådana jämförelser alltför sällan görs. Det jämförande perspektivet är dock begränsat. Svenska, norska, danska och finska exempel varvas med varandra, men studierna är för det mesta gjorda av en svensk forskare på ett svenskt material, en dansk på ett danskt, och så vidare. Jämförelserna förblir alltså, dessvärre, en mindre central del av *Scandinavia in the Age of Revolution*. Däremot finns det goda skäl att hoppas att boken, och de personliga kontakter den skapat, ska kunna leda till fördjupat samarbete i framtiden, något som sannolikt kommer att vara en nödvändighet om den nordiska historieforskningen ska kunna stå sig i den alltmer påträngande internationaliseringen. Artiklarna antyder hur givande sådana samarbeten skulle kunna bli om de realiserades fullt ut.

Boken markerar sin tillhörighet inom en modern historieforskning, där "kultur" och "språklig vändning" är ledord. De enskilda deltagarna lever naturligtvis upp till detta i olika hög grad och de representerar vitt skilda metodologiska och teoretiska perspektiv. Modern historieforskning är heterogen och vad som egentligen menas med "politisk kultur" varierar tämligen starkt mellan bidragen. Man kan också notera att det trots denna ambition att företräda nya perspektiv förekommer en stor mängd hänvisningar till forskning från 1900-talets mitt eller tidigare, något som förmodligen kan förklaras av det krassa faktum att den tidigmoderna forskningen fått uppleva en relativ tillbakagång under de senaste decennierna.

Anna Agnarsdóttirs artikel om Islands revolution är den mest intressanta i samlingen. Att jag är av den åsikten beror kanske helt enkelt på att jag har en svensk bakgrund och bristande förkunskaper om den isländska

historien, men kanske beror det också på att Agnarsdóttirs text är en av få som på ett tydligt sätt påvisar relevansen av att tala om en "revolutionens tidsålder" i Norden, vilket ju trots allt är volymens uttalade syfte. På Island ägde verkligen en revolution rum – en osannolik historia om Jörgen Jörgensen, en dansk tolvårig pojke i en engelsk handelsmans tjänst, som tog saken i egna händer. Av sina samtida kallades han träffande en "petit Napoleon". Under en kort tid 1809 lämnades han att administrera ön och på eget bevåg införde han allmän manlig rösträtt utan egendoms kvalifikationer och Islands oberoende från Danmark. Händelsen kallades redan i samtiden för just en revolution och Agnarsdóttir poängterar att man på Island var väl bekant med begreppet, som valdes medvetet – även hit hade utförliga berättelser om den franska revolutionen nått via den lokala tidningen *Minnisverð tíðindi*.

Händelserna på Island leder vidare till ett annat framträdande tema i boken, nämligen absolutism. Då engelsmännen i början av 1800-talet övervägde en annektering av ön argumenterade man bland mycket annat utifrån ett upplevt ärorikt isländskt förflutet. Islänningarna kunde tänkas bli en tillgång för det brittiska imperiet eftersom de hade varit ett folk av modiga sjöfarare i äldre tider, men de levde just nu i eländig fattigdom under det despotiska danska tyranniet. Den brittiska regeringen visade sig inte hysa några sympatier med den märkliga isländska revolutionen, men det är samtidigt tydligt att man uppfattade de skandinaviska länderna som despotiskt styrda i motsats till det fria England. Då man läser Michael Bregnsbos bidrag till volymen (två egna artiklar samt en författad tillsammans med Pasi Ihalainen) står det klart att "revolutionens tidsålder" i de nordiska länderna snarare var en absolutismens tidsålder. Bregnsbo gör den belysande iakttagelsen att om Sveriges monarki var mycket svag i praktiken, så var den hela tiden en stark och viktig symbol, vilket också är temat i Jonas Nordins artikel. Den

danske kungen däremot var verkligen formellt absolut, men de regerande kungarna var i praktiken så svaga att riket snarare styrdes av deras underlydande. Gemensamt för båda länderna var dock att skenet av att en kung utövade en personlig regeringsmakt var av avgörande betydelse för det politiska systemets legitimitet – en republikansk styrelseform var knappast ens möjlig att föreställa sig. Då Gustav III:s regering respektive Struensees experiment med tryckfrihet berörs, av Ihalainen och Henrik Horstbøll, är det återigen tydligt att upplöst despoti eller "enlightened absolutism" är de adekvata begreppen. Dessa används också av flera av författarna (mest frekvent i de danska artiklarna) trots en stor medvetenhet om den på senare år mycket omfattande kritiken mot begreppet i den internationella forskningen.

Den övergripande tes författarna ändå vill driva, nämligen att de nordiska länderna visar prov på en egen utvecklingslinje, där förändringen sker gradvis, inom ett bevarat system, knyts i någon mån till tanken om en "revolutionernas tidsålder". Struensees reformer i Danmark skedde inom ramen för enväldet, men de mötte hårt motstånd eftersom de gick på tvärs med den danska absolutismens politiska kultur, där rationalisering, effektivisering och bekämpande av korruption inte nödvändigtvis var positivt – den godtyckliga personliga maktutövningen gav genom själva sin godtycklighet undersåtarna en roll i politiken, som de skulle förlora om det absoluta styret strömlinjeformades, hävdar Bregnsbo. Frågan är om det här inte snarare är absolutismen än revolutionen som väcker intresset vid en genomläsning av *Scandinavia in the Age of Revolution*.

Trots den stora variationen saknas tyvärr renodlat idéhistoriska inslag. Jag har svårt att se att studier av "politisk kultur" helt skulle kunna rationalisera bort den aspekten. Det är väl känt att det vid universiteten förekom en livlig teoretisk debatt i politiska frågor, där Montesquieu, Locke och Rousseau, med viss fördröjning, alla togs upp till diskussion. Ock-

så utanför den akademiska miljön växte mängden av politisk litteratur, såväl inhemsk som översatt, pamfletter och debattinlägg som filosofiska traktater. Här saknas också referenser till betydelsefull forskning, exempelvis nämns ingenstans Ingemar Broheds utmärkta *Stat – religion – kyrka* (1973), som trots den kyrkohistoriska inriktningen på många sätt är det bästa som skrivits i ämnet vad gäller Sverige under denna period. De politiska idéer som Brohed behandlar anknöt ofta till debatterna på riksdagen och de måste ju betraktas som en viktig del av den politiska kulturen. Ett idéhistoriskt inslag hade alltså kunnat ge denna volym ett värdefullt bidrag, men en bok som denna, sammansatt som den är av konferensbidrag, kan dock av naturliga skäl aldrig vara heltäckande.

Andreas Hellerstedt

Tyge Krogh, *A Lutheran Plague: Murdering to Die in the Eighteenth Century*. Studies in Central European Histories vol. 55 (Leiden: Brill, 2012). 226 s.

Vid mitten av 1700-talet drabbades Köpenhamn och Stockholm av veritabla epidemier av mord där förövarens enda motiv var önskan att själv få dö för bödelns svärd. I den växande forskningen om dessa brott upprepas mycket ofta adjektiv som "märklig" och "obegriplig", som uttryck för våra svårigheter att tolka detta fenomen. Från en modern synpunkt ligger det nära till hands att betrakta berättelser om vackra avrättningar med misstänksamhet. Den dominerande uppfattningen framställer fortfarande de avrättade som offer för barbari och vidskeplighet. De så kallade suicidalmördarna passar inte in i den bilden, då deras högsta önskan var att bli straffade. Dessa brott förändrar vår syn på offentliga straff under 1700-talet. Det är inte den brutala statsapparaten, utan den religiösa tron och ritualen

som måste ställas i centrum om vi ska förstå dessa brott, menar den danske historikern Tyge Krogh. Åklagare, försvarare och brottsling var alla eniga om att dödsstraffet var den enda lösningen. Vid avrättningsplatsen deltog den församlade publiken i psalmsång för att ta farväl av brottslingen som välkomnade sin egen död. Krogh vill i *A Lutheran Plague* sätta in suicidalmorden i deras rätta sammanhang för att förstå de mekanismer som låg bakom dem och han finner sina förklaringar framför allt i religiösa föreställningar och i själva dödsstraffet så som det uppfattades och legitimerades under 1700-talet.

Det var i Stockholm och Hamburg dessa märkliga brott först uppträdde, för att under 1700-talet uppnå en frekvens mellan 0,4 och 1,5 per år och 100 000 invånare (Krogh har i första hand undersökt Köpenhamn, men använder också svensk och tysk statistik). Suicidalmördare utgjorde en betydande del av det totala antalet avrättade. Men brottet var atypiskt på många sätt. En stor del av förövarna var soldater, men de flesta var faktiskt kvinnor. De var ofta tjänstefolk i lägre borgarfamiljer, men en stor del av dem befann sig redan på spinnhuset då brottet begicks. Tre fjärdedelar av offren var barn under tio, men bara en liten del dödades av sina egna föräldrar. Av förklarliga skäl var det svårt för dåtidens myndigheter (liksom det är för nutidens forskare) att särskilja suicidalmorden från barnamord – en intressant problematik som Krogh endast berör kort. Enligt Krogh var det betydligt fler kvinnor som avrättades för suicidalmord än barnamord i Danmark under 1700-talet och då är han försiktig när han kategoriserar brotten; det finns sannolikt ett mörkertal. Av dessa skäl är Kroghs studie inte bara en angelägenhet för den som är specialintresserad av avrättningsceremonierna, utan oundgänglig även för den som studerar 1700-talets kriminalhistoria i allmänhet (och barnamord i synnerhet).

Krogh levererar viss kritik mot Arne Jansson, vars forskning är det mest ingående som

gjorts om suicidalmord före honom (*From Swords to Sorrow*, 1998). Jansson använder en alltför generell förklaringsmodell då han hävdar att suicidalmorden var en form av självmord med sociala orsaker som fattigdom och utsatthet. För det första, menar Krogh, är likheten med självmord begränsad (det är bara en aspekt av brotten). Men framför allt argumenterar Krogh framgångsrikt för att förklaringen måste vara religiös, och den måste vara specifikt luthersk. Suicidalmorden var, som han uttrycker det "[...] an unintended effect of confessionalization." (s. 7) Att suicidalmorden bör förstås som en konsekvens av religiösa föreställningar är Kroghs huvudtes. Som titeln avslöjar menar han vidare att det var just den lutherska teologin som utgjorde förutsättningarna för detta brott. För denna tes argumenterar han på flera sätt. För det första undersöker han noggrant det religiösa motivet bakom brotten och den rituella inramningen av dödsstraffet. För det andra jämför han förhållandena i de skandinaviska länderna med dem i andra delar av Europa. Kroghs styrka ligger i det första momentet, medan jämförelserna till största delen bygger på sekundärlitteratur. Eftersom forskningen i ämnet än så länge är begränsad, måste slutsatserna också bli det, vilket Krogh förefaller vara väl medveten om.

Starkast är alltså Kroghs grepp om de skandinaviska länderna och norra Tyskland, där det sedan tidigare är känt att suicidalmord var närmast epidemiska under 1700-talets mitt. I det katolska Österrike förekom de uppenbarligen också, men där var det vanligare att begå helgerån eller hädelse för att bli avrättad. Det förefaller sannolikt att suicidalmord var ett okänt fenomen i Frankrike, Schweiz och Nederländerna. Det finns några engelska fall, men brottet var mycket sällsynt där också. Dessutom verkar engelska domstolar ha varit benägna att betrakta förövarna som sinnessjuka. Kroghs slutsats utifrån den begränsade jämförelsen är att suicidalmord

inte förekom i samma utsträckning som i Skandinavien och norra Tyskland någon annan stans i Europa. Förklaringarna till detta föreslås vara att katoliker och reformerta hade en annan syn på dödsstraffet (skillnaden låg alltså inte i synen på självmord, som man skulle kunna tro). Den katolske prästen kunde bara erbjuda brottslingen en lång plåga i skärselden då han skulle trösta honom inför avrättningen; den reformerte måste betrakta det som ytterst osannolikt att den grove syndaren skulle kunna tillhöra de utvalda, menar Krogh.

Kroghs tes är alltså att suicidalmorden bör förklaras av förövarnas religiösa motiv. Dessa gavs dock inte särskilt stort utrymme i rättegångsmaterialet. Juristerna förefaller inte ha varit intresserade av dem, trots att förövaren ofta mycket uppriktigt förklarat sina motiv – det var karakteristiskt för denna typ av brott att åklagare, försvar och brottsling var överens om såväl brott som skuld och straffpåföljd. För att förstå det religiösa motivet måste vi söka oss utanför det rättsliga materialet, menar Krogh. De visor som på svenska ibland kallas skillingtryck (en för 1700-talet missvisande term), predikningar och prästers memoarer och liknande material ger oss i stället den rätta kontexten för att förstå brotten. Det finns 42 visor om avrättade bevarade från Köpenhamn från åren 1700–1789 (Krogh har också jämfört dessa med 10 ur visarkivet i Stockholm; det finns omkring 100 visor om avrättade från 1700-talet i deras samling). Nästan hälften av de danska avrättningsvisorna handlar om suicidalmord. Vad gäller faktauppgifter om brottet och domen överensstämmer de väl med rättegångsmaterialet, konstaterar Krogh. Detta är ett viktigt resultat, som grundar sig i ett grundligt detektivarbete i arkiven (Krogh är själv anställd på danska riksarkivet). Faktauppgifterna i sig är emellertid inte särskilt intressanta, eftersom Krogh snarare använder visorna som källa till hur vanliga

människor uppfattade brotten: "The ballads were printed to be sold and must therefore be assumed to reflect the fascination of the public that bought them." (s. 41) Visornas källvärde (även ur denna idéhistoriska synpunkt) hade kanske kunnat diskuteras mer ingående. Men även om det är svårt att svälja Kroghs uppfattning som ett generellt påstående, så håller hans argumentation vad gäller bokens tes. Detta var ett medium bland flera som förmedlade den religiösa tolkning av avrättningsceremonin som gjorde att suicidalmord framstod som ett tilltalande alternativ för ett förskräckande stort antal människor i 1700-talets Danmark och Sverige. Samma religiösa inramning som vi möter i visorna går nämligen igen i predikningar, kyrkohandböcker och memoarlitteratur. Till och med juristerna kände väl till "logiken" bakom brotten och de förstod att den var religiös, även om de inte gärna ville framhäva detta. Visorna framställde brottslingen, hans syndabekännelse, hans sista minuter och hans förunderliga frälsning, och de gjorde det mot bakgrund av den lutherska insikten om att vi alla är syndare.

I den danska kyrkohandboken från 1685 beskrevs beredelsen av dödsdömda i detalj. Vid avrättningsplatsen skulle den dömda offentligen bekänna sina synder. Därefter skulle prästen ställa honom ett antal frågor, bland annat följande: "Troer I ogsaa, at I for Christi Skyld har fundet Naade hos eders Gud, for den og for alle andre eders Synder, og at denne Død skal vaere eder en Indgang til det aevige Liv?" (s. 63) Mördarens synder var inte värre än varje kristens och alla kristna som ångrar sig, bekänner sina synder och tror blir frälsta. Man kunde till och med hävda att den dödsdömda brottslingen var lyckligt lottad, eftersom hans synder var så uppenbara och därmed hans omvändelse lättare att åstadkomma. Både brott och straff skedde i enlighet med Guds vilja. De var försynens sätt att bringa brottslingen till frälsning när inga andra medel återstod. Mot denna teologiska

bakgrund kunde prästerna i det närmaste garantera hans frälsning. I de lutherska länderna lade man betydligt större vikt vid "dödsberedelsen" än i andra delar av Europa. Prästen bearbetade fången i veckor eller månader och avrättningar sköts upp om fången inte samarbetade med honom. Förståeligt nog mötte förfarandet också kritik. Den preussiske rationalistiske teologen Steinbart angrep 1769 prästerna som ansvariga för suicidalmorden. Vissa präster ser den lyckade avrättningen som ett bevis på sin egen goda förmåga, menade Steinbart, och visor och predikningar hyllar den avrättade som en hjälte.

Teologin hade ett starkt inflytande på rättsväsendet också på ett annat sätt. I de lutherska länderna framställde prästerskapet dödsstraffet som ett gudomligt krav vid vissa brott, framför allt mord. Om mördare inte avrättades för att blidka Gud kunde hans straff drabba hela riket. I grunden för detta låg den lutherska samhällssynen, som vi ibland kallar teokratisk. Den världsliga makten skulle verkställa Guds rättvisa. I både Sverige och Danmark var den mosaiska lagens ställning stark fortfarande en god bit in i 1700-talet och i båda länderna menade ledande teologer att inte ens kungen hade rätt att benåda mördare, även om praktiken i detta avseende inte motsvarade teorin. Även dråp bestraffades ofta med döden i de skandinaviska länderna, vilket var ovanligt på andra håll. Å ena sidan krävde alltså teologin att den som dödat osvikligen måste avrättas, medan den å den andra sidan erbjöd även de allra värsta brottslingar en säker frälsning om de bara vände sig till Gud på vederbörligt sätt. Det senare underströks än tydligare i och med pietismen, som så starkt betonade omvändelsen, den uppriktigt kända ångern och den mirakulösa pånyttfödelsen.

Brottslingen accepterade domen såsom Guds vilja och han accepterade att samhället måste offra honom för att skydda sig mot Guds vrede. Samhället å sin sida ärade den som villigt medverkade i den offentliga ceremonin. Denna

religiösa förståelse av dödsstraffet medverkade till att skapa en "extremely solemn execution ceremony dominated by reconciliation and even admiration for the repentant sinner. The solemnity and reconciliation were significant attractions for the suicide murders." (s. 113) Eftersom mord som sagt nästan alltid bestraffades med döden blev därmed suicidalmord i Sverige och Danmark ett logiskt alternativ till självmord mot bakgrund av dessa religiösa föreställningar.

Av naturliga skäl betraktades suicidalmorden som ett stort problem av myndigheterna i både Sverige och Danmark. Kroghs undersökning av de danska myndigheternas sätt att hantera problemet är mycket belysande. I en förordning från 1749 försökte man i Danmark råda bot på problemen genom att förbjuda de inslag i ceremonin som ansågs alltför hedrande, såsom att den dömda klädde sig i vackra kläder och fördes till platsen på en elegant vagn. Framför allt skärpte man dock själva straffet för suicidalmördarna. De skulle nu nypas med glödande tänger innan de halshöggs. Detta hade dock inte alls den avsedda effekten.

Det visade sig att dödsstraffet inte fungerade avskräckande trots tortyren. Samtidigt kunde man inte släppa tanken på att döden var obligatorisk för dessa brott. Inom juridiken förändrades emellertid synsättet på såväl den mosaiska lagen som dödsstraffet successivt under 1700-talet. Krogh vidgar här sin undersökning på ett förtjänstfullt sätt och tar upp också dissertationsmaterial från Köpenhamns universitet. Motståndet från teologiskt håll var starkt, men under Struensees kortlivade upplysta despoti ignorerades de religiösa invändningarna och en kombination av förnedring, kroppsstraff och straffarbete ersatte dödsstraffet i fall av suicidalmord i Danmark enligt en förordning utfärdad 1767 (helt i linje med ett förslag som lagts fram redan 1757, men förkastats). 1768 förbjöds präster att beledsaga den dömda under hela vägen fram

till avrättningsplatsen och det fick inte längre förekomma böner, psalmsång eller predikan vid avrättningsplatsen. Förordningarna hade inte omedelbar effekt, men inom några år sjönk frekvensen, och snart var suicidalmord mycket ovanliga. Då ett sista fall ägde rum 1848 bedömdes förövaren vara sinnessjuk och omhändertogs (i stället för att straffas enligt 1767 års förordning). Krogh menar att de religiösa motiv brottslingen angav nu hade kommit att anses så ålderdomliga att de inte kunde tänkas omfattas av en människa som var vid sina sinness fulla bruk. Hans huvudsakliga förklaring till att suicidalmorden upphörde är alltså sekularisering, både av befolkningen i stort och den elit som stiftade lagarna, dömde och verkställde straffen.

Krogh kunde ha dragit nytta av en del svensk forskning i ämnet som publicerats på senare år. Härigenom kunde framför allt jämförelserna ha givit mycket mer. När det gäller visorna hade onekligen Anna Nilssons avhandling *Lyckans betydelse* (2012) varit en betydligt bättre utgångspunkt än Margareta Jersilds verk från 1975. De exempel Krogh ger på hur myndigheterna i Stockholm och Köpenhamn hämtade metoder från varandra hade kunnat förstärkas med en jämförelse mellan den danska förordningen av 1749 med den svenska av 1741 (se till exempel artikeln av undertecknad i *Karolinska förbundets årsbok* 2005), och herrnhutaren Thore Odhelius memoarer från dödsberedelsearbetet i Stockholm (undersökt av undertecknad i *Historisk tidskrift* 3/2011) hade kunnat jämföras med den tyske juristen Mosers samling berättelser om frälsta avrättade, till exempel. Sådana jämförelser hade kunnat stärka Kroghs argumentation ytterligare, eftersom det rika svenska källmaterialet uppvisar tydliga paralleller med det danska.

Tyge Krogh har gjort en storartad forskningsinsats, dels i sina egna arkivstudier på det danska materialet, dels genom sina jämförelser. Till stor del bygger *A Lutheran Plague* på

författarens gedigna avhandling *Oplysningstiden og det magiske* (2000), som är mer av en djupstudie och använder en mer uttalad antropologisk metod. Den helhetsbild han kort och koncist nu lyckats sammanställa på engelska kan kompletteras på olika sätt, men den är resultatet av ett systematiskt och tidskrävande arbete som givit övertygande slutsatser. Fortfarande är suicidalmorden relativt okända bland 1700-talsforskare, men de är inte längre bortglömda. Så var fallet under stora delar av 1800- och 1900-talen. Krogh har en intressant förklaring även till detta, som hänger ihop med hans övergripande religiösa förklaringsmodell. I motsats till exempelvis Gustav III:s reformer lyftes de danska och svenska reformer som var riktade mot suicidalmorden aldrig fram som exempel på den nya upplysta andan. Brotten i sig själva var, menar Krogh, alltför problematiska för den lutherska självbilden eftersom motiven bakom dem hade sin grund i den officiellt sanktionerade religionens dogmer. Här, liksom i boken i övrigt, är det befriande att läsa hur Krogh gör en tydlig poäng av att det inte fanns någon skillnad mellan "elitens" och "folkets" religiösa föreställningar. Det var inte folklig vidskepelse, vulgärtolkningar eller missförstånd av teologiska problem som motiverade suicidalmördarna. Tvärtom var brottens logik i full överensstämmelse med rådande teologiska uppfattningar. Det var just på grund av att eliten, folket och myndigheterna alla var så rörande överens om sanningen i dem som de utgjorde en sådan lockelse och brotten kunde fortgå under så lång tid. Men Krogh menar att suicidalmorden inte heller passar in i vår tids förståelse av 1700-talet. Den moderna "humanistiska" kritiken av dödsstraffen har inte uppmärksammat suicidalmorden i nämnvärd utsträckning, eftersom dessa brottslingar inte var offer för en barbarisk rättspraxis, utan snarare utnyttjade den för sina egna syften.

Andreas Hellerstedt

Jouni Kuurne (ed.), *Mikael Hisinger: balki vanhan Euroopan. Matkapäiväkirja 1783–1784*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1369, Tiede (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2012). 307 p.

In 1783 two Swedish officers, lieutenants Mikael Hisinger (1758–1829) and Carl Råbergh (1747–1817) started a grand tour in Europe. Their travels that lasted almost 18 months took them through countries, areas and kingdoms in today's Sweden, Denmark, Germany, Switzerland, France and Belgium. Their journey was funded partly privately, partly by a grant given to Råbergh by the Swedish Army. During the Enlightenment period the objects of a grand tour were both pleasure and education, or, as in Hisinger's and Råbergh's case tourism and espionage.

Throughout his travels Hisinger kept a diary in Swedish that has been preserved in the private archives of his home estate Fagervik Manor. I am reviewing a Finnish edition of his travel diaries. Jouni Kuurne, chief intendant at the National Museum of Finland, edited and translated the manuscript into Finnish and the Finnish Literature Society published it in 2012. Soon the Swedish Literature Society in Finland will also publish the manuscript in its original Swedish: *Resedagbok från Europa 1783–1784*, edited by Jouni Kuurne.

Mikael Hisinger belonged to one of the wealthiest Swedish merchant and industrial families and his father had been ennobled in 1770. His father Johan Hisinger owned manors, estates and iron works all over the Swedish Kingdom as well as a town house in Stockholm. In Finland their main manor, estate and iron works were called Fagervik. Mikael Hisinger started his career in the Swedish army but after the death of his father he took over the family estates. Both father and son were interested in gardening and created a beautiful European style park and garden in Fagervik Manor.

The diary itself is a detailed description of sights, especially art galleries and private and public gardens and parks, as well as fortresses, regiments and military institutions. In Prussia, their main object was to observe a huge and possibly secret army manoeuvre ordered by King Frederick the Great near Potsdam and send information to the King of Sweden, Gustav III. Hisinger and Råbergh sent their report to Stockholm but there is also a little description of the manoeuvres in the diary. Since the knowledge of architecture and the study of different kinds of fortifications was part of their education as officers, Hisinger and Råbergh also visited and described as many forts and battlements as they possibly could. Because they were sometimes more or less accurately considered to be spies, their access was often denied. However, for example, in Strasbourg and Lille the Swedish officers were able to make detailed notes about the fortresses.

In Hisinger's diary the military descriptions are given most space but the two men also visited cities and places like Berlin, Sanssouci, Geneva, Chamonix, Orange, Marseille, Paris, Versailles, Antwerp, Brussels and Aachen. The diary thus also consists of many descriptions and comments about other places they found interesting or, as was the vogue of the day, most emotionally stirring. It is a pity that the edition does not contain better maps. The two maps do not include all the places the gentlemen visited or any borders, neither eighteenth-century nor modern ones. This makes it difficult to follow their route. Also the maps are in the middle of the introduction instead of the first or last pages of the book. Different placing or a thumb mark would have made the maps easier to find during reading.

Knowledge of classical antiquity was required from young Swedish eighteenth-century gentlemen. Hisinger was familiar with ancient mythology and history and was therefore very keen to observe and learn from both genuine

Roman remains and the replicas he saw in various galleries, museums and parks.

Even if Hisinger was ready to admire the paintings and sculptures of both old and modern masters, modern for him being the neo-classical style of the late eighteenth century, he was most in raptures over English style parks and the way illusions of Antiquity were created with replicas of ruins and statues. For him, ultimate beauty and usefulness was achieved when nature was controlled but not tamed by a human hand.

As for wild nature, Hisinger was most impressed by the Alps around Geneva and Chamonix. He described their journey to the glacier near Mont Blanc as one of the most notable experiences. He called it "a perfect philosophical excursion". He is excited about the dramatic peaks, cliffs and waterfalls and their encounter with a spring that was violently bursting out.

The published diary has no pictures other than a black-and white portrait of Mikael Hisinger and some simple sketches Hisinger made in his diary. It also includes an introduction by the editor, short lists of explanations for words and expressions that are used to describe the Swedish iron works and fortifications. There are lists of sources and literature and indexes of places, persons and concepts. A detailed description of the manuscript including a list of watermarks found in the paper is at the end of the book.

It is a bit unclear which kind of audience the edited diaries are meant to attract. The editor, Jouni Kuurne, has made an effort to give both background information and notes to explain some aspects of the manuscript and the places the two travellers visited in the introduction, but even then there is not enough to make it accessible to others than history readers who have more than basic knowledge of the eighteenth-century Europe. Some omissions are quite critical. For example the editor does not explain the meaning of the word "philosophical"

Hisinger uses when he describes the excursion to the glacier. The modern meaning of the word "philosophical" would be "scientific".

On the other hand, to benefit historians and other experts it would have been essential to publish the original text alongside the modern Finnish translation. Now a version in Swedish will come as a separate book published by another publishing house. Since both the individual and place names are modernized and the variations are not always given it makes comparison with other texts more difficult. Even Hisinger's orthography could have possibly been interesting. Also, in some cases modern language possibly hides Hisinger's meaning. For example, in an entry he made on July 30, 1784 he mentions many factories in Montauban. To better understand what kind of industry he talks about it would have been good to know the exact Swedish word he uses.

The publication would have benefited from the consistent use of footnotes. Numbered footnotes are used in the introduction. In the main text, however, there are endnotes indicated by single asterisks even where there are several notes belonging to the same page. It would have been clearer if longer explanations were given either in the introduction or with the help of more extensive indexes, so that numbered footnotes could have been used throughout and the information they contain easier to read. On balance, it would have benefited from more extensive background work and higher publishing standards.

Despite these critical remarks, it is obvious that both the editor and the publisher have made a laudable effort in publishing this very interesting diary. In its entirety Hisinger's diary is a glimpse into the ways European cities, countryside and nature were observed and described in the late eighteenth century. Mikael Hisinger was familiar with both the genre of travel diaries and the conventions and recommended sites of the grand tour. For those in-

terested, for example, in the eighteenth-century warfare and cultural history of travelling the diary is a valuable source. Nevertheless, there still remains room for more scholarly research about Mikael Hisinger's and Carl Råbergh's grand tour.

Niina Lehmusjärvi

Tuija Laine, *Carl Fredrik Fredenheim: en nyhumanist och hans klassiska bibliotek* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2010). 184 p.

The history of eighteenth and nineteenth century classical scholarship is traditionally considered as the clash between two scholarly camps that were rarely open to each other's ideas. Philologists and literary scholars emphasised the scrupulous study of textual sources while archaeologists and art historians stressed material sources such as pictures and objects as the sole guarantee of objective information. This inherent dualism between the study of texts and objects is contested in many recent studies. The disciplinary borders in the eighteenth and early nineteenth century were not as solid as they were later. Even the father of modern art history, J. J. Winckelmann, was dependent on the texts, the work of classical authors and modern philology, as Elisabeth Décultot has shown.

Besides Winckelmann, there were many other scholars who were as eager to combine the information different disciplines had acquired. Tuija Laine's *Carl Fredrik Fredenheim: en nyhumanist och hans klassiska bibliotek* takes a look at one of them. Carl Fredrik Fredenheim (1748–1803) was a Swedish booklover, antiquarian and civil servant, who organised one of the earliest excavations in Rome. The publication edited by Laine consists of three parts. Laine has written a 60-page introduction, which discusses Fredenheim as a book collector and humanist. She

has also edited Fredenheim's own description of his library, which has not been printed before. In addition, there is a copy of the printed list of Fredenheim's books compiled for the book auction after his death.

Laine, a professor of book history, is naturally fascinated with the library of Fredenheim. Carl Fredrik Fredenheim was the son of a Swedish professor and later Archbishop Carl Fredrik Mennander. The son came to be known as Fredenheim after he was ennobled. Fredenheim bequeathed the love of books arguably from his father, who was one of the most notable Swedish bibliophiles. Compared with his father's zest for books, Fredenheim's library was a scholar's working library intended to aid his studies.

Laine has thus to justify why she studies the son instead of the father. There is at least one good reason: Fredenheim's life was more internationally orientated than his father's and his interest in antiquities was shared by the most European scholars and writers in the late eighteenth century. For Laine, Fredenheim is above all the representative of Nordic neoclassicism and his library should be studied as an integral part of the movement. Fredenheim's book acquisitions helped many other classical scholars as well. Laine's biographic essay concentrates sensibly on Fredenheim's work as an antiquarian and classicist.

Laine traces carefully the major events of Fredenheim's life and draws his character as a likable and diligent person who adjusted ideally to the late eighteenth century hierarchies in the academic life and the Swedish court. He was educated mostly in the Academy of Turku, which had some first-class Latinists as its professors. While Mennander the elder was selected as the archbishop of Uppsala, the son moved to the family of Henrik Hassel, the prominent philologist. Later in life, the legendary scholar, and Fredenheim's cousin, Henrik Gabriel Porthan collaborated with him.

Unlike most of his colleagues and contemporaries, Fredenheim succeeded in travelling to the South. While visiting Italy in 1788–1790, he made copies of manuscripts on Scandinavian history in the Vatican Library. He even succeeded in organising excavations in Rome. Fredenheim hired workers to dig in the southern parts of the Forum Romanum. It is likely they managed to find some remnants of the Basilica Julia. Fredenheim's networks in Rome were especially wide for a Scandinavian and he utilised them in acquiring books for the Academy of Turku as well as collecting ancient sculptures and their copies for King Gustav III. Gustav's collection of antiquities in the Royal Palace is a testimony to Fredenheim's activities. The visit to Rome and the contacts created there enabled the rise of Fredenheim's career in his later years. Both Gustav III and Gustav IV appreciated the work of the loyal antiquarian. He was nominated as the first curator of the Gustav III's Museum of Antiquities.

Laine's careful study of Fredenheim's life is a valuable piece of scholarship, because we still do not have a book-length biography of him. Some of Laine's standpoints, however, are rather vague. She analyses Fredenheim as an archaeologist in a period when the existence of modern archaeology is contested. Moreover, Laine sees Fredenheim's career as part of "new humanism", a concept utilised in the Nordic scholarship to simplify the tumultuous field of the eighteenth century classical scholarship, which fragmentary and contentious nature has recently been studied, for example, by Salvatore Settis, Suzanne Marchand and Constance Guttenke. Their studies would have helped Laine to consider the role of Fredenheim's book collection in a different kind of context.

Fredenheim's published letters testify to his activities in scholarly and court circles. His book collection as well his description of it aids us to estimate his interests to which Laine pays a special attention. I would say that

the most important finding of the book is that ultimately classical antiquity was only one of Fredenheim's interests. As Laine shows, in his library only 11 % of the books were concerned with Greek or Roman culture. For comparison, Fredenheim owned many books on Scandinavian history. The information we have on his library does not tell us about a scholar obsessed with antiquity but about a learned person who had a wide array of interests.

Together with the biography of Fredenheim, the description of his library and its catalogue are valuable sources for the study of eighteenth-century European classicism as well as the classical studies during the period. In particular closer analysis of the books Fredenheim's library housed would open new paths to study the interaction between texts, monuments and objects especially in those parts of Europe, where scholars did not live near the classical sites.

Janne Tunturi

Vetle Lid Larsen, *1001 natt: den utrolige historien om to norske slaver i Alger* (Oslo: Cappelen Damm, 2013). 350s.

Den norske forfatteren Vetle Lid Larssen sin siste bok, *1001 natt*, er en dokumentarroman. Undertittelen på boken er *Den utrolige historien om to norske slaver i Alger* og det er akkurat det boken handler om. Basert på en rekke kilder, både publiserte og ikke publiserte, både førstehånds kilder og andre-hånds kilder, har han skrevet 350 sider om to nordmenn som ble tatt til fange av pirater i 1769 utenfor Spania og solgt som slaver i Algerie. Historien Larsen forteller er spennende, nærmest en thriller. Det er vanskelig å legge boka fra seg fordi vi lurer på hvordan det går, eller retttere sagt hvordan det gikk, med de to hovedpersonene Niels Moss og Christian Børs.

Vi følger deres to skjebner gjennom flere år som hvite slaver i Alger. Deres gjentatte håp om frihet avløses til stadighet av desperasjon og sult. Vi følger de to nordmennenes ulike erfaringer som slaver for *Deyen*, herskeren, i Alger. Mens Christian Børs Ganske etter kort tid klatret oppover i rang som slave og endte som *Deyens* private kaffeskjenk, driver Niels Moss i årevis med knallhardt kroppsarbeid med 12 timers arbeidsdager, kjemper mot sult og sykdom. Vi får høre om Sveriges konsul, Brandel, som balanserer mellom å hjelpe de skandinaviske slavene i Algerie og ikke selv falle i unåde hos *Deyen*. Larssen tar oss også med på den seilasen som skulle være en storslått frigjøringsstokt fra det offisielle Danmark-Norge, men som endte i total fiasko og et ydmykende nederlag.

Boka er en salgssuksess. Seks opplag på til sammen 21 000 eksemplarer ble solgt på tre måneder i 2013. Filmrettighetene til boka er solgt. Anmeldelsene av boka i den norske dagspressen har vært mange og omtalt boka svært positivt. "Spennende", "mesterlig", "eksemplarisk", "velskrevet" og "forbilledlig" er brukt for å beskrive romanen av norske litteraturkritikere. Lest som roman er jeg helt enig i denne overveldende positive kritikken. Det er en spennende historie. Fortellingen drives framover av klart språk, korte kapitler og vekslende synsvinkler.

Men det er to ting jeg som faghistoriker har problemer med: at Larssen skriver seg selv inn i romanen og sjangeren "dokumentarroman". Mange av kapitlene handler om hvordan Vetle Lid Larssen arbeider med romanen: hvem han snakker med, hvordan været er, hvordan han selv føler seg og hva som skjer i verden akkurat mens han skriver, hvor han finner dokumenter og hvor han ikke finner dem, frustrasjonene han får underveis. Det er en form for metatekst, men for meg er det forstyrrende.

Stilen Vetle Lid Larssen bruker i romanen er noe a la dette: Jeg leser boken mens jeg er på vei til Casablanca, en beryktet pirathavn på 1700-tallet på lik linje med Alger. Jeg føler

meg hensatt til svunne tider. Jeg leser i Vetle Lid Larssens bok om Algers hersker *Deyden*, som i 1769 ble betegnet som "Middelhavets skrekk". En dag jeg drikker en espresso leser jeg i avisen *Le Matin* at dagens hersker i Algerie, Bouteflika, har vunnet presidentvalget med 88,5 % av stemmene. Mange betegner ham som Maghribs tyrann, leser jeg. Jeg synes Larssens kapitler om seg selv er like forstyrrende og oftest like lite relevant som dette avsnittet er i denne anmeldelsen.

Dokumentarroman, denne mellomsjangeren mellom fiksjon og sakprosa, hvor fortellingen tar utgangspunkt i faktiske hendelser men benytter seg av litterære virkemidler for å drive historien framover, synes jeg er problematisk. Som faghistoriker vil jeg vite hvilken historie som drives framover; er det den virkelige historien eller er det den fiktive historien som drives framover av denne språklige fiksjonen?

Mange bøker og filmer er "based on a true story" og det har jeg ingen problemer med. Da vet vi at viktige hendelser i boken eller filmen har hendt på lignende vis i virkeligheten, men vi vet samtidig at det er kunstneriske virkemidler som driver romanen eller filmer framover. Vetle Lid Larssen går ett hakk lengre. 1001 natt er ikke basert på en sann historie, det er en sann historie.

Vetle Lid Larssen skriver innledningsvis (s. 5) at "Dette er en sann historie. Den handler om faktiske mennesker, som hver på sitt vis ble viklet inn i dramatiske begivenheter. Handlingen i denne fortellingen følger det som skjedde i virkeligheten [...]". Samtidig skriver han at han har måttet gjette seg til hovedpersonenes innerste tanker, reaksjoner på det de gjennomlevde, deres drømmer og håp. Og at det derfor ikke er en "objektiv historiebok, i den grad slike finnes" men en dokumentarroman eller det han kaller "en rapport fra fortiden". På slutten av boken (s. 337) får han også behov for å ta opp troverdigheten til hans historie: "Til tross for at jeg har benyttet fiksjonsgrep i fortellingen, er alle faktaopplysningene i teksten

kildebelagt, og handlingen følger, i detalj, det virkelige forløp. Det personene gjennomlever har funnet sted i *all hovedsak* slik jeg beskriver det” [min utheving].

På tross av at boken inneholder ni tett-pakkede sider med norske, svenske og danske kilder, samt en rekke fagbøker og -artikler på engelsk, fransk og spansk, som forfatteren har brukt under skrivningen av romanen, synes jeg det er vanskelig å ikke vite nøyaktig hva som er kildebelagt og hva forfatteren har lagt til for egen regning. Dette bedrer seg litt med å lese notene (887 sluttnoter fordelt på 151 sider), som vi kan finne på en egen webadresse. Men som historiker sliter jeg likevel med å akseptere dokumentarromanen ”sann historie”.

Når forfatteren noen få ganger formidler 1700-tallet på feilaktige måter, styrker det min skepsis til ”sann historie” i en dokumentarroman. På side 119 leser vi at ”I de lange vintermånedene trykket den lille familien Brandel seg sammen i det fuktige palasset, mens meldinger om drap, konflikter og kriger tikket inn”. Telegrafene ble oppfunnet først i 1837 og Telexen cirka hundre år seinere. Hvordan meldinger kan ”tikke inn” i palasset i Alger vinteren 1770 er meg en gåte. Det er meg også en gåte hvorfor familien Brandel ”trykket seg sammen”; seinere i boken får vi vite at boligen til Brandel i Alger var på 1 500 kvadratmeter. Dette er likevel små detaljer i en ellers svært lesverdige bok.

Ketil Fred Hansen

Peter Lindström & Svante Norrhem, *Flattering Alliances: Scandinavia, Diplomacy, and the Austrian-French Balance of Power, 1648–1740*, övers. Charlotte Merton (Lund: Nordic Academic Press, 2013). 263 s.

I november 1697 meddelade Ludvig XIV sitt sändebud i Sverige att en allians mellan den franska och svenska kronan var överflödig.

Som motiv nämnde han att Frankrikes intressen redan tillfredsställdes genom den grupp av profranska politiker som existerade i Sverige. Ludvig XIV ändrade sig visserligen snart. Men hans tillfälliga åsikt är ett av Peter Lindströms och Svante Norrhems många och övertygande bevis på betydelsen av lojalitetsband mellan främmande makter och enskilda politiker eller familjer i de skandinaviska ländernas maktcentra. Under den period de undersöker, perioden från freden i Westfalen till 1730-talet, hade dessa band stort inflytande vid sidan om de officiella allianserna stater emellan.

Författarnas huvudfråga är stormakternas – i detta fall exemplifierat via Frankrike och Österrike – strategier för att utöva kontroll över de skandinaviska länderna och deras politiska eliter. De undersöker även effekten av dessa strategier som de tog sig uttryck i svensk och dansk utrikespolitik. Källmaterialet består i första hand av diplomatiska handlingar (både korrespondens och ekonomiska handlingar) och av protokoll förda av de svenska och danska riksråden. De diplomatiska källorna svarar på frågan om tillämpade strategier, medan riksrådsprotokollen berättar om de svenska och danska reaktionerna. På grund av källmaterialets stora omfattning består undersökningen av delstudier med nedslag under 1650-, 1690- och 1730-talen. I de svenska riksrådsprotokollen återges diskussionerna mer detaljerat, vilket avspeglas i undersökningen – något som jag kommer att återkomma till längre fram.

Genom att ta upp den skandinaviska politiska elitens – i detta fall svenska och danska riksråds – förhållande till Frankrike och Österrike anknyter boken till de senaste decenniernas europeiska diplomatihistoria där nätverk och patron-klientrelationer står i fokus. De tyska historikerna Hillard Thiessen och Christian Windler framstår som betydelsefulla inspirationskällor. I linje med dessa historikers syn på tidigmodern diplomati ägnar sig Peter Lindström och Svante Norrhem särskilt åt finansiella bidrag, gåvor och andra favörer

förmedlade genom franska och österrikiska sändebud. Politiska förbindelser till någon av stormakterna kunde på detta sätt upprätthållas hos familjer över flera generationer. De tog sig uttryck i militär tjänstgöring i utländska arméer, äktenskap över statsgränser och långvariga relationer till enskilda diplomater. I det här gåvo- och tjänsteutbytet inbegriper författarna även presenter och tjänster riktade till framstående politikernas fruar och barn. Därigenom lyfts den utvidgade familjens, i synnerhet kvinnans roll, för den tidigmoderna diplomatin fram, vilket är ett relevant bidrag till pågående forskning. En annan viktig poäng i studien är författarnas påpekande om betydelsen av ekonomiska bidrag till familjer, vid sidan av löften om subsidier till hela stater. Det bidrar till att nyansera en tidigare uppfattning om att den svenska frihetstiden utmärkte sig särskilt i historien om diplomatiska gåvoutbyten, eftersom ingen nämnvärd skillnad märks mellan 1690-talet och 1730-talet. Utländska makters försök att påverka svensk politik via den lokala politiska eliten var enligt författarna inget nytt för tiden efter freden i Nystad 1721. Skillnaden låg snarare i den svenska politiska kontexten kring detta utbyte och i allt negativare attityder gentemot dylika transaktioner.

Vad gäller resultaten av de franska och österrikiska sändebudens arbete är slutsatsen inte helt oväntad att direkta kopplingar mellan gåvor eller tjänster och politiskt agerande i specifika situationer är svåra att bevisa. Ett sådant beteende hade, sannolikt även enligt samtidens bedömningar, överskridit gränsen för ett legitimt politiskt förfarande. Av författarnas granskning av diskussionerna i rådet framgår det icke desto mindre att de långvariga lojalitetsband som de konkurrerande kungahusen lyckades skapa bidrog till att upprätthålla redan existerande attityder hos vissa framstående familjer. Stormakterna lyckades med andra ord stärka och möjligtvis i vissa fall skapa politiska åsikter. I jämförelserna mellan deras diplomati och de två skandinaviska ländernas

utrikespolitik lyckas studien också påvisa vissa skillnader i både tid och rum. Valet att granska två stormakters agerande parallellt möjliggör en fascinerande analys av skillnader i politiska metoder.

Verkets styrka ligger framför allt här; i dess komparativa karaktär. Resultatet av studien utmynnar i en bekräftelse av tidigare forsknings betoning av den franska diplomatins överlägsenhet från och med 1600-talet, både med avseende på intensitet och ekonomiska resurser. Samtidigt lider studien ställvis av dess inbyggda dubbeljämförelse. Medan de jämförande analyserna mellan fransk och österrikisk diplomati är välbalanserade, känns komparationen mellan Sverige och Danmark stundvis skev. Detta trots författarnas slutsats att Sverige var huvudmålet för den diplomatiska verksamheten de undersöker och därför erbjuder flest exempel. Denna skevhet gäller främst beskrivningen av stormakternas patronat gentemot utvalda familjer, men också i viss utsträckning beskrivningen av rådsdiskussionerna. Kapitlet om hur riksråden bemötte den franska och österrikiska diplomatin tenderar därtill att vara allt för refererande. Det framgår inte alltid varför författarna har inkluderat utförliga referat av enskilda repliker ur de svenska rådsdiskussionerna. I de fall författarna påpekar att de pro- eller anti-franska inlägg som gjordes av enskilda personer representerar just de familjeanknytningar som studien vill lyfta fram skulle visserligen detaljerna kunna vara motiverade. Detta är emellertid inte alltid fallet.

Trots denna stundvisa obalans, som i ljuset av studiens slutsatser om Sveriges dominerande betydelse och skillnader i källmaterialet inte hade gått att undvika helt och hållet, bidrar det dubbla perspektivet förtjänstfullt till vår kunskap om det tidigmoderna Skandinavien. Här betraktas regionen som en helhet ur ett europeiskt perspektiv. Peter Lindströms och Svante Norrhems bok är därmed ett mycket välkommet tillskott till den klassiska floran

av studier om bilaterale diplomatiska relasjoner. Deras analys förankras skickligt i en bred europeisk forskningslitteratur om stormaktspolitikk och tidigmodern diplomati. Den empiriska undersökningen ger nya perspektiv på svensk och dansk utrikespolitikk och öppnar även för ytterligare forskning i ämnet.

Sophie Holm

Ola Mestad (red.), *Frihetens forskole: professor Schlegel og eidsvollsmennenes læretid i København* (Oslo: Pax Forlag, 2013). 424 s.

Denne boka er den første utgivelse i serien *Nye perspektiver på Grunnloven 1814–2014* som til sammen omfatter seks bind. Som de andre bindene er også denne utgivelsen en artikkelsamling med 16 kapitler fordelt på 13 forfattere, de fleste historikere og rettsvitere. Redaktør Ola Mestad har skrevet innledningen og avslutningskapitlet i tillegg til to av de andre kapitlene. Fire av bidragene er skrevet av dansker, ett er svenskfinsk, mens resten kommer fra norske akademikere, alle menn. To bolker i bokbindet er forsynt med kolorerte illustrasjoner, alle med direkte eller indirekte motiver og forbindelser til det intellektuelle miljøet i København på andre halvdel av 1700-tallet. Illustrasjonene inkluderer en del portrett av eidsvollsmenn som hadde sin utdanningsbakgrunn fra dette miljøet.

Som tittelen antyder er hovedtema for dette bindet perioden *forut* for 1814 og den europeiske kulturbakgrunnen som lå til grunn for selvstendigheten og utformingen av den norske Grunnloven. Den intellektuelle bakgrunnen for eidsvollsmennene var mangesidig, men bindes på sett og vis sammen av naturrettstankene til Johan Frederik Wilhelm Schlegel (1765–1836) som blir en gjennomgående nøkkelaktør i boka. En uttalt intensjon med boka har da også vært å bringe Schlegels navn

fram i lyset. Han var læremester for flere av de sentrale aktørene bak Eidsvollsgrunnloven og drev på sett og vis en slags friheten forskole i København.

I flere av kapitlene blir det slått fast at mannen tidligere har vært ukjent, glemt, oversett eller henvist til en beskjeden plass i skyggen av andre inspirasjonsmenn, slik som eksempelvis juristen Anders Sandøe Ørsted (1778–1860). Mestad er kanskje den som klartest gir uttrykk for at Schlegel, i alle fall når det gjelder statsrett, var svært viktig, og viktigere enn andre, for den nye norske konstitusjonen. Blant Schlegel-elevene finner vi sentrale grunnlovsmenn som Wilhelm Frimann Koren Christie og Christian Magnus Falsen. Dessuten utformet Schlegel selv et eget grunnlovskast for Norge.

I innledningen trekker Mestad opp de historiske rammene for bokas tematikk. Her står eneveldets forfatningsordning, de økonomiske høykonjunkturer mot slutten av 1700-tallet og 1790-åras intellektuelle miljø i København sentralt for å forstå ståstedet og handlingsrommet til bokas gjennomgangsfigur J. F. W. Schlegel.

Første del åpner med et kapittel om det dansk-norske eneveldet skrevet av historikeren Håkon Evju. Vi får presentert Schlegels naturrettslige og statsrettslige tanker som hele tiden framstår som et forsvar for det opplyste eneveldet og som legger kantianske moralfilosofiske retningslinjer til grunn for sin argumentasjon. Spesielt interessant med dette bidraget er Evjus anvendelse av Reinhart Kosellecks begrep om salingstid for å forstå endringsprosesser i Europa gjennom den kritiske perioden mellom 1750 og 1850. Samspillet mellom synkrone strukturer og diakrone endringer står sentral for forståelse av ulike tidslag innenfor denne perioden.

Den danske historikeren Michael Bregnsbo tar også sitt utgangspunkt i eneveldets legitimitet når han drøfter ulike politiske holdninger i dobbeltmonarkiet i kjølvannet av den franske revolusjonen 1789. Grunnlovsfedrene

tilhørte denne politiske diskursen i København utover 1790-årene.

Eneveldets avvikling er tema for Rasmus Glenthøj, også han dansk historiker. Her framhever han at Kongeloven fra 1665 var den eneste eneveldige grunnlov i Europa, en grunnlov som for Norges vedkommende ble opphevet i 1814, men som varte til 1849 i Danmark. I denne forbindelse beskrives 1814 som et mirakelår i Norge, ikke så mye gjennom proklamasjon av selvstendighet som avviklingen av eneveldet. 1814 er året som markerer det oldenborgske eneveldets største politiske, økonomiske, territorielle og demografiske tap. I denne sammenheng blir Schlegel bakmannen som sto for utdannelsen av de menn som gjennomførte dette radikale bruddet med regimets Kongelover forstått som grunnlov.

Kapittel fem er skrevet av den danske historikeren Brian Kjær Olesen og løfter eneveldstematikken opp på et mer teoretisk nivå. Den politiske rettferdiggjørelsen av absolutismen som konstitusjon ble i samtiden forsøkt knyttet sammen med begreper hentet fra republikansk politisk teori og opplysningstenkning. Det er spennende å følge Olesens gjennomgang av synspunkter i samtidens intellektuelle tidsskrifter, slik som *Minerva*, hvor ikke minst Schlegel var en av debattantene i sitt forsøk på å argumentere for et skille mellom trykkefrihet og trykkefrekkhet.

Etter 1814 ble det til nasjonalbyggingsprosjektet lagt stor vekt på den norrøne arven, som er tema for kapittel seks skrevet av norskfilologen Jon Gunnar Jørgensen. Dette er det eneste kapitlet som ikke eksplisitt nevner Schlegel, men der førhistoriske framstillinger til personer som Hans Paus, Tormod Torfæus og Gerhard Schønning trekkes fram som inspirasjon når det gjelder å bygge bro mellom det nye Norge og middelalderens selvstendige Norgesvelde. Ikke minst fordi kapitlet om norrøn inspirasjon på Eidsvoll bryter med bokas Schlegel-fokus, er det forfriskende å lese som

et slags avbrekk i forhold til hovedinnretningen.

Forsker Rolv Nørvik Jakobsen bringer Schlegel navn tilbake i sin idehistoriske artikkel om naturrettstekningen som peker fram mot norsk selvstendighet. Schlegels tanker på området sammenlignes med tidligere innspill fra Ludvig Holberg og Johan Ernst Gunnerus. Også i dette bidraget viser Kosellecks begrep om salingstid seg fruktbart for utsagn om ulike 1700-tallsteksters intertekstualitet. Konklusjonen er at Schlegel, i forhold til de to norskfødte forfatterne, åpner for en annen forståelse av frihetsbegrepet og en for en ny forståelse av kongemaktens rolle gjennom en radikal nedskrivning av tradisjonens verdi (s. 153).

Det tidlige 1800-tallets tverrfaglige samarbeid mellom rettsvitenskap og filosofi ligger til grunn for kapittel åtte som er skrevet av den norske idehistorikeren Thor Inge Rørvik. Filosofi mot slutten av 1700-tallet med relevans for rettsvitenskapen var nærmest identisk med Kant-resepsjoner. Det vil si at moralfilosofi lå til grunn for samtidens lovarbeid og rettsfilosofi. Igjen bringes Schlegels navn fram på banen, denne gangen fordi han så klart den fruktbare sammenhengen mellom de to disiplinene. Med en slik inspirasjon kom en filosofisk fundert lovkyndighet til å sette sitt preg på juristene som hadde ansvaret for utformingen av Eidsvoll-grunnloven.

Del II av *Fribeten forskole* innledes med kapittel ni som er skrevet av den norske forskeren Anton Fredrik Andresen og behandler den statsvitenskapelige innretningen i Schlegels lære. Datidens statskunnskap gikk under betegnelsen *statistikk* inspirert av den såkalte "Göttingerskolen" hvor Schlegel hadde sin studiebakgrunn. Han skrev et slikt statistikkverk i 1793, noen år før han ga ut sin bok om naturrett. Andresen gir en fylldig gjennomgang av dette topografiske verket og trekker opp Schlegels politiske holdninger i retning av senmerkantilistiske prinsipper om folkemeng-

des betydning som etter hvert kombineres med grunnsetninger om yttringsfrihet, religionsfrihet og næringsfrihet – alle ideer som lå til grunn for Konstitusjonskomiteens arbeid på Eidsvoll våren 1814.

Som en naturlig oppfølging skriver Mestad i det påfølgende kapitlet om Schlegels statsrettslige oppfatning. Her trekkes linjene bakover i tid til Schlegels store inspirasjonstenkere Thomas Hobbes, John Locke, Jean-Jacques Rousseaus og, ikke minst, Immanuel Kant. Igjen vises det så til ideenes forbindelse til arbeidet med 1814-grunnloven, eksempelvis når det gjaldt spørsmålet om hvem som burde ha stemmerett og i debatten om eiendomsretten.

Mestads artikkel etterfølges på en glimrende måte av rettshistorikeren Dag Michalsens bidrag om Schlegels forfatningsteoretiske tanker utformet helt på tampen av 1700-tallet. Som foregående artikkel understreker Michalsen de klare kantianske prinsippene som ligger til grunn for Schlegels argumentasjon i retning av "reformabsolutismens frihetlige rettsliggjøringsprosjekt" som artikkelforfatteren uttrykker det (s. 258).

Maktfordelingen er tema for bidraget til rettviter Eirik Holmøyvik. I dette kapitlet er det igjen naturrettsstenkingen som settes i fokus og da særlig spenningen mellom eneveldet og maktfordeling i Schlegels teoretiske utvikling i kjølvannet av den amerikanske uavhengighetskrigen og den franske revolusjonen. Interessant nok introduserer artikkelen leseren til Schlegels private grunnlovstkast for Norge fra april 1814, et utkast som i seg selv ikke satte direkte spor etter seg ved Riksforsamlingen. Allikevel ligger det en indirekte sammenheng til den norske grunnloven, ikke minst når det gjaldt maktfordelingsprinsippet.

Tema for den danske rettshistorikeren Ditlev Tamm framtrer som en selektiv biografi over Schlegel hvor vi får et utvidet kjennskap til hans familiebakgrunn, ungdomsår og sitt virke som professor ved det juridiske fakultet i

København – uten at linjene trekkes direkte til Norge anno 1814.

Neste artikkel er Mestads tredje bidrag, som denne gangen gir et riss av Schlegels argumentasjon mot Sir William Scott, i forbindelse med skipsfartsspørsmål etter engelsk oppbringelse av en svensk konvoi i 1798. Debatten handler om sjø- og nøytralitetsrett som deler av internasjonal folkerett. Utleggelse av de ulike posisjonene i diskusjonen er interessant nok i seg selv, men blir kanskje hengende noe i luften i forhold til bokas hovedfokus.

Kapittel 15, det nest siste, er skrevet av rettshistorikeren Lars Bjørne, fra Universitetet i Åbo, og tematiserer et arbeid som Schlegel fikk utgitt i 1825, nemlig en juridisk encyklopedi på nærmere 600 sider. Bjørne setter rettsencyklopedien inn i en større europeisk kontekst, som var bestemmende for Schlegels juridiske ståsted. Gjennomgangen av denne læreboka konkluderer med at den ga god informasjon i rettshistorie og rettsdogmatikk, men at den var konservativ og lite i takt med 1800-tallets utvikling innen rettsvitenskapen.

Mestad avrunder antologien med noen refleksjoner rundt den nære forbindelsen mellom Schlegel og 1814. Her skisserer han videre noen grunner til at mannen før denne bokutgivelsen nærmest har vært ukjent som en viktig læremester for de som utformet Norges grunnlov. Foruten enkelte bemerkninger i Jens Arup Seips avhandling om det opinionstyrte eneveldet fra 1958, har Schlegel fått liten oppmerksomhet. Dette skyldes, ifølge Mestad, historikernes manglende innsikt og interesse for 1700-tallets naturrettsstenking.

Det er blitt ei svært så interessant og lærerik bok som absolutt må sies å innløse sitt overordnede formål om å bringe Schlegels tanker og ståsted fram i lyset. Vi har på sett og vis fått en viktig aktør inn på banen når det gjelder forståelsen av bakgrunnen for grunnlovsteksten. De ulike bidragene trekker linjer fra Schlegels omfattende tenketank, særlig naturretten, til eidsvollmennenes arbeid våren

1814. Det argumenteres överbevisande för en omfattande virkningshistorie av hans ideer. I Schlegels ånd kom blant annat folkesuverenitetstanken til å være maktfordelingen overordnet på Eidsvoll.

Utgivelsen er velstrukturert i sin oppbygging, men preges til tider av en del unødvendige gjentakelser, som kunne ha vært unngått dersom bidragsyterne hadde lest hverandres tekster. At Schlegel har vært undervurdert og glemt gjentas nærmest i hvert kapittel, *ad nauseam*. Så er det unektelig et tankekors at man faktisk ikke har klart å finne en eneste kvinnelig akademiker som kunne ha kommet til ordet i denne mannsbastionen av en bokutgivelse. Det er rett og slett for dårlig.

Rune Blix Hagen

Paul Kléber Monod, *Solomon's Secret Arts: The Occult in the Age of Enlightenment* (New Haven CT: Yale University Press, 2013). 430 s.

Paul Kléber Monod är sedan tidigare känd som författare till flera uppmärksammade arbeten, till exempel *Jacobitism and the English People* (1983); *The Power of Kings: Monarchy and Religion in Europe, 1589–1715* (1999); *The Murder of Mr. Grebell: Madness and Civility in an English Town* (2003). Tidigare har han undersökt vad som definierar galenskap och gott uppförande under 1700-talet. I *Solomon's Secret Arts: The Occult in the Age of Enlightenment* utgår han ifrån hypotesen om sökandet efter det ockulta under upplysningstiden som en i första hand vetenskaplig lärprocess.

Författarens utgångspunkt är att okultismen var en metod som förenade tro och vetande. Detta kan jämföras med professor John V. Flemings populärvetenskapliga bok *Wizards, Alchemists and Spiritual Seekers in the Age of Reason* (2013) där det ockulta definieras negativt i förhållande till kristendomen. Det är en motsättning som

Kléber Monod antagligen skulle uppfatta som en förenkling. En tanke som förenar hans och Flemings framställningar är emellertid den att tro inte ersattes av förnuft, och inte heller att okultism förvändes i materialism. Båda förespråkar en nyanserad och organisk syn på förhållandet mellan förmodernitet och vetenskaplighet. Kléber Monod hävdar att den värld som Isaac Newton och Elias Ashmole levde i uppfattades som sakramental. Dessa vetenskapsmän betraktade världen som samtidigt materiell och immateriell. Den var ett Guds verk där experiment inom både fysik och optik och inom astronomi och alkemi visade på perceptioner av en "upplyst" verklighet, en himmelsk materialitet och en naturlig religion.

Kléber Monod vänder sig därmed explicit mot den definition Antoine Faivre – den franske forskare som ligger bakom forskningsområdet esoterik – utgått ifrån, "the occult as a category what he has called esoteric religion" (s. 10). Faivre betecknar esoterik som tanke-system frikopplade från en önskan att förstå eller bemästra världen. Kléber Monod undersöker däremot det som han kallar "det ockultas praktik", vilket också hör samman med hans opolemiska definition av "ockult" som en esoterisk men främst vetenskaplig lärprocess.

Paul Kléber Monod argumenterar att okultismen i denna sanningssökande mening gjorde ett nytt sätt att lära. Till stöd använder han bland annat den mängd av alkemiska skrifter som gavs ut under 1600- och 1700-talen. Han undersöker inte folketro och magiska praktiker i vardagen utan texter, deras författare, tillkomst, innehåll och spridning. Han visar därigenom att föreställningar om astrologi, alkemi och kabbala överlevde den brittiska förnuftseran. De influerade vetenskapsmän som Isaac Newton och Robert Boyle och påverkade även romantikens estetiska influenser.

Monografen är indelad i tre sektioner: Aurora 1650–1688; Eclipse 1688–1760; Glad Day 1760–1815. Bokens första del behandlar en period då astrologi och alkemi var na-

turliga delar av Europas intellektuella sfärer. Alkemins höjdpunkt var slutet av 1600-talet, i alla fall sett till antalet producerade texter och handskrifter. Kléber Monod undersöker bland annat bevarade alkemisamlingarna av vetenskapsmannen Elias Ashmole och filosofen Thomas Vaughan, båda influerade av bland annat *Corpus Hermeticum*, Heinrich Cornelius Agrippa och Jacob Böhme. Kléber Monod anser att det främsta motivet bakom alkemin var nationalekonomiskt. Det land som kunde framställa guld skulle få ett handelspolitiskt försprång. Här vill jag tillägga att det ytterst verkat ha handlat om att uppväga Spaniens då osinliga silvertillgångar i Terra Nova liksom guldimporten från Orienten. Kléber Monod visar att alkemisternas kostnadskrävande verksamhet ofta var samhällsligt understödd, medan astrologer främst förtjänade sitt uppehälle genom bokutgivning och personliga sianden om framtiden. Därtill demonstreras en återkommande textstrategi hos 1660- och 1670-talets alkemister och astrologer: att legitimera sina verksamheter i förhållande till empirisk vetenskap och kristendom. Detta var svaret på en samtida kritik från flera materialistiskt orienterade naturfilosofer, ett ifrågasättande som fann sitt främsta litterära uttryck i Thomas Hobbes populära *Leviathan* från 1651. Kléber Monod anser inte att prövningen och rekonstruktionen av astrologi och alkemi var ett tvärt brott illustrerat via begreppet "scientific revolution" så som det hävdats av forskare under tidigt 1900-tal. Det var i stället en gradvis anpassning till nya realiteter.

I bokens andra del demonstrerar Kléber Monod hur alkemi, astrologi och kabbala marginaliseras till den privata sfären och det framväxande borgerliga sällskapslivet. Stort utrymme ägnas åt Newtons vetenskapliga och alkemiska experiment. Avsnittet illustrerar hur Newtons vetenskapssyn inkluderade alkemin, väl medveten om att den var ifrågasatt. Under det tidiga 1700-talet levde fö-

reställningar om det övernaturliga kvar, om Guds och djävulens inverkan, uppfattningar som understöddes av kyrklig förkunnelse. I sällskapslivet, i föreningar som till exempel frimurar- och druidorden, visar Kléber Monod hur vetenskapliga rön integrerades med vid den här tiden alltmer privata "ockulta" föreställningar med sällskapens föresatser om personlighetsdanning.

Den tredje delen behandlar andra hälften av 1700-talet. Här driver Kléber Monod hypotesen om orsakerna bakom det som han beskriver som en kommersialisering av det ockulta. En exploderande bokmarknad för ockult litteratur, liksom den ökade populariteten för "övernaturliga spektakel", såsom swedenborgarnas eller mesmeristernas föreställningar, sägs ha anspelat på läsarnas och åskådarnas längtan efter skräck och sentimentalitet. Det gotiska och förromantiska fann här enligt Kléber Monod sin publik. Under rubriken "An Occult Enlightenment?" jämför han begreppen "upplysning" och "ockultism". Ordparet belyses genom tro, vetande och vidskeplighet för att visa på aspekter av det ockulta i en "upplyst" tid.

Som vetenskaplig text är *Solomon's Secret Arts* ovanligt faktsäpackad och väl förankrad i den grundforskning som förtjänstfullt har utförts av Kléber Monod och andra. Den övergripande och väl underbyggda slutsatsen är att 1700-talets ockulta praktiker och filosofiska överbyggnader inte nödvändigtvis stod i motsats till ett förnuftstänkande, utan i många fall inkorporerades i upplysningsivrarnas sätt att förhålla sig till världen. Ett liknande verk som behandlar skandinaviska förhållanden är Thomas Bredsdorffs *Den brogede upplysning* (2003) som brett har belyst upplysningstänkarnas olika roller. Kléber Monod bidrar i sin tur, genom sin kvalitativa studie av ett fåtal individer, till en fördjupad förståelse av samspelet mellan tro och vetande.

Marcus Willén

Martin Mulsow, *Prekäres Wissen: Eine andere Ideengeschichte der Frühen Neuzeit* (Berlin: Suhrkamp, 2012). 556 s.

I de senere år har udforskningen af tidligere tiders praktiske og mentale omgang med viden blomstret, ikke mindst i Tyskland. En hovedfigur i forskningsfeltet "Wissengeschichte" er idé- og kulturhistorikeren Martin Mulsow, hvis seneste forsøg på at udforske og præge feltet er monografien *Prekäres Wissen*. Historien om det moderne videnssamfunds tilblivelse kan let blive en teleologisk jubelfortælling, men Mulsows bog er da et demonstrativt og dybt interessant korrektiv. Den kaster lys over viden, der ikke har overlevet, glemte gestalter, ustabil kommunikation og forskellige former for dissimulationsstrategier i den lærde republiks sociale og epistemiske randzoner. Mulsow kobler en idéhistorisk interesse for tanker og skæbner i den tidlige, radikale oplysning, som vi kender fra hans tidligere bøger, for eksempel *Moderne aus dem Untergrund: Radikale Frühaufklärung in Deutschland* (2002), med et kulturhistorisk synspunkt, der snarere end idéernes indhold betoner kommunikationsaspekter, det vil sige den konkrete og praktiske side af de kætteriske eller "klandestine" idéers cirkulation – et synspunkt, der også prægede Mulsows forrige bog, *Die unanständige Gelehrtenrepublik: Wissen, Libertinage und Kommunikation in der Frühen Neuzeit* (2007).

Bogens idé kan udlægges med titlens nøglebegreber. "Viden" formuleres med kulturhistorikeren Peter Burke som information, der er "sammenkogt", det vil sige organiseret og tilsat erfaringskontekst. Begrebet er historisk værdineutralt. Viden kan således vise sig at være sand, men også falsk, hvad der beskytter udforskningen af den tidligmoderne videnskultur mod en glorificering af det hævdundne, alt det, som vi kan genkende og acceptere i dag. I forlængelse heraf præciserer Mulsow, at viden kan være mere eller mindre stabil. Den kan være truet. Og den kan pludselig gå tabt. Viden kan med andre ord

være "prekær", det vil sige usikker, besværlig, ubehagelig, problematisk, genkaldelig ("widerrufbar") etc. I en række casestudier fra de skjulte eller glemte sider af idé- og lærdomshistorien, undersøger bogen da perioden mellem renæssancen og midten af 1800-tallet, med vægt på den såkaldte "Früh-Aufklärung" omkring 1700, hvor – overbevises man om – forskellige trusselsmomenter og destabiliserende faktorer gjorde produktionen og distributionen af viden særligt prekær. Den viden, der interesserer Mulsow er som regel prekær og farlig allerede på et epistemisk niveau, i kraft af indholdet. Det drejer sig om de klassiske elementer i den veludforskede radikale oplysning: spinozisme, bibelkritik, alkymi og forskellige former for esoterik. Mulsows undersøgelse arbejder imidlertid på yderligere to niveauer, nemlig, et socialt og et medialt, idet den prekære viden også kan knytte sig til (udsatte) intellektuelle og (usikre) lagringsmedier.

Centralt i den sociale dimension står det såkaldte "vidensprekariat", bygget på neologismen "prekariat" fra den ny sociologi, der ved en sammensmeltning af "prekær" og "proletariat" har villet give begreb til en gruppe af særligt udfordrede i det senmoderne arbejdsliv. Dette vidensprekariat kan indkredses ved hjælp af dets modposition, "vidensbourgeoisiet", der i kraft af sikre valg af publikationsformer og institutionstilknytning ikke er henvist til forborgens kommunikation og naturligt besidder et rum for accept. En figur fra vidensprekariatet var den autodidakte fritænder og eklektiker Theodor Ludwig Lau (1670–1740), der miksede Spinoza, Vanini, engelsk naturret med mere til en farlig cocktail i sine filosofiske skrifter. Han var arbejdsløs i årelange perioder og uden for de etablerede lærde netværk. Det bemærkelsesværdige og triste (prekære!) i tilfældet Lau og andre af de "anden- og tredjeklasses lærde", som optager Mulsow, var i virkeligheden snarere deres sociale situation og habitus end deres viden, hvis forlæg og inspiration for det

meste allerede cirkulerede på tryk. Eller rettere: deres viden blev særligt prekær på grund af de sociale vilkår. Disse blev så efter en tragisk logik kun forværret af de lærdes fortsatte vidensproduktion og skriverier, jævnfør tilfældet Lau. Han forsøgte i 1719 at tage sit liv ved at skære sine pulsårer over i et arresthus i Frankfurt. Her havde han overtrådt et opholdsforbud og endnu en gang forsøgt at offentliggøre et anonymt fritænkerisk værk.

Mulsows bog er fuld af facetter og perspektiver. Trods eksistensen af et egentligt vidensprekariat understreger han – idet moderne sociologi skiftes ud med den ny, praksisorienterede kulturhistorie som hjælpevidenskab – at bærerne af den prekære viden ikke nødvendigvis var identiske med særlige personkredse. Ofte var den blot resultatet af en rolle, som de enkelte lærde kunne indtage i visse situationer og sammenhænge. For eksempel beskæftigede (aner)kendte lærde som Newton og Reimarus sig også hemmeligt med religionskritik og alkymi. "Pluralisering" er et nøgleord i den kulturhistoriske udforskning af de tidlige moderne lærdomsmiljøer (jævnfør for eksempel Jan-Dirk Müller med flere, red.: *Pluralisierungen: Konzepte zur Erfassung der Frühen Neuzeit*, 2010), og på linje hermed identificerer Mulsow et "Pluralitätsbereitschaft" hos de gamle lærde, som dækker over det faglige og sociale rollespil, de naturligt indgik i, mellem for eksempel teologi og filosofi, borger og privatmand. Dette beredskab mistede sin status og relevans i det moderne. Mulsow sætter slutpunktet i anden halvdel af 1700-tallet ved hjælp af Rousseau og hans fordring om personlig autenticitet. – Man kunne også knytte an til den transformation af videnskabelige idealer og institutioner, der slår igennem omkring 1800, hvor en ny type, den specialiserede videnskabsmand, tager over for den gamle polyhistor (jævnfør for eksempel Peter Burke, *A Social History of Knowledge II: From the Encyclopedia to Wikipedia*, 2012).

På det mediale niveau handler *Prekäres Wissen* om helt konkrete aspekter af den lærde kommunikation. Bogen tilbyder et ræsonneret katalog over de mange strategier for dissimulation, der stod til rådighed. Det gælder pseudo- og anonymitet, paratekst (fodnoter og marginalier), samt ikonografi (billeder og emblematik), hvor dog forfatterens store research i nordtyske arkiver og museer til dels underløbes af bogens små og utydelige illustrationer. Man bliver indviet i, hvilken usikkerhed og fare, der kunne knytte sig til generering og deling af viden. Et godt eksempel herpå er skildret i kapitlet "Das Verlorene Paket". Den lærde teolog i Göttingen Christoph August Heumann (1681–1764) mistede en dag alle sine filosofihistoriske optegnelser i posten (som resultat af et svigt i postvæsenet eller et intrigant indgreb af konkurrenten Johann Christoph Gottsched). Heumann fik aldrig skrevet et filosofihistorisk værk siden.

Prekäres Wissen er en fascinerende materialesamling, der ved hjælp af en anskuelig, pointeret fremstilling og et dynamisk teoretisk apparat, hæver stoffet op over det anekdotiske. De muligheder, som bogen rummer, for at overføre synspunkterne til andre felter og tider, er oplagte. Der går måske ikke pakker tabt længere. Alkymien er outdated. Og sådan kunne man blive ved. Viden har dog fortsat mange ansigter. Spørgsmål om sikkerhed og frihed i produktionen og distributionen af viden er igen på dagsordenen. Viden kan drukne i informationsfloden. Den kan på grund af tekniske brister, politisk-moralske foranstaltninger eller kommercielle hensyn forsvinde i den digitale sky. En udforskning af videnssamfundets historie, herunder de mere glemte kapitler, har bestemt aktuelle perspektiver.

Jens Bjerring-Hansen

Erik A. Nielsen, *H. A. Brorson: pietisme, meditation, erotik* (København: Gyldendal, 2013). 496 s.

Boken om Brorson er det tredje bindet i Erik A. Nielsen omfattende studie av den kristne diktningens billedsprog. På de to første utgivelsene, *Kristendommens retorik* (2009) og *Thomas Kingo* (2010) har litteraturprofessoren allerede rukket å bli kreert doktor ved det teologisk fakultet ved Universitetet i Oslo. Verket skal etter planen avsluttes med et *Leksikon*, et ikonografisk oppslagsverk med artikler over kristne billedforestillinger i dansk-norsk diktning. Under fellesbetegnelsen *Billed-sprog* ble firebindsverket i første bind lansert som et forsøk på å utvikle og reformulere en *poetisk teologi*. I det aktuelle bindet om Brorson etableres en poetisk-teologisk innfallsvinkel via utførlige analyser av Brorsons tekster på bakgrunn av 1700-tallets religiøse trosliv og ikke minst på bakgrunn av salmenes intertekstuelle forbindelse til bibelen. Den bibelske tekstbakgrunnen rammer inn Brorsons forfatter-skap som i seg selv kan og bør forstås som en poetisk eksegese av den hellige skift. Nielsen håndhever den poetisk teologiske analysemodellen gjennom en grundig sitering av bærende bibelsiterer for derved – skriver han – å aktivere et kristent assosiasjonsfelt som vekker liv i slumrende betydninger og poetiske kvaliteter (s. 23). Dette er essensen i det kristne billedspråket Nielsen vil nå inn til beinet på, og som det er firebindsverkets overordnede ærend å gi en tilnærmet total framstilling av.

Alt i forordet introduserer Nielsen 1700-tallets pietisme som en i hermetegn *vitenskapelig* religiøs bevegelse som kommer til å forandre det nordeuropeiske mennesket ugjenkallelig. Boka anlegger et overordnet perspektiv på pietismen som et ektefødt barn av opplysnings-tiden. Verket kan dermed leses som et nytt og viktig bidrag til arbeidet med å slå hull på en gammel myte om at pietisme og opplysning er to diametralt motsatte retninger. I motsetning til opplysningstidens utforskning og vitenska-

peliggjøring av en ytre verden, retter pietismen blikket innover, mot en indre sjelegransking. Opplysningstidens frihetskamp blir i pietismens støpning til en kamp der målet er å frigjøre seg fra verden og leve et indre, sjelelig liv med frelseren. Ett av Niensens anliggende er å vise hvordan den pietistiske introspeksjonen i Brorsons salmediktning struktureres metodisk i faste ledd og faser og hvordan den begrepsmessig utmeisles i et poetisk-teologisk språk.

Som poetisk teologi eller også poetisk pietisme blir Brorsons salmer – originale som oversettelser – lest med pietistiske tros- og tolkningstradisjoner som premiss. Bokas tre tematiske hovedlinjer; pietisme, meditasjon og erotikk utfoldes og utdypes i analysen av Brorsons salmer, som med oversettelsene også innbefatter salmer av blant annet Paul Gerhard og Johann Rist. I tolkningen av salmene utlegges *fromhet* som en særskilt teksterfaring med forbilde og forelegg i kristne meditasjonsteknikker. Nielsen hypotese er at Brorsons poetiske teologi har tatt form gjennom meditative erfaringer, og at salmene slik må betraktes som kunstneriske omforminger av en i samtiden meditativ praksis. Den kristne meditasjonens former og formål gjenfortelles for så vidt instruktivt av Nielsen, men kan også til tider virke spekulativ og mangler dessuten en eksplisitt kobling til Brorsons tekster. Ordet meditasjon forekommer ikke i det brorsonske tekstkorpus, men framkommer (indirekte) gjennom ord som betrakte, begrunne og betenke (s. 258).

Det neste tematiske sporet berører erotikken, og her åpner Nielsen for et mangfold av frodige lesninger. "Skønt teologi ret sjældent er en erotisk videnskab, har erotikken en svag-hed for at åbne sit eget teologiske perspektiv" (s. 341), skriver Nielsen. Erotikkens teologiske perspektiv er fundert i en systematisk omplassering og omkodning av det språket man normalt tyr til for å beskrive mellommenneskelige erotiske erfaringer. Dette ladede språket blir i pietismens salmediktning løftet ut av sin jordiske sammenheng og betegner

kvaliteter ved det åndelige forholdet mellom det troende mennesket og Kristus. Nielsen illustrerer dette godt og konkret i Brorsons utnyttelse av brude- og bryllupsmetaforikken, som i pietismens individualiseres til en metaforisk billedliggjøring av forholdet mellom den troende og Kristus. Dermed ligger veien åpen for en erotisk diskurs hvor alle fasetter av samlivet mellom bruden (den troende) og brudgommen (Kristus) skrives inn. Løsrevet fra sin kontekstuelle sammenheng kan den erotiske betoningen fortone seg som ytterst bisarr, men innenfor en pietistisk diskurs – eller sosiolekt som Nielsen også kaller det – må den rent retorisk forstås som en insistering på det individuelle og inderlige kristusforholdet.

Nielsens lesninger er konsentrert rundt Brorsons hovedverk *Troens rare Klenodie* (1732–1739). Sågar Brorsons neste verk *Svane-Sang* utgitt posthumt i 1765, plasseres som en verksmessig forlengelse av *Troens rare Klenodie*. Flere av salmene i *Troens rare Klenodie* var for øvrig allerede satt i sirkulasjon før utgivelsen av dette verket, og det var i disse versjonene salmene ble ført videre og innsunget via offisielle kirkesalmeverk som Pontoppidan og Guldbergs salmebok, dog i noe omarbeidede varianter. *Troens rare Klenodie* kom heller ikke ut som ett verk, men i ulike bearbeidede versjoner i perioden fra 1732 til 1739. Disse bokhistoriske omstendighetene lar Nielsen ligge mer eller mindre ukommentert. De får ikke forstyrre inngangen til verket som en moderne strukturell enhet, som det er Nielsens målsetting å presentere for leseren. I en leddelt beskrivelse av en lang reise bort fra en verdslig livsform og inn i et livlig samliv med Kristus er *Troens rare Klenodie* ordnet som en slags tidlig dannelsesroman. Det kompositoriske grepet er ett av flere tegn på at Brorsons forfatterskap markerer en forskyvning mot en subjektiv forståelse av den hellige skrift "hvor det troende og syngende jeg får skærpet bevissthet om selv at være på troslivets egentlige arena" (s. 98). Dette nye og ofte i hermetegn anførte *moderne*

individet løper som en rød tråd gjennom alle Nielsens analyser. Men selv om Brorsons salmediktning knesettes som et avgjørende stadium i den moderne og frisatte dansk-norske sjels tilblivelseshistorie, er den like fullt uløselig bundet til ortodoksiens emblematiske billedtradisjon. Nielsen plasserer 1700-tallets pietistiske tekstkultur i en midte med forgreininger til både streng religiøs ortodoksi, esoteriske religiøse bevegelser og verdslig romantisk diktning. Pietismens religiøse diktning bygger både videre på kristendommens omfattende billedfortolkningstradisjon og legger grunnlaget for senere mer nyanserte sjelestudier.

Det er utvilsomt et mangfoldig kildemateriale som settes i omløp i denne utgivelsen. Kildene omfatter ikke bare skriftlig materiale, men også bilder og arkitektur – rikt illustrerte på boksidene – som bidrar til å anskueliggjøre billedspråket Nielsen bygger lesningene sine på. Lesningene er videre fundert i et stort noteapparat; hele 1 023 fotnoter er spredt over bokas 433 brødetekstsider. Man kan lese teksten fortløpende, eller fordype seg i Nielsens referanser til og dialoger med samtidige verk og senere studier. Litt forstyrrende er det at Nielsen stadig viser til det hittil upubliserte *Leks-ikon*, men det vil rette seg når dette bindet foreligger. Oppslagsdelen bakerst er også omfattende, men lider dessverre under noen mangler. I litteraturlista er kun forfatter og verk er oppført, dermed blir det umulig å slutte seg til hvilken utgave som er blitt brukt. Enkelte referanser mangler helt og dette skaper uheldige lakuner i et ellers solid verk.

Den akademiske formen utfordres til tider av at Nielsen selv opptrer som begeistret åndelig veileder, som når han etter utlegningen av en Kristus-meditasjon skriver "Med dette lyssende og nøjaktige billedsprog tyder pietismen gamle kristne billeder på den psyko-somatisk forandring, der finder sted i vores krop, når man plutselig kan bebo den uden falske spændinger" (s. 286). Men selv for den som ikke

fullt og helt kan erfare Brorsons billedspråk i en kristen-meditativ hermeneutikk, er denne utgivelsen et stort løft, ikke bare for Brorsons forfatterskap, men for 1700-tallets religiøse diktning generelt. Leseren får del i en solid tekstkompetanse i Nielsens kyndig veiledning gjennom villniset av symboler, bibelsteder og tradisjoner. Nettopp ved å tolke Brorsons salmer i lys av en bibelsk og historisk kontekst åpnes nye traséer inn i dette uhyre fascinerende tekstlandskapet.

Helene Grønlien

Kristian H. Nielsen, Michael Harbsmeier & Christopher J. Ries (red.), *Scientists and Scholars in the Field: Studies in the History of Fieldwork and Expeditions* (Aarhus University Press, 2012). 476 s.

Denne boka gir et særegent kaleidoskopisk blikk på feltarbeidets historie. Gjennom 17 enkeltbidrag og en fyldig innledning får vi presentert historier om vitenskapelige ekspedisjoner og vitenskapelig arbeid i felt gjennom en periode på 500 år. Slik er dette en velkommen historisering av feltarbeid og ekspedisjoner og deres forhold til de "felt" de konstituerer og blir til sammen med.

Utvalget er basert på et sett av temaer: Disiplinært og interdisiplinært samarbeid, offentlighetens forståelse av feltarbeid, kartografi og feltarbeid, feltarbeidets teknologier, nasjonalisering av felt og møter med lokale og amatører. Gitt innholdet i artiklene kunne lista vært mye lengre – med et nær sagt verdensomspennende geografisk undersøkelsesfelt, med sin lange tidshorisont og med et ønske om å inkludere så mange ulike vitenskaper som mulig, blir det samlede resultatet et prisme for langt flere tematikker enn de redaktørene peker på. Som tematiske brennpunkt, framstår likevel redaktørens valg som absolutt relevante.

Med et 1700-tallsutgangspunkt er det bokas fem første artikler som har umiddelbar interesse, og selv disse dekker store områder. Michael Harbsmeier skriver om hvordan instruksjoner ble brukt i forbindelse med ekspedisjoner på 1700-tallet og viser hvordan instruksjoner ble utarbeidet og brukt aktivt, ikke bare for å gi hjemmeværende vitenskapsmenn informasjon fra felten, men også som verktøy til å organisere og selv delta i feltarbeidet. Til tross for at de omtalte instruksjonene skulle bidra til kunnskap om alle naturens riker, mennesker inkludert, er det først og fremst instruksjonenes funksjon for generering av antropologisk kunnskap Harbsmeier er opptatt av. Det leder ham også til å definere feltarbeid som "deling og utveksling av kunnskap og informasjon med innbyggere av det som gjennom en slik prosess blir et felt" (s. 38). Slik defineres altså feltarbeid som et samarbeid mellom en som kommer utenfra og de som bor der.

Jeppe Strandsbjerg skriver om kartleggende undersøkelser av statsterritorier som feltarbeid, og er i sitt bidrag opptatt av hvordan feltstudier ikke bare hviler på etableringen av skillet mellom en utside og innside, mellom det fremmede og det hjemlige, men hvordan feltstudier har vært med på å konstituere nettopp dette skillet. Gjennom studier av kartografarbeider i Danmark på 1500- og 1600-tallet viser Strandsbjerg hvordan dette arbeidet bidro til å gjøre det mulig å regjere et territorium fra hovedstaden, ved å gjøre det homogent og hjemlig. Dermed bidro kartleggingen også til å konstituere det som var utenfor territoriets grenser som fremmed og verdt å reise til og utforske.

Fra det fremmede til det egne – til det underjordiske – beveger boka seg i det tredje kapitlet. Rengenier Rittersma har skrevet om Luigi Ferdinando Marsilis forsøk på å etablere solid kunnskap om trøflers opprinnelse og formeringsmåter, og alt annet verdt å vite om trøfler. Marsili etablerte et storstilt "pro-

sjekt”, ville vi vel kalt det i dag, for innhenting av kunnskap basert på spørrelistor og et bredt kontaktnett av lokale informanter. Arbeidet til Marsili besto i å samle og sammenstille andres observasjoner, og kanskje det mest påfallende her er i hvilken grad han benyttet seg av og stolte på de som hadde direkte kunnskap og erfaring – om de var skriveføre eller analfabeter var det deres kjennskap til feltet som var avgjørende. Og feltet i dette tilfellet synes å være definert av trøfflenes biologi i samspill med trøffelsankernes praksis.

Redaktørene lanserer i innledningen to serier av metaforer som beskriver forholdet mellom vitenskapere, feltarbeid og ekspedisjoner, hentet fra henholdsvis landbruket og militæret. Feltet assosieres på den ene siden til åkeren å dyrke og høste fra, på den andre siden til den sosiale organiseringen på slagmarken. Daniel E. Clinkmans artikkel om det intensiverte samarbeidet mellom the Royal Society og det britiske militæret i årene 1761–1790 viser til fulle hvordan de to ulike assosiasjonsrekkene knyttet til feltarbeid har en lang og sammenflettet historie. Feltenes i form av kunnskapsområder og geografiske lokaliteter ble arbeidet med og i av militære institusjoner og sivile organisasjoner i fellesskap. Royal Society kunne bidra med ekspertkunnskap, det militære med utstyr og ressurser, et samarbeid som la grunnlaget for dagens militær-intellektuelle kompleks, skriver Clinkman. Men kanskje også for den tvetydige posisjonen til feltarbeid som intervensjon og dominans på den ene siden, som ydmykt lyttende og observerende på den andre.

Kanskje den mest overraskende formen for feltarbeid vi møter i denne boka er Kasper Risbjerg Eskildsens interessante analyse av reisefortegnelse til tyske reisende, og spesielt den senere professor i Göttingen, Christoph August Heumann, som besøkte Nederland i de første årtiene av 1700-tallet. Hans nitid nedskrevne notater fra møter med intellektuelle og geistlige, og ikke minst fra den nederlandske underskogen av fritenkere og dissidenter, er

interessant lesning. Vi får et innsyn i intervju-, reise- og notatteknikkens historie og det epistemologiske grunnlaget for denne spørrende holdningen til annerledes tenkende. I denne, som i en rekke av de andre artiklene, er det likevel lite diskusjon om hva som er ”feltet”.

For selv om denne boka har et materiale som kan bergta, og artikler som gir overraskende og informative analyser av de mest forskjelligartede former for felt- og ekspedisjonsarbeid, så er det forbausende få forsøk på å definere og diskutere hva som utgjør et ”felt” og hvilke konsekvenser ulike konstitueringer av ”feltet” har i hvert tilfelle. Feltarbeidets dimensjoner er mange, for mange til å bli utforsket i en bok som denne, skriver redaktørene i innledningen. Dette er utvilsomt sant, men kanskje kunne man utfordret artikkelforfatterne til i større grad å gå i klinsj med nettopp begrepene som er sentrale for boka, felt, feltarbeid og ekspedisjon, for å tydeliggjøre det analytiske potensial en historisering av begrep og praksiser knyttet til feltarbeid har.

De som gjør slike diskusjoner i boka viser hvor interessante slike analyser kan være. Jeremy Vetter tematiserer og analyserer feltarbeid i den amerikanske Midtvesten i tiårene rundt 1900 og viser gjennom sin firedeling av det han kaller former for kunnskapsproduksjon et fascinerende mangfold av feltarbeidspraksiser. Interessant er også Serge Reubis analyse av to samtidige tidlige 1900-talls antropologer fra Sveits og deres ulike feltarbeidspraksiser. Men det mest tankevekkende punktet i Reubis analyse er likevel den enkle påstanden om at ”de innfødte hadde mye mer erfaring med antropologer enn omvendt” (s. 315).

Og det reiser et betimelig spørsmål også til denne boka: Hvem er det som er best egnet til å uttale seg om vitenskapere i felt? Kildematerialet til feltarbeidets og ekspedisjonenes historier er først og fremst skapt av vitenskapene, de beskriver de og det andre de møter, men også seg selv i sine arbeider. Slik står vi i

fare for å få bare feltherrenes historier, for å si det med en militær feltmetafor. I en rekke vitenskapshistoriske studier de siste årene har man vært opptatt av fotfolkets bidrag, enten det er som tegnere eller mekanikere, eller som lokalbefolkning med sin kunnskap. Det er likevel åpenbart ut fra denne boka at det er vanskelig å inkludere disse perspektivene av kildehensyn, men også som erkjennelsesinteresse. For de som studerer vitenskapere i felt er interessert i dem som fagfolk som bidro til utviklingen av bestemte vitenskaper, og det er ikke feltarbeidet i seg selv som er interessant, men hvilke konsekvenser det hadde, hvilken epistemologisk funksjon det tjente. En historie om feltarbeid som ikke handlet om konstitueringen av ulike vitenskapelige felt, men om arbeidet i felten, vil gi andre perspektiver. Dette gjøres i større grad i de bidragene som tematiserer nyere historie i denne boka, noe som med fordel kunne berike den eldre historien. Vi kan håpe at redaktørene blir hørt i sitt ønske om at vi i framtida vil få flere nye perspektiver på feltarbeidets historie.

Brita Brenna

Lucien Nouis, *De l'infini des bibliothèques au livre unique: L'archive épurée au XVIIIe siècle*, L'Europe des Lumières 26 (Paris : Classiques Garnier, 2013). 298 s.

Hvordan organiserer et samfunn sitt kunnskapsmateriale når tilfanget øker drastisk og arkivene overfylles? Forestillingen om arkivets problem, om at vi oversvømmes av informasjon, er ikke enestående for vår tid. Slik Roger Chartier påpeker i *L'ordre des livres* (1992), opplevde Vest-Europa allerede fra senmiddelalderen en økning i sirkulasjonen av tekster – først som manuskripter, så i trykt form – som var så omfattende at den utløste en febrilsk innsats for å utvikle nye

strategier og metoder for kunnskapsorganisering. Videreutviklingen og utbredelsen av trykkekunsten gjorde sitt for å øke behovet. Lucien Nouis tar i sin nye bok for seg denne epistemologiske og kunnskapsorganisatoriske problemstillingen slik den fremstod i opplysningstidens Frankrike.

Utgangspunktet for boken er en forestillingsverden som spilte en sentral rolle i den filosofiske og vitenskapelige samtalen i andre halvdel av 1700-tallet, knyttet til opplevelsen av å leve i en tid hvor man skrev for mye og tenkte for lite. Nouis siterer politikeren Jacques Pierre Brissots spissformulerte svar på denne problemstillingen: "Man må avstå fra å lese".

Der vi i vår tid virker opptatt av å bevare all informasjon, liketil tweets og nettsider, søkte 1700-tallets "hommes de lettres" etter en løsning i en rasjonell utrensning og sortering av kunnskap. De var ikke fremmede for tanken om å henvise "unyttige" tekster til historiens glemmebok. I denne forbindelse var *autodaféen*, bokbålet, en positiv størrelse, fordi den fremstod som en frigjøring fra de foregående generasjoners feiltrinn og ordgyteri.

Slik tittelen antyder operer Nouis med to sentrale forestillinger, på den ene siden det uendelige og uhåndterlige biblioteket eller arkivet, og på den andre *le livre unique*, "den unike boken". Biblioteket og arkivet er her ikke først og fremst å forstå i konkret, materiell forstand, men som konsepter, som metaforer for samfunnets samlede kunnskapsproduksjon. "Den unike boken" er på sin side et billedlig uttrykk for idealet om en rasjonell destillasjon av den skriftlige overfloden.

Forfatteren viser hvordan opplysningsideologien, og i særdeleshet de ulike encyklopediprojektene, målbar en ambisjon om å sortere kunnskapen på en slik måte at de ideelt sett skulle resultere i en sekulær "Bøkenes bok". Denne skulle erstatte et overfylt arkiv av for det meste overflødig tekst, for å stå tilbake med kun det virkelig sanne og nyttige.

Nouis' bok plasserer seg i skjæringspunktet mellom idéhistorie og bokhistorie, men det er førstnevnte som dominerer. Det er i det store og hele en forestillingsverden som avdekkes: ideer, motiver og temaer slik de kommer til uttrykk i tekster. Forfatteren tar i mindre grad for seg konkrete, materielle forsøk på filtrering og sortering, selv om han detaljert og godt beskriver debattene omkring verdien av ulike former for filtrering og utdrag av kunnskap, slik som leksikon, korte lærebøker og aviser.

Analysene er subtile, og Nouis har et skarpt blikk for de avgjørende forskjellene mellom ulike perspektiver på kunnskapssorteringen. Han viser blant annet til hvordan d'Alembert og Diderot fremviste forskjellige holdninger til avismediet og dets muligheter til å bidra til opplysningen ved å formidle kunnskap i konsentrert og forkortet format. Nouis argumenterer godt for at Diderots skepsis bunnet i en frykt for at avismediet, samt andre former for kunnskaps sammendrag, fremstod med en karakter av overfladiskhet som ville ødelegge for saken til *Encyklopedien*.

Fra filosofien går Nouis videre til politikken og revolusjonen. Uten å gå i den teologiske fellen med å gjøre filosofene til forløpere for revolusjonen, viser han hvordan forestillingen om "den unike boken" inneholdt et politisk potensiale som revolusjonens forkjempere tok med seg inn i sin egen retorikk: "Den unike boken" ikles politisk drakt ved at konstitusjonen fremstilles som en ny "Bøkenes bok" som skal viske ut de politiske feilgrepene til det gamle regimet. Spesielt god er delen hvor Nouis får frem den "demokratiserende" utviklingen i synet på arkivet, blant annet hos Louis-Sébastien Mercier, som oppnår en forståelse for folkets muligheter til selv å stå for kunnskapssorteringen. Mercier gjør folket til "subjekter for arkivet".

Nouis flytter til slutt problemstillingen fra samfunnet over på individet, og spørsmålet hvordan enkeltmennesket skal forholde seg som lesende subjekt til en verden overfylt av

bøker. Forfatteren tar utgangspunkt i Rousseaus meget ambivalente forhold til det å lese. Den sveitsiske filosofen strevde gjennom hele forfatterskapet med spørsmålet om hvorvidt lesning er et gode eller snarere ødeleggende for individets utvikling. Innledningsvis i denne delen får Rousseaus forfatterskap dominere for mye, slik at vi mister bokens utgangspunkt, arkivets problem, ut av syne. Mot slutten tas heldigvis tråden til arkivtematikken opp igjen, på en slik måte at det forsvarer omveien. Rousseaus forhold til lesningen fremtrer her som en idiosynkratisk og meningsbærende variant av den epistemologiske problemstillingen som ligger til grunn for boken.

Arkivets problem har fått ny aktualitet i humanioraforskningen med fremveksten av digitale arkiver. *De l'infini des bibliothèques au livre unique* bidrar derfor med en viktig historisk kontekstualisering. Boken er solid forankret i forskningstradisjonen, og bringer samtidig ny kunnskap til torgs ved hjelp av innovative sammenstillinger og gode analyser. Den elegante fremstillingen gjør i tillegg boken til en fryd å lese.

Marius Warholm Haugen

Karen Oslund, *Iceland Imagined: Nature, Culture and Storytelling in the North Atlantic* (Seattle WA: University of Washington Press, 2011). 262 s.

Den amerikanske historiker, Karen Oslund, har skrevet bogen *Iceland Imagined* om udbredte forestillinger, man har gjort sig om øerne i Nordatlanten fra det 18. århundrede, indtil Anden Verdenskrig 1939–1945 og om hvordan disse forestillinger har ændret sig gennem perioden. Den største del af bogen handler om Island, som titlen også viser, men holdninger til Grønland og Færøerne i samme periode er også undersøgt, hvilket muliggør en sammenligning af disse tre lande i denne forbindelse.

Forfatteren undersøger hvordan grænserne mellem det civiliserede og moderne på den ene side og det primitive og vilde på den anden side har ændret sig i perioden; på hvilken side af denne linje var øerne i nord? Samtidig diskuterer forfatteren, hvilke begreber der bedst beskriver den overordnede opfattelse af disse områder, og fremsætter den hypotese, at øerne i Nordatlanten i perioden hovedsagelig overgår fra at være eksotiske steder til at blive opfattet som en del af Europa.

Forfatteren undersøger forskellige aspekter ved de forandringer, som er sket i forbindelse med de holdninger som eksterne parter har haft til disse lande. De faktorer hun undersøger omfatter holdninger til landskab og natur, teknologi, litteratur og sprog; og dette er kriterierne, som hun anvender for at undersøge "afstanden" mellem Europa og de perifere lande i nord. Forfatteren viser også, at diskursen om disse lande har været præget af dualisme, samme dualisme som har præget den koloniale og imperialistiske diskurs om områder udenfor Europa.

Karen Oslund omtaler den diskurs, som var mest almindelig om landene i det høje nord i forrige århundreder, specielt Island: at de var ubeboelige, eller i det mindste lå i en geografisk periferi, som sandsynliggjorde at de var beboet af monstre. Hun viser hvordan holdninger til disse lande ændredes med Oplysningstiden i det 18. århundrede i takt med et stigende kendskab til disse fjerntliggende øer. Den oplyste elite gik i gang med at omdefinere områderne: Var de ubeboelige eller var det muligt at udnytte dem på samme måde som andre lande på den nordlige halvkugle, tæmme dem og de mennesker, som boede der? Omdefinering måtte både inddrage landene og de mennesker som boede der, idet man gik ud fra at menneskerne og naturen havde samme karakter: vilde mennesker i vilde lande og civiliserede mennesker i civiliserede lande.

Forfatteren beskriver, hvordan synet på landskab og natur i landene i det høje nord

forandredes grundlæggende i slutningen af det 18. århundrede. Det som før blev betragtet som værende grimt og afskyvækkende blev nu opfattet som værende sublimt og romantisk. Men disse landes natur blev også eftertragtet på grund af dens betydning for videnskaben. Forfatteren viser, hvordan interessen for Island som en slags geologisk laboratorium steg efter katastrofen i vulkanen Laki i 1780'erne. Karen Oslund gør desuden opmærksom på, i hvor høj grad holdningerne til den islandske natur ændrede sig i den første halvdel af 1800-tallet. Hun tager som eksempel et billede af den danske maler Emanuel Larsen fra 1840-erne som skildrer vulkanen Hekla som et fornøjeligt skue for turister; islandsk natur var blevet ufarlig og tæmmet som i Danmark.

Genopbygningsprojekter og genopbygningslitteratur (som har baggrund i forestillinger om en tidligere guldalder) er en vigtig del af forholdet mellem center og periferi i den sidste halvdel af 1700-tallet. I denne sammenhæng går man ud fra, at der, på trods af åbenlyse forskelle, er mulighed for at forbedre situationen i disse lande, så de kan komme til at ligne andre steder i Kongeriget, ikke mindst Norge. Eksempler herpå er blandt andet da rensdyr blev importeret til Island. Dette blev anskuet som et vigtigt element i genopbygningen af landet.

En del af samme projekt var at undersøge og definere de forskellige sprog. Sproget var et af de centrale emner, der blev brugt, da Europas nationer blev "skabt". I den forbindelse diskuterer Oslund i detaljer tilblivelsen af færøsk som et nationalt sprog, hvilket var en af de vigtigste forudsætninger for, at Færingerne kunne udgøre en nation; forfatteren forklarer, hvordan sprogene blev "reshaped into European and Western norms" (s. 120), sat i system og i forbindelse med andre sprog. Gradvist blev forudsætningerne skabt for at disse lande kunne fremstå som separate enheder, med sprog, historie og traditioner; folket i disse lande var dermed hastigt på en vej til

moderniseringen i det 19. århundrede. Karen Oslund diskuterer i forlængelse heraf, hvordan disse lande, med antropologen Talal Asads ord, bliver "conscripts of modernity": Hvordan sprogforskning, genopbygningsprojekter, den overordnede genvurdering af disse lande og andre faktorer "skaber" landene som noget andet end det de har været før, som "normale" og dermed tættere på de andre lande i Europa.

Men Karen Oslund gør også opmærksom på en anden samtidig tendens: Tendensen til at bekæmpe tegn på modernitet, ny teknologi, industrialisering, og den accelererende hastighed, som det for eksempel sås hos den engelske designer og forfatter William Morris. Den romantiske tilgang, som betød en fortsat eksotisering af områderne var indflydelsesrig i 1800-tallet og endog meget længere frem i tiden. Sideløbende var der en tendens til at beskrive Island og andre lande i det høje nord på en måde, som knapt efterlod et grundlag for at de kunne moderniseres. I disse beskrivelser lignede landene snarere Afrika, som kontinentet fremstår i beskrivelser af den britiske opdagelsesrejsende Richard Burton fra 1870-erne. Oslund viser derfor, at der også var aktiv diskurs som gik imod den holdning at øerne i det høje nord kunne blive noget andet end de havde været: primitive og udenfor civilisationen.

Der herskede derfor alt i alt forvirring og tvivl om, hvordan disse lande skulle defineres. Tilhørte de civilisationen eller barbarerne, lignede de kolonier eller en fjern landsdel? Var deres stilling eventuelt sådan, at de tilhørte Europa, men da også kun næsten og ikke fuldt ud. Forfatteren diskuterer i denne forbindelse hvilke begreber det er med fordel kan anvendes i denne sammenhæng, hvor der er tvivl om, hvordan bestemte områder skal defineres. Et af de forslag hun fremsætter er "internal colonialism", hvor "colonial practices take place within a border of a state" som hun siger. Et andet forslag er "demi-Orientalization" med hensyn til områder som var

"within Europe but not fully European" (se s. 20, 22).

Grønland kræver her en særlig opmærksomhed, og Karen Oslund diskuterer Hans Egedes tilstedeværelse i Grønland i første halvdel af 1700-tallet og hans forventninger til landet samt andre værker om Grønland i det 18. og 19. århundrede og Egedes indflydelse i denne sammenhæng. Forfatteren viser, hvor indflydelsesrig ideen om en guldalder i Grønland har været og hvor stor virkning den har haft. Hans Egede fremsatte sagen således, at opgaven i Grønland var en genopbygning, og han ønskede at finde indbyggere i Grønland af nordisk afstamning og hvis nødvendigt, at genoprette deres kristendom. Landet skulle genopbygges således, at det kunne blive det skatkammer, som han var overbevist om, at det tidligere havde været. Disse holdninger blev indflydelsesrige indtil 1800-tallet, hvor håbet om at finde folk af nordisk afstamning døde ud. Grønland blev derefter opfattet som et "statisk" sted og et folk som næppe kunne eller skulle ændres i stedet for at være en potentiel sted for forandring. Dette blev en holdning, som dominerede eksterne opfattelser af Grønland langt ind i det 20. århundrede.

Forfatterens forskning er solid og klar. Jeg vil dog gøre nogle bemærkninger. Forfatteren hævder, at Egede mente, at inuit stammede fra nordboerne. Det har jeg imidlertid vanskeligt med at se ud fra min forskning i hans værker, selvom han ganske vist argumenterede for et muligt slægtskab mellem de to grupper. Han forsøgte for eksempel at vise forbindelse mellem grønlandsk og de nordiske sprog, men han kom også med andre forslag om inuits oprindelse, som for eksempel at de var afkommer af en af de tabte jødiske stammer. Egede syntes det var vigtigt at finde en anerkendt oprindelse for inuit med det hensyn til at bevise, at de i det mindste var en gruppe, som godt kunne tage imod civilisation, hvilket var en forudsætning for hans tilstedeværelse i landet. Hvis han

havde beskrevet beboerne i landet således, at de ikke var i stand til at tage imod det hellige ord på grund af deres barbari, som mange andre gjorde, var der intet grundlag for hans virke i Grønland.

Jeg savner at forfatteren nævner næsten ikke den søgen efter den mulige nordvestlige sejlroute til Østasien, som var blandt de vigtigste årsager til sejladsen langs Grønlands vestkyst i første halvdel af 1800-tallet. Jeg vil også nævne hendes drøftelse af bogen *Beschreibung der muscowitischen und persischen Reise*, som først blev udgivet i 1647, skrevet af den tyske opdagelsesrejsende og ambassadør, Adam Olearius. Hans værk fremhæves som eksempel på beskrivelser af inuit som grove og barbariske vilde (s. 92). Efter min undersøgelse af Olearius bog i en anden sammenhæng, og netop på samme citat, blev det klar, at vedrørende tekst i bogen er taget næsten ordret fra et kendt værk af den franske videnskabsmand Isaac de la Peyrère om Grønland som udkom i midten af det 17. århundrede. La Peyrère kom aldrig til Grønland, og baserede sin kundskab på tekster af Grønlandsrejsende fra omkring 1600. Jeg nævner dette her, fordi Olearius beskriver også direkte kontakt og kendskab med inuit – faktisk en gruppe som blev taget til fange i Grønland og flyttet til Danmark – og den beskrivelse er af en helt anden og mere positiv karakter. Hans værk er således et godt eksempel på, hvordan den negative tradition fra tidlig 1600-tal og hans egen erfaringen trækker i modsatte retninger.

Til sidst vil jeg nævne at forfatteren henviser til den amerikanske forsker, Francis Spufford, som er kommet til den slutning at britiske opdagelsesrejsende i Grønland ofte har undladt at nævne inuits overlegenhed med hensyn til udstyr og værktøj, som naturligvis var meget bedre end det, som de besøgende selv havde; de indfødte var klart overlegne i nogle områder. Mine observationer har imidlertid vist, at man i britiske beskrivelser ofte finder anerkendende ord om inuits udstyr; men på

samme tid beskrives dog også hvor primitive og fjerne fra civilisation disse mennesker er.

Øerne i nord er ikke længere eksotiske, de er moderne samfund. Dette gør Karen Oslund os klart i sin bog. Alligevel er der stadigvæk tvivl om disse lande: Er de en del af Europa eller er de anderledes? Forfatteren tager to eksempler fra nutidens islandsk historie; på den ene side debatten om den islandske hvalfangst og på den anden side debatten om virksomheden Decode. Hun viser hvor almindelig en tendens det er i diskussioner om Island, at beskrive landet som et "alternativt" sted, og at islændingene stadigvæk opfattes som et samfund i tæt og eksklusiv kontakt med naturen i modsætning til andre moderne samfund i Europa – samt at denne diskurs er tæt forbundet med særlige interesser. En lignende diskurs og lignende interesser kan også ses i forbindelse med turismen, der nu er ved at blive en af de vigtigste industrier i Island. Her beskriver man landet som den fjerne, eksotiske, eventyrlige ø hvor alt kan ske; det image som sælger og er populær i medierne. Karen Oslund har ret i, at Island er et moderne samfund, som i det væsentligste kan sammenlignes med sine skandinaviske naboer. Men landet er samtidig stadig præget af eksotiseringen, da traditioner og stereotyper ikke er noget man ændrer uden besvær. Og når vigtige interesser trækker i samme retning, fører det til at gamle forestillinger om vulkanøen i nord ikke så let forsvinder.

Sumarliði Ísleifsson

Sølvi Sogner, "Og skuta lå i Amsterdam...": et glemmt norsk innvandrersamfunn i Amsterdam 1621–1720 (Oslo: Aschehoug, 2012). 176 s.

En mindre kjent tegning av Rembrandt viser en 18 år gammel jente fra Jylland hengende i galgen i Amsterdam i 1664. Hun hadde kommet til byen fjorten dager tidligere og fått seg et

rom mens hun skulle se seg om etter arbeid. En dag hadde hun kommet i krangel med vertinnen om husleien, og det var blitt et håndgemeng som endte med at kona falt ned kjellertrappen og mistet livet. Dermed endte hun selv i galgen. Så galt kunne det gå for arbeidssøkende ungdom i Amsterdam. Til denne dynamiske byen dro ungdom fra alle de nordiske land for å få arbeid, og flest fra Norge. Mennene fikk stort sett arbeid som sjøfolk, mange i Ostindiakompaniet, mens kvinnene ble tjenestepiker.

Det er utvandringen fra Norge i perioden 1621 til 1720 som er emnet for Sølvi Sogners bok. Dette er et tema hun har vært opptatt av i lang tid. I 1994 ga hun ut *Ung i Europa: norsk ungdom over Nordsjøen til Nederland i tidlig nytid*. Denne boka dreide seg i ganske stor grad om utvandringen fra Norge. I den nye boka som er rikt illustrert, særlig med bilder av nederlandske kunstnere, er det innvandrerne og innvandrersamfunnet i Amsterdam som står i fokus.

Det var mange som bare var en kortere periode i Amsterdam og kom hjem med penger og merkelige antrekk. Men Sogner finner også at mange slo seg ned i Amsterdam for godt, og, noe som er et helt nytt synspunkt, at de norske innvandrerne dannet et eget samfunn. Hvordan komme på sporet av de norske innvandrerne i Amsterdam? Få tok borgerskap, slik at borgerbøkene ikke er til mye hjelp. Sogner bruker i stedet lysningsregistre, oversikt over lysninger som ble tatt ut av dem som skulle gifte seg, og de inneholder detaljerte opplysninger om navn, alder, hjemsted, yrke og adresse i Amsterdam.

I perioden fra 1621 til 1720 har Sogner funnet at cirka 8 000 nordmenn giftet seg i Amsterdam, cirka 60 prosent menn og 40 prosent kvinner, og omtrent halvparten valgte en norsk ektefelle. De kom fra kystområdene, fra Østfold til Trøndelag, men med tyngdepunktet i Sør-Vestlandet der omtrent halvparten kom fra. Her har det også eksistert mye muntlig tradisjon om utvandringen.

I Amsterdam slo de norske innvandrerne seg ned i fattigkvarterer utenfor byen og ned mot havnen. Fellesskap i boområde er et kriterium som Sogner bruker for å fastslå at de norske innvandrere i Amsterdam utgjorde et eget innvandrersamfunn. Et annet kriterium er det kirkelige fellesskapet. Nederland var i hovedsak kalvinistisk, men det var en stor luthersk menighet i Amsterdam der tyskere dominerte, som nordmenn og andre skandinaver sognet til. I 1660-årene brøt nordmenn og dansker faktisk ut og dannet sin egen menighet. Det skyldtes visstnok pietistisk innflytelse, men kanskje også problemer med å forstå nederlandsk. Dette ble imidlertid av kort varighet, men skandinavene fikk beholde sin dansktalende prest.

Noe av det mest fascinerende i boka er hvordan Sogner greier å trekke enkeltmennesker fram i lyset og prøver å si noe om hvordan de holdt kontakten med familie i Norge. Hun har funnet flere private brev, både fra kvinner og menn, som er meget spennende lesning. I det hele tatt legger hun vekt på at mange av innvandrerne i Amsterdam var skrive- og leseføre.

Hvor omfattende og betydningsfull var emigrasjonen til Amsterdam? Sogner slår fast, etter alt å dømme med rette, at den neppe var særlig betydningsfull på nasjonalt nivå, men derimot kunne berøre enkelte lokalsamfunn sterkt. Likevel har hun, som historikere flest, en tendens til å overvurdere omfanget av sitt emne. Hun påpeker at 800 000 nordmenn utvandret til Amerika i hundreåret 1825 til 1925 og stiller det opp mot de 8 000 nordmennene som giftet seg i Amsterdam i de hundre årene fra 1621 til 1720. Når hun tar folketallet i landet i betraktning, det var omtrent fire ganger så stort da utvandringen til Amerika pågikk, "var utvandringen til Amsterdam på 1600-tallet slett ikke ubetydelig".

Den motsatte konklusjon ville være mer nærliggende. Utfra tallene ovenfor utvandret gjennomsnittlig 8 000 nordmenn per år til Amerika, mot 80 til Amsterdam. Utvandrin-

gen til Amsterdam utgjorde altså bare én prosent av utvandringen til Amerika, og korrigert for folketallet, fire prosent. Men så kan man vel tenke seg at det var mange flere som utvandret til Amsterdam og ikke giftet seg og dermed ikke ble innfanget av lysningsregistre, som er Sogners kilde. Det gjaldt sikkert i særlig grad de som bare var i Amsterdam i kortere tid (men de er ikke så interessante i denne sammenhengen), men også permanente utvandrere, skulle man tro.

Det er litt pussig at Sogner ikke prøver å si noe om hvor stort det faktiske antallet utvandrere kan ha vært, hun fastslår bare at vi vel aldri kan få vite det. Likevel sier hun faktisk noe om det et annet sted. Nettopp det at utvandrerne fra Norge giftet seg i Amsterdam, var utslagsgivende for at de ble værende der, fastslår hun. Dermed skulle det altså ikke være så mange flere enn de 8 000 som giftet seg som slo seg ned i Amsterdam på permanent basis.

Hva så med virkningene av utvandringen i Norge? Sogner viser til Ståle Dyrvik og slår fast at befolkningen i Kristiansand stift bare vokste med seks prosent mellom 1665 og 1750, mens befolkningen i resten av landet (eller mer nøyaktig i landet som helhet) vokste med førti prosent, og antyder at den lave veksten i Kristiansand stift hadde sammenheng med utvandringen. Dette er ikke helt rent trav. Når det gjaldt befolkningsutviklingen, var det stor forskjell på innlandet og kysten, og det å sammenligne med total befolkningsvekst i landet er derfor ikke særlig hensiktsmessig. Jeg finner heller ingen vekst på seks prosent i Kristiansands stift i perioden 1665–1750 hos Dyrvik. I boken hun viser til (*Norsk økonomisk historie 1500–1970: band 1 1500–1850*) er tallene som følger (s. 124, tabell 26): Kristiansand stift 20 prosent vekst, Bergens stift 25 prosent og Trondheims stift 18 prosent.

Det ser altså ut til at Sogner overvurderer både omfang og konsekvenser av utvandringen til Amsterdam en smule. Men det er tilgivelig, spesielt siden hun har skrevet en så interessant

og nyskapende bok basert på et spinkelt kilde-materiale som hun kryster informasjon ut av og kommer nær inn på flere av individene.

Finn Erhard Johannessen

Bo Vahlne, *Frihetstidens inredningar på Stockholms slott: om bekvämlighetens och skönhetens nivåer* (Stockholm: Balkong förlag, 2012). 597 s.

Bo Vahlne, filosofie doktor i konsthistoria og tidligere chef på Kungl. Husgerådskammaren, visar i denna bok sin enastående kännedom om Stockholms slotts historia från branden 1697 till början av 1770-talet. Det kungliga residenset beaktas i relation till det kungliga ceremonielet och till hovordningen. Författaren beskriver hur slottet skulle fungera i kungafamiljens och hovets vardag, och diskuterar även dåtidens uppfattning om skönhet och bekvämlighet. Det framgår också hur ekonomin ständigt präglade slottsbyggets fortskridande och inredningarnas utformning. Vahlnes koncentration på representationsrummen, på kungafamiljens privata rum och de främsta hovfunktionärernas lägenheter, är en väl gjord avvägning eftersom en studie av slottets samtliga rum hade blivit alltför omfattande. Vi får emellertid hoppas på ett framtida arbete, där uppvaktningens rum och ekonomiutrymmen skulle kunna få en liknande grundlig belysning.

För en historiker är de större sammanhangen kring arkitektur, byggande och inredningar oerhört värdefulla. Bo Vahlne väger samman de konsthistoriska och historiska perspektiven på ett ypperligt sätt. Han framhåller förtjänstfullt att arkitektur och byggande ingick som en betydelsefull del av tidigmoderna europeiska furstars bildning och tidsfördriv. Prakt och bekvämlighet var två självklara komponenter i en byggnadskonst som skulle manifestera sin herres status, rang och smak.

Antalet rum, möbler, föremål och textiler, dess kostnad och raritet i utformningen, förhöjde rummens – och därmed sin byggherres – status. Efter europeiskt mönster tog man hänsyn till dessa ideal i byggandet och inredningen av Stockholms slott.

Vahlnes undersökning är frukten av djup kännedom om sitt ämne. Författaren åskådliggör de komplexa förhållandena mellan ekonomiska och politiska angelägenheter, arkitekternas konstnärliga ambitioner och den stora skaran av oerhört skickliga svenska och utländska, i synnerhet franska och italienska, hantverkare som arbetade på slottsbygget under olika perioder. Vahlne redogör för organisationen av slottsbygget, för arbetsfördelning, materialåtgång, löner och studieresor. Många hantverkare nämns med namn, vilket uppvärderar deras bidrag vid sidan av arkitekternas (som måhända har tillskrivits alltför stor betydelse i tidigare forskning). Av allt att döma har hantverkare från olika skrån kunnat samarbeta under slottsbygget. Det skulle likväl ha varit intressant att få veta huruvida källmaterialet även röjer konflikter mellan hantverkare, eller hantverkare, mästare och arkitekter emellan. Framställningen tar icke desto mindre upp de konflikter som emanerade ur skiftande politiska och ekonomiska omständigheter under byggets gång. Stockholms slott hade flera byggherrar samtidigt: ständerna, Kungl. Maj:t och kungaparet. Flera arkitekter präglade projektet under olika tider: Nicodemus Tessin, Carl Hårleman, Carl Fredrik Adlercrantz, Carl Johan Cronstedt och Jean Eric Rehn. Deras åsikter och synpunkter måste sammanfogas till en helhet, allt mot bakgrund av ett ofta sinande kassaflöde som tvingade till avsteg och uppfinningsrikedom.

Minutiösa källhänvisningar vittnar om det arbete som Vahlne har lagt ned på sin analys av primärkällor. På vissa ställen, ofta gällde det då till tryckta memoarer, saknade jag emellertid exakt not och hänvisning. På ett för konsthistoriker sedvanligt sätt anges tryckta källor och forskningslitteratur under en enda rubrik. Det

gör det svårare att avgöra vilket källmaterial som författaren har gått igenom och hur han förhåller sig till tidigare forskning. En tydlig uppställning i otryckta och tryckta källor samt till litteratur är särskilt relevant när det gäller ett ämne som arkitekturhistoria, eftersom mängder med material trycktes redan före och under 1700-talet och senare har infogats i olika källutgåvor. Det framgår med andra ord endast indirekt vilket omfattande och rikt källmaterial som Bo Vahlne har använt. De detaljerade och exakta slutnoterna är emellertid till stor glädje för den läsare eller forskare som vill fördjupa sig i källorna på egen hand. På ett imponerande sätt har Vahlne förenat uppgifter från hovordningen, regeringsformen, privata och offentliga brevväxlingar, planschverk, planritningar, skisser, räkenskaper, inventarieförteckningar, bouppteckningar, möbler, tyger och föremål – för att bara nämna några exempel av det omfattande källmaterialet.

Bo Vahlnes bok om inredningar på Stockholms slott kommer att försvara sin plats som oundgängligt uppslagsverk. Den är inte enbart till glädje för den som vill få kunskap om slottets och dess inredningars historia, utan också om arkitekturens betydelse i hovsamhället. Boken illustrerar väl relationen mellan byggherrar och arkitekter, en mångfald av hantverkare, politiska och ekonomiska realiteter samt konstnärliga och stilistiska idéer. Dess överväldigande längd – sexhundra rikt illustrerade sidor med två spalter text och en mindre bispalt för bildtexter både på svenska och engelska – gör det ibland svårt att se helheten bakom ett överflöd av detaljer. Likväl kan Vahlnes bok läsas som ett föredömligt resultat av en forskargärning som har fått ta tid, och där kunskap har kumulerats och destillerats under en lång karriär. Vahlnes arbete sällar sig därmed till de värdefulla framställningar som redan har ett sekel på nacken, men som är lika aktuella i dag som när de gjordes.

Jobanna Ilmakunnas

THOMAS BREDSORFF (f. 1937), dr.phil., professor (emeritus siden 2004) i nordisk litteratur ved Københavns Universitet. Disputats: *Digternes natur. En ides historie i 1700-tallets danske poesi*, 1975. Har bl.a. udgivet *Den radikale Holberg*, 1984 og 1998, *Den brogede oplysning*, 2003, *Oplysningen – eller alt hvad De behøver at vide for at bluffe Dem gennem en middagskonversation*, 2004, samt *Ironiens pris*, 2011. Foruden et bind erindringer, herunder videnskabelige, i *Gør hvad du vil – men sig hvad det er*, 2013. *Postadress*: Professor emeritus Thomas Bredsdorff, Københavns universitet, Institut for nordiske studier og sprogvidenskab, Njalsgade 120, DK 2300 København, Danmark. *E-post*: thob@hum.ku.dk.

BONNIE CLEMENTSSON (f. 1969) är doktorand på historiska institutionen i Lund sedan våren 2012. Hennes avhandlingsprojekt behandlar hur normer och föreställningar kring frivilliga incestuösa relationer och incestförbud har förändrats i det svenska samhället sedan sekelskiftet 1700 fram till modern tid. Hon är speciellt intresserad av hur gränsen mellan det tillåtna och det förbjudna definieras i ett samhälle och strävar efter att identifiera vilka värderingar och föreställningar som aktualiseras i de förhandlingar som sker på olika nivåer i samhället. *Postadress*: Doktorand Bonnie Clementsson, Lunds universitet, Historiska institutionen, 220 02 Lund, Sverige. *E-post*: bonnie.clementsson@hist.lu.se.

ERIC CULLHED (f. 1985), fil. dr i grekiska, Uppsala universitet. Disputerade 2014 på avhandlingen *Eustathios of Thessalonike: Parabolai on Homer's Odyssey 1–2: Proekdosis*. Har tidigare skrivit om bysantinsk 1100-talskultur, antik Homerosreception, editionsfilologi, samt det grekiska i latinamerikansk litteratur. Han har även översatt Dante Alighieris *Om vältalighet på folkspråket* till svenska tillsammans med Gustav Sjöberg (Italienska kulturinstitutet 2012).

HARRY R:SON SVENSSON is a PhD-student at the Center for Maritime Studies at Stockholm University. Svensson lives on the island of Senoren in the Municipality of Karlskrona. His field of study is the naval City of Karlskrona and how its social environment was formed by the naval presence. His research connects to the international research field on Naval Cities and the Port Jews phenomena, which suggest that Jews living in dynamic Port Cities were integrated much earlier than elsewhere.

PETRI TALVITIE (born 1975) holds a Ph.D. from the University of Helsinki in Finnish and Nordic History. His thesis was about the enclosure movement in Southern Finland during the eighteenth century. Currently he is a researcher at the University of Helsinki, in the project 'Connections, associations and innovations: The case of sea fortress Sveaborg, its foundation, socio-economic impact and innovative role c. 1730–1809', funded by the Academy of Finland.

Other contributors: PhD Per Pippin Aspaas, Tromsø; PhD Candidate Jens Bjerring-Hansen, Copenhagen; Emeritus Professor Sven Björkman, Sigtuna; Professor Tim Blanning, Cambridge; PhD Candidate Adam Borch, Turku; Professor Brita Brenna, Oslo; Dr. philos. Georg Cavallar, Vienna; Professor David Dunér, Lund; PhD Candidate Helene Grønlien, Oslo; PhD Rune Blix Hagen, Tromsø; Professor Jan Ragnar Hagland, Trondheim; PhD Candidate Emma Hagström Molin, Stockholm; PhD Kettil Fred Hansen, Stavanger; PhD Søren Peter Hansen, Copenhagen; PhD Marius Warholm Haugen, Trondheim; PhD Andreas Hellerstedt, Stockholm; PhD Candidate Lisa Hellman, Stockholm; PhD My Hellsing, Örebro; PhD Candidate Sophie Holm, Helsinki; PhD Johanna Ilmakunnas, Helsinki; PhD Sumarliði

Ísleifsson, Reykjavík; Professor Finn Erhard Johannessen, Oslo; PhD Candidate Eva Krause Jørgensen, Aarhus; PhD Candidate Maria Kallio, Turku; PhD Ingvild Hagen Kjørholt, Trondheim; Associate Professor Henrik Knif, Helsinki; PhD Candidate Niina Lehmusjärvi, Turku; PhD Jakob Maliks, Trondheim; PhD Brita Planck, Göteborg; PhD Hrefna Róbertsdóttir, Reykjavík; Associate Professor Cecilia Rosengren, Gothenburg; PhD Kristiina Savin, Lund; PhD Randi Skjelmo, Tromsø; Emeritus Professor Carolyn Steedman, Coventry; Associate Professor Henrika Tandefelt, Helsinki; PhD Kari Telste, Oslo; PhD Janne Tunturi, Turku; PhD Øystein Lydik Idsø Viken, Oslo; PhD Marcus Willén, Uppsala; Associate Professor Charlotta Wolff, Helsinki.

Sjuttonhundrratal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies är en tvärvetenskaplig flerspråkig årsbok som utges av det svenska Sällskapet för 1700-talsstudier i samarbete med Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier, Norsk selskap for 1700-tallsstudier, Dansk selskab for 1700-talsstudier och Félag um átjándu aldar fræði. *Sjuttonhundrratal* välkomnar bidrag rörande alla aspekter av 1700-talet skrivna på skandinaviska språk eller på engelska, franska och tyska. Alla uppsatser granskas av minst två från redaktionen fristående ämnesexperter.

Utförliga manuskriptanvisningar finns på det svenska sällskapets hemsida. Franska bidrag utformas i enlighet med Voltaire Foundations mall. För ytterligare information kontakta någon av redaktörerna.

Sjuttonhundrratal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies is a multidisciplinary and multilingual yearbook published by the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies in cooperation with the Finnish, Norwegian, Danish, and Icelandic societies for eighteenth-century studies. *Sjuttonhundrratal* welcomes contributions on all aspects of the eighteenth century written in the Scandinavian languages or in English, French, or German. All submitted manuscripts will be reviewed by at least two specialist referees independently of the editorial board.

Detailed guidelines for authors can be found on the website of the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies. In the case of contributions in French, the style guidelines of the Voltaire Foundation are used as a model. For further information on technical matters kindly contact one of the editors.

www.1700-tal.se

www.helsinki.fi/historia/1700/index.htm

<http://1700-tallet.no>

www.ds1700.dk

<http://fraedi.is/18.oldin>